VASO BOGDANOV

HISTORIJSKI UZROCI SUKOBU IZMEĐU HRVATA I SRBA

UVOD

Uzrokom naših najtežih nacionalnih tragedija i katastrofa u feudalno-kapitalističkoj prošlosti bilo je postojanje šovinističke netrpeljivosti i mržnje među Hrvatima i Srbima. Taj razdor podržavan je i raspirivan vjekovnim propagiranjem podvojenosti između pravoslavlja i katolicizma, između srpstva i hrvatstva, između Istoka i Zapada; i jedna i druga strana izgradila je čitave sisteme svojih separatističko-ekskluzivističkih »ideologija«, koje su se s vremena na vrijeme pretvarale u luđačko huškanje na međusobnu borbu »do istrage naše ili vaše«, izazivajući uzajamne pokolje i istrebljivačke ratove. »Legenda o Istoku i o Zapadu, o Drini ... teza o dva i o tri svijeta, parole o zapadnoevropskoj civilizaciji i o Balkanu, kao o pojmovima koji se međusobno isključuju ... sve te kajmakčalanske i hrvatske državopravne parole odigrale su tragičnu svoju ulogu u periodu 1918.–1941., a naročito pak 1941.–1945 ...«[1]

Naša Narodna revolucija je, srušivši kapitalistički sistem i vladavinu hegemonističkih i šovinističkih buržoaskih klasa, koje su bile glavnim nosiocem nacionalnog ugnjetavanja i izazivačem nacionalnoga razdora, – samim tim uklonila iz naše političke i društvene stvarnosti prave uzročnike nacionalnih sukoba.

Ali separatističko-šovinistička shvaćanja zadržala su se kao teško naslijeđe prošlosti u glavama i u svijesti mnogih naših sugrađana. Ostaci stoljećima planski podržavane vjerske netrpeljivosti i nacionalne razrožnosti još uvijek traju u mislima, u raspoloženju, u sklonostima i osjećajima brojnih naših malograđana.

Još je Lenjin upozorio na važnu činjenicu, da i poslije najradikalnije promjene, izvršene u društveno političkoj stvarnosti, u svijesti ljudi i dalje traju ideje iz prošlosti, da one djeluju kao znatna smetnja razvitku i

[1] Miroslav Krleža, *O nekim problemima Enciklopedije*. Zagreb, 1953., str. 2, 19.

učvršćivanju nove stvarnosti, i da se ti negativni ostaci prošlosti iz glava ljudi mogu ukloniti samo idejnim putem, ideološkim razračunavanjem sa njima. »Političko bunilo 1941.–1945. ne bi bilo poprimilo one delirične oblike, da je kulturna kohezija naših naroda bila osnovana na uzajamnom poznavanju, t. j. na poznavanju onih kulturnih i historijskih fakata, koji su oblikovali tu razjedinjenu svijest po diktatu stranih sila kojima je naše rasulo u obliku razjedinjenja jedinim programom. Ove malograđanske, konservativne, često puta kontrarevolucionarne sheme elementi su još uvijek žive, slabo civilizovane svijesti, u relativno veoma velikom broju predstavnika danas još uvijek negativno aktivne t. zv. »elitne građanske inteligencije«. Ti elementi rasula i dezagregacije, osnovani na romantičnim hipotezama i eskamotirani po inostranim imperijalističkim komponentama, nijesu bili podvrgnuti naučnoj sistematskoj analizi, pa prema tome niti reviziji, ni u građanskoj, konservativnoj, ni u liberalnoj, ni u dijalektičkoj varijanti«.[2] »... Ove sopravvivenze i danas su još (na žalost) uvijek osnovnim temama na visokim školama: po njima se predaju historija i historija književnosti, one su zatrovale lingvistiku i filologiju, one se javljaju u obliku književno-kritičkih essayja i onda kada su pojedini pisci uvjereni da misle materijalistički kritično, ili da su uzvišeni iznad partikularističkih predrasuda.«[3]

Kuda sve prodiru i gdje sve izbijaju te zaostale separatističko-partikularističke predrasude, na to je nedavno upozorio Živko Milić u *Borbi:* »Šovinizam je kod nas tučen na bunkerima za vreme Narodnooslobodilačke borbe. Tu smo ga uništili, da ga dotučemo ustavom i privrednim planovima. I stvarno, danas na republičkim granicama nema carinika ni graničara. Mi smo likvidirali priličan broj kulturnih, ekonomskih i mentalnih granica. Ali poneke su ostale ... Mi također osećamo potrebu za integracijom i kod nas ima smelih glasova. Nedavno je zasedala komisija koja je raspravljala o srpskohrvatskom pravopisu. I to je – odlična stvar. Ali, uzmimo zagrebačke i beogradske novine i videćemo da se identični tekstovi u jednima i drugima razlikuju. Po rečima. U jednima imamo valove, u drugima talase. U jednima sigurnost u drugima bezbednost. I kada neko pokuša da u napisu upotrebi istovremeno i valove i talase, onda će to ostati samo – pokušaj. Redaktori će, bez obzira na monotoniju teksta ostaviti samo valove, makar se ovi ponavljali šest, deset i sto puta. Svako protivljenje je nemogućno, jer ovi čuvari jezika kao srednjevekovni sveštenici otvaraju teške starostavne knjige jezika, na kojima su zakleti. Oni su doprineli da se kod mnogih pisaca stvorila manija jezičnog partikularizma.

O čemu se radi? Ima redakcija i časopisa koji su ustvari, tvrdave jezične netrpeljivosti. Makar i nezlonamerno oni ne daju talasima da se smenjuju sa valovima, da žive jedni pored drugih. Sprečavaju da nam jezik postane jedan, ali dvaput bogatiji, da imamo više izraza za iste pojave, da stvorimo našu jednu riznicu i popunimo leksičke praznine ...

[2] Isto, str. 1–2.
[3] Isto, str. 2.

Radimo ozbiljne stvari da se vežemo, izravnamo, da premostimo nacionalne i ekonomske provalije, ali, eto, ne primećujemo bunkere iz kojih šišti vatra pod kojom padaju mnoge lepe mogućnosti ...«[4]

Sva apsurdnost baš i ove pojave povampirivanja prošlosti postat će jesna, ako se ima u vidu, da su ovakva umjetna, nasilna razdvajanja forsiranjem tobožnjih razlika između hrvatskog i srpskog jezika uvcli i prakticirali ustaše, kako bi i na jezičnom planu iskonstruirali jaz između Hrvata i Srba, – a danas u jugoslavenskoj socijalističkoj stvarnosti tu suludu ustašku praksu ponavljaju naši malograđanski filološki »stručnjaci«.

Trajanju ekskluzivističko partikularističkih shvaćanja u znatnoj mjeri pridonose i naši građanski historičari, koji su često, povodeći se za razvijenijim tudim i nama neprijateljskim (njemačkim, mađarskim, talijanskim) historiografijama, pišući o nama više ponavljali i varirali njihove teze o našoj prošlosti, nego što su otkrivali stvarno činjenično stanje o južnoslovenskim nacionalnim odnosima. »... Glavna ideja ovih obmana i samoobmana jeste: malograđanski patos, koji nije no slabo i književno potpuno bespredmetno epigonstvo na temelju njemačke romantične drame sa političkim tendencijama određenih programa, koje simbolizuju glavni likovi kazališnih komada. Feudalno-stematološka kosmogonija croatica i serbica, prepisivane po Jirečeku i plagirane lošim stilom, ta lažna pseudohistorija jednog Stanojevića ili Ćorovića, Jaše Tomića, Glušca, Šegvića, Šuflaja etc. nosi u sebi toliko dinamita te je čudo, da se kraljevina SHS nije raspala već prije šestoga januara 1929. Taj otrov šovinizma i megalomanije i danas se još propovijeda »ex cathedra« u ime nauke, a da po tim smrtonosnim tekstovima polijepi naučne vignete s mrtvačkom glavom i natpisom: »pazi, otrov«, još se nije našao nitko! ... Madžaroni, obrenovićijanci, radikali, liberali, starčevićanci, obzoraši, jugoslaveni, frankovci, samoslovenstvujušči, vlaškouličanstvujušči, serbomakedonstvujušči, rascijani, raguzei, austroautonomaši, apologeti raznih kruna, Venecije, latinaši, Grci, papisti i t. d. i t. d., svi su oni pisali svoj historijski ričet, koji se i danas kusa po visokim školama. Kraljevi i baroni naše feudalne historije glavne su figure ove intelektualno doista bijedne komedije dell' arte, gdje pojedine političke programe propovijedaju gospoda za račun pojedinih režima na harlekinski način ... ogromna masa najfantastičnijih programa, gotski hiljadugodišnji falsifikati, mitosi tijare, krune, estetike, vladike Velimirovića svetosavske besjede, kalemegdanska dinaroidna romantika, čaršijski i carskokraljevski refleksi, u jednu riječ: mračna zbrka provincijalne megalomanije, sve su to teme neobrađene ...«[5]

Na nesreću, utjecaja te naše građanske historiografije još uvijek se nisu oslobodili ni neki današnji naši povijesni pisci, koji o sebi misle, kako probleme naše prošlosti tretiraju na historijsko-materijalistički način.

[4] *Borba*, broj 48 od 19. II. 1957, str. 2.

[5] M. Krleža, navedeno djelo, str. 17–18.

Jedan od važnih, psiholoških uzroka održavanju negativnih partikularističkih tradicija i historijskih predrasuda dobro je uočio Milan Petrović u faktoru *kolektivnih zabluda*. »Ovakve su kolektivne zablude najopasnije. Čovjek u njima odraste od najranijeg djetinjstva svoga. Još onda kada nije počeo ni misliti, ni rasuđivati, on se navikava verovati u njih kao u istine. Na taj način one od najranijeg detinjstva našeg postaju sadržina naše svesti, prenose se s kolena na koleno, postaju često tradicijama mnogih pokoljenja.

Kao tradicije često se ovenčavaju aureolom svetinje, u koju ne sme niko dirnuti, niko posumnjati ... Čini mi se, da je i shvatanje, kao da su Srbi i Hrvati dva naroda, takva kolektivna i tradicionalna zabluda u kojoj smo živeli vekovima i u kojoj živimo i danas; i to još k tome takva zabluda u koju su nas uljuljuškivali oni, koji su se s punim pravom mogli smatrati neprijateljima našeg naroda.«[6] »Ali kao pauk, tako ljudi pletu oko sebe mrežu od historijskih predrasuda, od nacionalnih sujeta, od izvitoperenih načina života, i ona ih može duhovno izolovati od ostaloga sveta i učiniti da postanu arhaični ...«[7]

Osim naopakih tradicija, trajanje šovinističko-separatističkih nastrojenja podržava još jedan živi politički faktor današnjice. Klasni neprijatelji nove, socijalističke Jugoslavije smatraju, da najuspješnije mogu raditi protiv naše državne zajednice podrivanjem njenog temelja: nacionalnoga jedinstva naših naroda. Brojni nezadovoljnici među starim vlastodršcima, koji su ostali bez vlasti, pripadnici svrgnute buržoaske vladajuće klase, koji ne mogu da prežale gubitak svoje tako unosne klasne vladavine, četničko-ustaški emigranti, – podržavani od inozemne reakcije, koja je isto tako neutješna, jer je zauvijek ostala bez svojih krunisanih i nekrunisanih petokolonaša, svi oni nastoje da oživljavanjem partikularizma i separatizma, ponovo raspire nacionalnu mržnju, da nas ponovo razdvoje, sukobe, zakrve, računajući da će uskrisivanjem tih bratoubilačkih, šovinističkih pravoslavno-srpskih i katoličko-hrvatskih atavizama, – moći opet da se vrate na vlast. »Ipak, ima još i danas pojedinaca koji gledaju unatrag, ima nenarodnih ljudi koji, iz bilo kakvih pobuda, podstrekivani iz inostranstva ili od onih koji su zbačeni s vlasti, ponovo, i ne samo ponovo nego sistematski, čas jače čas slabije, nastoje da ubace kamen smutnje u redove naših naroda, to jest da siju šovinizam.«[8]

Pa ipak, kod nas se još uvijek postavlja pitanje, da li o izazivačima našeg nacionalnog razdora u prošlosti, da li o historijskim uzrocima sukoba između Hrvata i Srba treba danas u socijalističkoj Jugoslaviji uopće govoriti, kada su sve te negativne pojave ranijeg kapitalističkog razdoblja u našoj savremenoj stvarnosti prevladane i iz nje uklonjene.

Pišući, godine 1952, na pedesetgodišnjicu pojave čuvenog N. S.-ovog članka »Srbi i Hrvati« (objavljenog 1902 prvo u »Srpskom književnom

[6] Milan Petrović: *Dva ili jedan narod. Naš nacionalni paradoks*. Novi Sad 1939. Str. 50–51.

[7] Jovan Cvijić: *Balkansko Poluostrvo*. I, str. 418.

[8] Tito 27. jula 1952. u govoru u Glini. Navedeno u »Svjedočanstvima«, broj 14 od 20. IX. 1952.

glasniku« a zatim preštampanog u zagrebačkom mađaronskom »Srbobranu«, u kom članku se poziva na međusobnu hrvatsko-srpsku borbu »do istrage naše ili vaše« i koji članak je izazvao frankovačke protusrpske pogrome u Zagrebu ujesen te iste 1902 godine) – Marko Ristić je uvjerljivo, s izvrsnom argumentacijom progovorio o potrebi razračunavanja sa svim onim šovinističkim shvaćanjima iz prošlosti, koja, zadržavši se u svijesti mnogih malograđanskih pojedinaca, razorno djeluju i u našoj današnjoj stvarnosti. »Osvrnuti se, u pedesetogodišnjoj retrospektivi, na taj članak kao na jedan od žalosnih i karakterističnih momenata te predistorije, može danas lako izgledati kao posao ne samo jalov nego čak i štetan, kao morbidno podsećanje na prevazidene zablude, na ispravljene greške, i grehove koje je zaborav pokrio i koje je dobro da zaborav pokriva. Ali to baš i jeste u pitanju, to baš i jeste pitanje: jesu li te zablude zaista prevazidene? Slučaj »Levantinca«, i sve ono što se oko tog slučaja uskomešalo (v. *Svedočanstva* br. 3, br. 4 i br. 7), nije nažalost jedini simptom na osnovu koga se mora zaključiti da šovinističke predrasude traju i danas, kao nasleđe zatrovane prošlosti, i truju i danas kao neizlečena bolest.

... Treba se osvrnuti na taj zaboravljeni članak, da bi se na tom primeru ukazalo šta je ono čega treba da se čuvamo, iako je taj primer svakako nesravnjeno manje drastičan, manje prostački od onog ogromnog broja drugih primera međusobnog poricanja i psovanja koji se, od nedeljnika *Hrvatske* do *Srbobrana* i do *Cicvarićevog Dnevnika* i *Balkana*, mogu naći i u srpskoj i u hrvatskoj građanskoj štampi, ne samo radikalskoj i ne samo frankovačkoj ... Decenijama je raspirivana nacionalna mržnja između dva naroda više no bliska, toliko bliska da se u svojoj dalekoj starini kao ni u svojoj daljoj, možda ne toliko dalekoj razvojnoj perspektivi ni razlikovati ne mogu, između dva naroda kojima čitava njihova istorija rečito govori da im je sudbina jedna i ista i da im je spas u svim vremenima i u svim nevremenima bio, i da će tako i biti, samo u njihovom bratstvu i samo u njihovom jedinstvu. Primera kako su slepi političari i publicisti sistematski sejali razdor i kopali jaz između ta dva naroda ima, na žalost, na hiljade, dok u toj, političkim otrovom zasićenoj, smrtonosnoj atmosferi, pero Krste Cicvarića nije zamenio revolver Puniše Račića, i dok nije došao dan krvavog pirovanja ustaškog. Baš zato, dakle, što je izašao u glasilu liberalne intelektualne elite tadašnje mlade srpske buržoazije, i baš zato što po svojoj formi ne spada u najgrublje obrasce antihrvatskog stila velikosrpske publicistike, članak *Srbi i Hrvati* može da bude dobar povod za razmišljanje o opasnostima koje su se krile, i koje se još i danas mogu kriti, u predrasudama preživelog romantičnog nacionalizma, u pogrešnom shvatanju nacionalnog problema, u šovinističkoj megalomaniji, u nepoznavanju ili falsifikovanju istorije, u provincijalnom načinu mišljenja, u preziranju i poricanju svega što nije »naše«, što nije »naški«, u najužem, u patrijarhalnom, svetosavskom, kalemegdanskom ili novogrobljanskom smislu ...

Tvrditi da Hrvati nemaju ni nacionalne svesti, ni jezika, ni jedinstva života, da nisu ni narod ni narodnost i da to nikad neće postati, da se

Hrvati ne osećaju Hrvatima, da Hrvati i nisu Hrvati, jer nisu uopšte ništa, da su uvek bili samo sluge i orude tude politike, da im je ideal da budu sluge, i da je to samo raja koja nema ni svog pogleda na svet ni svoje nacionalne umetnosti ni književnosti, tvrditi da je »srpsko-hrvatska sloga šuplja fraza«, da dakle jedini odnos između srpskog naroda i hrvatske raje može biti samo borba, (»i šta može ta raja u borbi s narodom kod koga je pojam Srbin izjednačen sa pojmom junak«), borba između dve političke stranke, hrvatske ultramontansko kosmopolitske i klerikalne i srpske liberalne i demokratsko-aristokratsko nacionalističke, borba u kojoj Srbi kao narod-stranka treba da se udruže sa ostalim balkanskim narodima bez Hrvata naravno, jer *protiv* Hrvata, borba »do istrage naše ili vaše«, tvrditi da u toj borbi moraju podleći Hrvati, nadati se skoroj propasti hrvatstva, sva ta strašna i glupa i opaka zbrka narasla je, tokom godina, monstruozno je nabujala do razmera one velikosrpske hegemonističke politike koja je stvorila Eshaeziju i »aleksandrovsku Jugoslaviju« i za koju »ujedinjenje« nije bilo ništa drugo nego jedna licemerna formula za *prisajedinjenje*. I zato je stara Jugoslavija mogla biti samo razjedinjena, i zato je ona zaista bila tamnica naroda.

Da, treba o tome još uvek govoriti. Suviše dugo je sejano to otrovno, smrtonosno seme nacionalnog razdora i međusobnog negiranja, i suviše je strašnim plodom zločina i krvi urodilo u neljudskoj klimi hitlerovske okupacije, da bi ono zaista moglo biti, već danas, potpuno iskorenjeno. Preskupom cenom stradanja i strahota plaćeno je to iskustvo da bismo smeli dozvoliti da ono bude zaboravljeno u svojoj gorkoj, sudbinskoj, iskonskoj i svakodnevnoj primarnosti. Jer iskustvo o tome šta znači za naš opstanak i za naš napredak bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata, to iskustvo, makar samo kao korolarija, sledstvo negativnog iskustva o tome kakvu je strašnu nesreću omogućio razdor, primarno je za nas. Na bazi tog dvostrukog iskustva, kroz proučavanje njegovog pozitivnog i njegovog negativnog vida, ustanovljenjem činjeničnog stanja, konstatacijom fakata, istoriško-materijalističkom analizom istoriskih, kulturnoistoriskih i političkih podataka i dokumenata, mi jedino možemo izgraditi svoju jugoslovensku socijalističku svest, svest o našoj nacionalnoj zajednici. U svetlosti te svesti, kao pod dejstvom jedne efikasne političke helioterapije, nestaće svih onih klica koje još uvek truju organizam te zajednice, a koje se samo u pomrčini opskurantizma mogu razvijati ...

Reč je o sadašnjosti i o prošlosti ukoliko njena senka leži na sadašnjosti, i ukoliko se iskustvom iz prošlosti naša sadašnjost može koristiti.. U sadašnjosti hoćemo da opstanemo, da bi nam budućnost bila svetlija od prošlosti, a u sadašnjosti možemo opstati, pred svim spoljnim pretnjama koje direktno, kremaljski, ili indirektno ugrožavaju našu nezavisnost – bez koje nema socijalizma, – samo ako smo jedinstveni, ako ne dopustimo da preživele nacionalističke predrasude nagrizaju naše nacionalno jedinstvo. Ako je u petnaestom veku, kada je osmanliska sila pretila Evropi a mi stajali na braniku, *ante* murale, pravoslavlje moglo imati istoriskog opravdanja, njegova N. S.-ovska svetosavska pseudo-liberalistička SKG-ovska varijanta već nije bila samo smešan arhaizam i ana-

hronizam nego opasna megalomanska premisa jednog velikosrpskog imperijalizma na pomolu, a kosovski mitos, vidovdanska etika i kajmakčalanski ponos, sav taj dim patrijarhalnog i patrijarhovskog tamjana, sva ta gusta magla pravoslavne radikalske istoriografije, mitomanije i mistifikacije ... sve to predstavlja, između ostalog, apoteozu te pravoslavne hegemonističke negacije hrvatstva koju je N. S. već 1902 tako znalački bio formulisao kao negaciju klerikalizma, i koja je, posle Prvog svetskog rata, pod maskom integralnog centralističkog jugoslovenstva bila baš negacija jugoslovenstva. Državotvorni pobednici, uterujući žandarskim pendrecima »atome sveže srpske demokratske kulture« u organizam nesrpskih naroda Jugoslavije, da bi tako »srpskom narodnom mišlju« spasli Jugoslaviju od »germanske najezde«, i nisu mogli učiniti ništa drugo nego ono što su učinili: stvorili su jednu nakaradu od države koja se, kada je do germanske najezde zaista došlo, za pola sata konačno srušila. A onda su, preko svog dičnog predstavnika »armiskog đenerala« Draže Mihailovića, organizovali, ukoliko im je to Hitler dopustio, četničko »spasavanje srpstva«. Ustaše sa jedne, i četnici sa druge strane, jedni i drugi u ime nacionalizma služeći svojim zločinima samo germanskom nacionalsocijalizmu, jedni i drugi u ime pobede služeći samo porazu nacije, zar je još potrebno posle takvog iskustva, govoriti o posledicama nacionalističkog slepila? Pa ipak, zlo je bilo tako strašno da je baš zato potrebno ukazati na sve one oblike političke aberacije u mišljenju koji su bili u isti mah i preduslovi i ideološka superstruktura one političke prakse vlastodržaca koja se pod okupacijom razgolitila do svoje jezive, kriminalne suštine.

Da je zato bratstvo i jedinstvo najveća tekovina revolucionarne nacionalno-oslobodilačke borbe naših naroda, i temelj i najbolje jemstvo naše socijalističke budućnosti, to je ono što *konkretno* treba da učinimo organskim tkivom svoje svesti, to je ona naša životna istina od čijeg punog uviđanja, od čije odbrane, od čije čistote i snage, u ovom svetu prožetom nepomirljivim i pretećim imperijalističkim suprotnostima kroz koji hoćemo, kroz koji moramo da se probijemo ka svojoj sreći, zavisi naš opstanak.«[9]

Značajno je, da je ovakvo Ristićevo tretiranje problema naišlo na neslaganje baš kod jednog od najpoštenijih i najdobronamjernijih jugoslavenski orijentiranih javnih radnika, kod S. Kosanovića. On, u 17. broju »Svjedočanstava« stavlja, između ostalih, i ove zamjerke Ristićevu shvaćanju: »Marko Ristić svojim člankom u »Svedočanstvima« – »Jedan detalj iz istorije srpsko-hrvatskih odnosa« – učinio je rđavu uslugu ideji koju bi hteo da brani, slozi Hrvata i Srba. On je iščupao jedan ružan članak nekog nepotpisanog srpskog šoviniste objavljen pred pola veka – 1902 – u »Srpskom književnom glasniku« i preštampan u tada još mađaronski zagrebački list »Srbobran« pa bi hteo preko toga ružnog detalja da dovede u vezu neke prošle i neke savremene pojave. Taj članak bio je tobož povod i maltene opravdanje ondašnjih antisrpskih pogroma u

[9] Marko Ristić: *Jedan detalj iz istorije srpsko-hrvatskih odnosa.* »Svedočanstva« broj 14 od 20. IX. 1952. str. 1, 2, 13.

Zagrebu. I sad, – 1952 – baš iz toga članka više od stopedeset redaka nonparela, preštampati u »Svedočanstvima« kao da je za ideju bratstva i jedinstva sad najpreče da se tako spasavaju od zaborava glupe, kratkovidne šovinističke uvrede i poniženja Hrvata kao naroda, i kao da se takvim, u najmanju ruku proizvoljnim postupkom, može tumačiti istorija srpsko-hrvatskih odnosa? ...

... Pozitivne pojave bile su tako mnogobrojne i tako lepe da se ta slika može jedino pokvariti sa ovakvim strahovitim hiperbolisanjem negativnog, kako je to pokušao Ristić.

... Za ostvarivanje bratstva i jedinstva puno je važnije podvlačiti pozitivne činjenice ...«[10]

Utvrdivši, da i u našoj sadašnjoj stvarnosti postoje takvi pojedinci, »koji se, još i danas, na dnu svog malograđanskog srca u stvari slažu s N. S.-om«, Marko Ristić je, između ostalog odgovorio i ovo: »Da ih još uvek ima, takvih, mada se oblik njihovog šovinizma znatno izmenio, i da u glavama izvesnih ljudi, koji su možda subjektivno iskreno uvereni da su vrlo daleko od N. S.-ovske formule nacionalizma, žive i danas ostaci takvih nacionalističkih zastranjenja, u to sam uveren, a to može, mislim, i Kosanoviću njegovo svakodnevno iskustvo da potvrdi. Pa pošto smatram da je za sve nas, za Srbe i za Hrvate podjednako, čuvanje i razvijanje bratstva i jedinstva, kao ideje od koje je tek narodna revolucija mogla da učini i učinila stvarnost, da je za sve nas Jugoslovene, dakle, čistota te ideje i aktivno potvrđivanje i produbljivanje te stvarnosti, uslov našeg nacionalnog opstanka i prema tome preduslov našeg socijalističkog razvitka, to mi se čini još uvek, hoću da kažem i posle primedaba Save Kosanovića, da je moj osvrt na svom mestu, da nije ni deplasiran, ni jalov, ni grešan, ni bespredmetan, ni štetan, ako je – a laskam sebi da jeste – ma i najneznatniji doprinos raščišćavanju pogrešnih pojmova, putem ukazivanja na jedan tipičan primer velikosrpske aberacije, primer onog šovinističkog načina mišljenja, onog negiranja drugog naroda u ime pogrešno shvaćenog megalomanskog veličanja svog naroda. Ako sam mišljenja da i danas postoje ostatci takvog načina mišljenja, koji ma i u najmanjoj meri, mogu da deluju virulentno, korozivno, da truju, da nagrizaju našu jugoslovensku svest, koja je na ideološkom, na političkom, na psihološkom, na kulturnom i na afektivnom planu neosporno jedan od bitnih elemenata otporne snage našeg nacionalnog organizma, naše državne zajednice, onda je logično da borbu protiv takvih ostataka smatram konstruktivnom, i da mi, sasvim suprotno od tvrđenja Save Kosanovića, iznošenje jednog negativnog momenta iz istorije srpsko-hrvatskih odnosa, možda neskromno, izgleda kao pozitivan posao, ukoliko taj momenat nije izuzetan, kao što nije, i ukoliko upozoravanje na njega može da bude ukazivanje na zablude od kojih nam je u životnom interesu da se klonimo a koje je svakako lakše uočiti, žigosati, u njihovom primarnom, N. S.-ovski ekstremnom, razgolićenom vidu ... izričito sam

[10] Sava N. Kosanović: *Nekoliko primedaba na članak Marka Ristića*. »Svedočanstva«; broj 17 od 1. XI. 1952. str. 4.

naglasio u svom osvrtu da članak N. S.-a navodim samo kao jedan moment karakterističan za *negativne* pojave u istoriji srpsko-hrvatskih odnosa. A da tih negativnih pojava nije bilo, i da one nisu igrale, naročito u epohi 1918–1941, determinantnu političku ulogu, zar bi moglo doći do bratoubilačke tragedije 1941 godine? Baš mlade generacije, »koje nisu doživljavale te događaje«, dakle i događaje koji, hteli mi to ili ne, svidelo se to ili ne Kosanoviću, predstavljaju predistoriju tog kriminala, baš te mlade generacije koje o toj predistoriji uglavnom pojma nemaju, treba da budu obaveštene o pojavama koje im nisu poznate ili su im nedovoljno poznate, da bi razumele smisao i onih događaja u kojima nisu učestvovale i onoga što se, više kao negacija nego kao nastavak te prošlosti, danas zbiva i u čemu učestvuju. Ostajem ubeđen da se borba protiv ostataka i recidiva svega opakog u prošlosti može voditi samo otkrivanjem, rasvetljavanjem i tumačenjem onoga, što je bilo, i što, potisnuto, neosvetljeno, »zaboravljeno«, može da predstavlja opasnost, delujući iz mraka. To sam nazvao političkom *helioterapijom* ... Radi se o širenju, o prodiranju svetlosti ili svesti, a to je jedno isto ... I zato me čudi da on poriče simptomatičan značaj N. S.-ovog članka: nije li zar, u svojoj plodnoj političkoj karijeri, imao često prilike da čuje fraze skoro identične sa frazama N. S.-ovim, nema li zar zbilja danas više nikada prilike da čuje, sa novim modulacijama, varijacije na istu temu?

... Šovinizam i kominform idealno se dopunjuju: slučaj Dušana Brkića i Žigića, između ostalog, dovoljan je dokaz za to. Borba za opstanak ove naše Jugoslavije, borba za njenu nezavisnost, za njen integritet, za njen suverenitet, i borba za socijalizam, i borba protiv svih onih koji nam ne žele dobra, i borba protiv zabluda, predrasuda, provincijalizama i svih ostalih regresivnih zaostataka pomrčine u nama, to je *jedna i ista borba*. U okvir te borbe nikako ne spada poricanje onog, pozitivnog što je u prošlosti učinjeno, ali u prošlosti, u ovoj oblasti kao i u mnogim drugim, učinjeno je, na žalost, više negativnog nego pozitivnog ...

... Članak N. S.-a bio je dakle ipak tipičan, a pad Khuena u Hrvatskoj i dinastije Obrenovića u Srbiji, kao ni stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije, nisu mogli učiniti to čudo da jednog tipičnog načina mišljenja, politički analfabetskog, šovinističkog, megalomanskog, malograđanskog, antijugoslovenskog, reakcionarnog i neinteligentnog, uslovljenog zaostalošću nacionalne i socijalne svesti, odjednom nestane, i da se sve takoreći prekonoć pretvori u jednu štrosmajerovsko-skerlićevsku, koalicionarsku, jugoslovenstvujušću, nazdravičarsku idilu ...

... radi se o raščišćavanju preostalih zabluda i neizlečenih šovinističkih zlonamernosti, o jednoj konačnoj dezinfekciji ...«[11]

Nema nikakve sumnje: uzroke nacionalnog razdora, te najopasnije naše bolesti u prošlosti treba pažljivo da utvrdimo, kako bi se ostaci tog bolesnog stanja jedamput za svagda uklonili. Poziv, što ga je Milan Makanec uputio godine 1875 govoreći u Hrvatskom saboru o razdoru između

[11] M. Ristić: *Odgovor na primedbe Save Kosanovića*. »Svedočanstva« broj 17 od 1. XI. 1952; str. 5–6.

Hrva i Srba, – još je uvijek aktuelan: »ne zatajivajmo pogibeljne bolesti, dok joj ne bude prekasno za lijek«.[12]

U svijesti čak i mnogih naših dobronamjernih ljudi i na hrvatskoj i na srpskoj strani još uvijek žive krivi separatistički pojmovi, predrasude, negativna idejna naslijeđa prošlosti ne samo po zakonu inercije, zato jer su se tu zatekla, nego i zato, jer ih nitko nije otklonio odatle: *stari* naopaki *pojmovi*, ideje, shvaćanja traju, jer nisu istisnuti *novim*. A to se može postići samo sistematskim, upornim radom na tome, da se u našoj novoj jugoslavenskoj socijalističkoj stvarnosti izgradi i jedna nova antipartikularistička nacionalna svijest: idejnim razračunavanjem sa svima separatističkim preživjelostima i atavizmima. Pritom ne treba ni na trenutak zaboraviti, da su svi naši međusobni pokolji i samoubilački ratovi do istrebljenja polazili iz glava, nastajali na osnovi naopakih, deformiranih, izopačenih šovinističkih pojmova u svijesti zakrvljenih strana. I sve dok takve šovinističke ideje traju u glavama, u ovoj ili onoj formi, ne mogu prestati da budu opasne. Zato osim u stvarnosti treba šovinizam definitivno likvidirati i na idejnom planu.

U našoj feudalnoj i kapitalističkoj prošlosti vladajuće klase su stoljećima svoje socijalno i političko tlačenje naših naroda obavijale u nacionalno ruho, osiguravajući i održavajući svoju nepravednu ugnjetačku klasnu vladavinu razdvajanjem antifeudalnih i antikapitalističkih hrvatskih i srpskih masa – čije jedinstvo je najvećma ugrožavalo opstanak feudalnog i kapitalističkog sistema – one su huškale jedan naš puk protiv drugog. Prikrivajući svoje sebične, usko klasne, protunarodne interese tobožnjom obranom hrvatstva od srpstva, a srpstva od hrvatstva, te vladajuće klase su proglašavale Hrvate i Srbe za najveće međusobne neprijatelje i tako izgradile čitave sisteme svojih separatističkih, ekskluzivističkih ideologija. Raspolažući gotovo isključivo i školom, i crkvom, i štampom, i cenzurom, i saborom one su tom svojom rastvornom šovinističkom ideologijom vjekovima trovale i jedan i drugi narod učinivši je općim nacionalističkim uvjerenjem građanske i malograđanske partikularističke inteligencije.

Pa još i danas *stari* (ne samo po godinama, nego po zastarjelosti svojih partikularističkih buržoaskih koncepcija: brojni nezadovoljnici svrgnute građanske klase, klerikalci, šovinisti i ostali antisocijalistički i antijugoslovenski nastrojeni elementi) crpući iz te bogate riznice šovinizma iz dana u dan zaražuju svojim razornim separatističkim idejama nacionalnu svijest jednog dijela one mlade generacije, koja po našim gradovima živi u malograđanskoj sredini, nalazeći se pod njenim jakim idejnim utjecajem već i zato, što svoja obavještenja o hrvatsko-srpskim odnosima prima pretežno sa te separatističke strane, jer se raščišćavanju toga problema još uvijek posvećuje premalo pažnje i u našoj školi, i u štampi, i u književnosti.

Svi ti separatizmi i partikularizmi zasnivaju se na lažnom, iskrivljenom prikazivanju naše prošlosti, na falsificiranju stvarnih, istinskih od-

[12] Navedeno kod M. Polića, *Parlamentarna povijest Hrvatske*..., II, str. 211.

nosa između hrvatskog i srpskog naroda. Zato se najbolje mogu likvidirati utvrđivanjem i iznošenjem historijske istine o nastajanju i održavanju nacionalnoga sukoba, fiksiranjem njegovih pravih izazivača i uzroka. Mi moramo jasno da odgovorimo na pitanje: tko nas je, kako i zašto razdvajao u prošlosti, tko nas je jedne protiv drugih huškao i u čijem interesu? Kada je i zbog čega nastala ona slijepa, bjesomučna međusobna mržnja, koja je urodila huškačkom parolom o uzajamnoj borbi *do istrage naše ili vaše,* ostvarenom u masovnom zvjerskom četničko-ustaškom pokolju za Drugog svjetskog rata?

Separatizam i partikularizam, šovinističke laži o apsolutnom, trajnom nacionalnom neprijateljstvu i razdoru hrvatsko-srpskome, ideologija je neprijateljske feudalne, kapitalističke, antisocijalističke klase, – pa je najpreča potreba našeg novog socijalističkog društva, da s tom, na lažnom prikazivanju hrvatsko-srpskih odnosa zasnovanom ideologijom obračuna suprotstavljajući joj iznošenje historijske istine o suštini i o smislu naših nacionalnih sukoba iz prošlosti.

Zabašurivati, zataškavati, prešućivati istinu o pravim uzrocima hrvatsko-srpskoga sukoba, pa i sprečavati njeno iznošenje mogli su (pa su i morali) feudalno kapitalistički vlastodršci, jer su za zločinačko sijanje razdora i mržnje bili oni glavnim krivcima. Iznijeti istinu o stvarnim izazivačima i uzročnicima svih naših ranijih nacionalnih sukoba nosioci socijalističke Jugoslavije mogu ne samo zato, što za sve ranije šovinističke zločine nisu odgovorni, nego i zato, što su, poslije likvidiranja narodnom revolucijom tih podržavatelja nacionalnog razdora u našoj političkoj i društvenoj stvarnosti dužni da i idejno obračunaju sa ostacima te klasno -neprijateljske, razaračke, štetočinske, trovačke ideologije.

A da je danas pravo vrijeme za uspješno obavljanje toga zadatka, za to se garancija nalazi u činjenici, što je šovinističko-separatistička netrpeljivost danas još samo idejna kategorija, koja u našoj socijalističkoj stvarnosti nema više oslonca ni izvora, jer je u njoj s uklanjanjem klasnoga tlačenja ukinuta mogućnost stvarnog ekonomskog, društvenog i političkog ugnjetavanja jednog našeg naroda drugim, što je dosad sačinjavalo pravi sadržaj svih naših hegemonističko-šovinističkih nacionalnih sukoba.

Stoljećima nagomilavana naslaga krivih naopakih pojmova o nacionalnim odnosima između Hrvata i Srba tako je ogromna, da se za njeno uspješno likvidiranje hoće golemih, sistematskih, ustrajnih napora. Ispraviti, suzbiti, ukloniti sve ono, što su stoljeća neprijateljske vladavine nad nama pokvarila, predstavlja najpreči i najvažniji naš zadatak danas. »Sakupiti svu političku, kulturnu i intelektualnu svijest o svojoj vlastitoj pojavi u prostoru i u vremenu, svijest danas dispersiranu i usitnjenu poslije vjekovnih poraza po mnogobrojnim i izolovanim regionalizmima, sabrati sve potrebne elemente u sintezi, koja ne će biti kult romantičnih fraza, nego istinit prikaz fakata, dati ogromnoj masi impozantne stvaralačke materije programatski okvir, objasniti i protumačiti svu tragičnost

naših vlastitih raskola i uzajamnih negacija, to bi trebalo da bude našom osnovnom misijom.«[13]

Sve je to od osobite važnosti i za našu sadašnjost i za našu budućnost. »Sve današnje intelektualne preživjelosti smetnje su, koje nose u sebi veoma velike opasnosti i za budućnost; uklanjajući ih, mi smanjujemo vjerojatnost, da bi te neprilike mogle da igraju bilo kakvu ulogu.«

»Zadatak našeg pokoljenja ... bio bi da progovori na temelju svog iskustva o jednoj i o drugoj obali. O onome što je bilo i o onom što biti ima, da ne bude kako je bilo.«[14] Inače: »Veza između jučerašnjeg i sutrašnjeg dana se gubi, iskustvo iz prošlosti ne ide na pouku budućnosti.« (Lenjin).

U odnosu prema separatističko-ekskluzivističkoj interpretaciji prošlosti naša historiografija ne može sebi postaviti drugi zadatak, nego što ga je fiksirao Krleža za Jugoslavensku enciklopediju, koja treba: »da bude principijelnom negacijom ovog sistematskog trovanja i ovih trovača, prosto zato, jer je čitava naša socijalistička koncepcija zamišljena kao negacija ludosti koja je palikućama poslužila za izliku da su zapalili naš vlastiti krov za račun osvajača.«

Mi danas napokon treba da udovoljimo onoj osnovnoj našoj potrebi, što ju je, još godine 1911 Frano Supilo u svojoj *Politici u Hrvatskoj* postavio kao glavni i najpreči naš nacionalni zadatak: »*da naš narod izvedemo iz stradanja i zablude, u kojima se nalazi*«.[15]

U ovom broju »Rada« raspravlja se o uzrocima sukoba u feudalno doba, dok se u drugom dijelu radnje, u narednom broju, razmatraju ti uzroci u kapitalističkom razdoblju.

Na kraju treba naglasiti, da ova radnja znači samo suštinsko raspravljanje pitanja, dok svaki problem, koji je ovdje razmatran u okvirima pojedinog poglavlja, zbog svoje važnosti i složenosti zaslužuje da postane predmetom posebnih monografija.

[13] M. Krleža, navedeno djelo, str. 22.
[14] M. Krleža, navedeno djelo, str. 17, 20, 6.
[15] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*. Izdanje »Kulture«. Zagreb 1953. Str. 71 i 237.

A)

TUĐINSKI VANJSKI FAKTOR RAZJEDINJAVANJA

Stoljetnu razdvojenost etnički jedinstvenih Južnih Slavena izazivala su i podržavala dva glavna uzročnika, vanjski i unutrašnji. Prvi se sastojao u nastojanju tuđinaca, naših nacionalnih neprijatelja da osvoje naše zemlje time, što će nas, međusobno razjedinjene i oslabljene lakše porobiti i održati u podjarmljenosti ili što će nas, uzajamno zakrvljene, uništiti, pa tako i fizički ukloniti sa svog osvajačkog imperijalističkog puta; drugi, unutrašnji, ispoljavao se u tome, što je socijalno-političko ugnjetavanje, vršeno sa strane eksploatatorske vladajuće klase jednog južnoslovenskog naroda nad potlačenim pukom, koji pripada drugom našem narodu, dobivalo vid nacionalnoga sukoba, ili što su se pojedine suparničke južnoslovenske dinastije i vladajuće klase među sobom gložile otimljući se oko izrabljivanja i vladanja nad ugnjetenim klasama južnoslovenskih naroda, pa to svoje sebično vlastodržačko trvenje, prikrivajući mu prave uzroke, prikazivale kao tobožnju borbu za opće nacionalne interese hrvatske ili srpske ...

Oba ova faktora u svom historijskom djelovanju gotovo nikad ne nastupaju odvojeno nego su među sobom povezani i isprepleteni: tuđinsko, izvana vršeno razjedinjavanje uvijek je nalazilo oslonca u unutrašnjim klasnim razlikama i suprotnostima južnoslovenskoga društva, a različiti južnoslovenski vladari i protunarodne ugnjetačke klase isto su tako kod vanjskih činilaca tražile podršku, vodeći borbu protiv vlastitih južnoslovenskih potlačenih masa ili ratujući jedni protiv drugih. Zbog toga je u ovom prikazu historijskih uzroka našem nacionalnom sukobu razdioba na vanjske i na unutrašnje faktore razdvajanja zasnovana samo na redosljedu kronološkog javljanja tih faktora, a ne na njihovoj razdijeljenosti u historijskoj stvarnosti.

Pri razmatranju vanjskog faktora treba pritom već ovdje, uvodno, naglasiti, da je porobljivačko razjedinjavanje Južnih Slavena sa strane tuđinaca bilo u interesu samo vladajuće, osvajačke, imperijalističke klase unutar strane nacije, a ne čitavog pojedinog takvog naroda.

Poglavlje prvo

FIZIČKO POLITIČKO RAZDVAJANJE JUŽNIH SLAVENA PODVRGAVANJEM TUĐIM DRŽAVAMA

Nastanivši se na zemljištu, koje je zbog svog geografskog i strateškog položaja postalo poprištem krupnih međunarodnih sukoba, južnoslavenska plemena našla su se u vrtlogu teških političkih borbi i ratova, što ih moćne susjedne države vode jedne protiv drugih. Bizant i Rim, Franci, Nijemci, Talijani, Mađari, Turci i Austrija na tom našem tlu, preko naših zemalja, otimali su se o prevlast, vodili bitke za proširenje svoje moći i svojih interesnih sfera. Od samog početka svoje historije pa sve do prvale Turaka i do njemačkoga »Drang nach Osten« južnoslovenske zemlje bile su izvrgnute napadajima različitih zavojevača s Istoka, i s Juga, sa Sjevera i sa Zapada, a svaka od tih ekspanzija imala je za cilj da osvoji i podjarmi veći ili manji dio našega teritorija.

Takav sistem fizičkog, političkog razdvajanja Južnih Slavena nasilnim putem, osvajačkim ratovima, primjenjivan je protiv nas stoljećima: »Dolaziše vladatelji, koji su mislili, da je narod njih, a ne oni naroda radi na ovome svetu: dolaziše jedan za drugim, i narode jednog istog jezika, imena i plemena, podeliše među sobom kao i drugu stoku, rasteraše ih i razbaciše tamo i amo ...«[16]

Da ostvare taj svoj glavni cilj osvajanja i podjarmljivanja naših zemalja, zavojevači su upotrebljavali sva moguća sredstva: od običnih ratova do »svetih križarskih« vojna protiv južnoslovenskih »pogana, heretika i bezbožnika«, od »širenja i spasavanja kršćanstva« do hinjenja prijateljstva i savezništva, osvajajući i porobljujući naš teritorij čak i onda, kada su nas u ime kršćanstva tobože branili i oslobađali od Turaka.

Pri podjarmljivanju južnoslovenskih naroda vanjski zavojevač je širenje kršćanstva upotrebljavao kao jedno od glavnih sredstava za osvajanje našega teritorija. Protezanje i učvršćivanje tuđinske vlasti s pomoću kršćanske crkve došlo je do svog klasičnog izražaja u Sloveniji, čija je germanizacija i feudalizacija tekla paralelno s pokrštavanjem.[17]

[16] *Izabrani članci Svetozara Miletića.* S predgovorom Vase Stajića. Priredio Miroslav Jerkov. Novi Sad, 1939, str. 22.

[17] »Kršćanstvo je trebalo da Karantaniju čvršće priveže uz franačku državu«.

»... Crkvena središta, iz kojih se ono širilo i kojima je bila podređena crkva u slovenskim pokrajinama, bila su izvan zemlje (Salzburg u Bavarskoj, Akvileja u Furlanskoj). Prema tome su kršćanstvo i crkvena organizacija, koji su naročito poslije 820 bili najuže povezani s germanskim feudalnim porobljivačima, sačinjavali jak bedem protiv svakog pokušaja, da se slovenski narod oslobodi tuđe vlasti.«

»... Kralj dijeli znatne komade dosad neiskorištene ili prisvojene zemlje franačkim crkvenim i svjetovnim velikašima, a druge oni sami prisvajaju, i kralj im naknadno daje za to svoje odobrenje. Tako je u slovenskim krajevima nastao nov društveni sloj njemačke feudalne gospode. Ta već formirana klasa feudalaca sprečava dalje sazrijevanje domaće slovenske klase feudalaca. Slovenski velikaši, koji se kod tog prijeloma spasavaju među feudalnu gospodu, malobrojni su i manje važni; oni preuzimaju franačko feudalno pravo i s vremenom se pod utjecajem feudalne sredine germani-

Franački osvajači su na sličan način iskorišćavali crkvu i protiv Hrvata. I Bizantu je za proširenje njegove vlasti nad Srbima i drugim Južnim Slavenima poslužilo širenje kršćanstva kao sredstvo.[18] To su radili i Talijani, a kasnije i Mađari, koji su na poticaj i uz blagoslov pape provaljivali u Bosnu »s krstom i mačem, da unište bogumilstvo i utvrde katoličku vjeru i madarsku vlast«.[19]

Zavojevačke susjedne države iskorišćavale su nadalje svaku veću historijsku nepriliku, koja bi zadesila Južne Slavene, da se napadačkim ratovima domognu njihova teritorija. To se je s naročitom drastičnošću ispoljilo već na samom početku turske provale u naše zemlje; na njih, tako ugrožene i paralizirane obranom protiv Turaka, navalili su tada i Mađari sa sjevera, i Mleci sa jugozapada, i Nijemci sa Zapada.[20]

U vezi s nastojanjima osvajača dovoljno je ovdje podsjetiti samo još na jedan način, kojim su se služili, da bi postigli svoj glavni cilj: podvrgavanje našeg teritorija svojoj vlasti; taj način primjenjivan već od VIII stoljeća,[21] poprimio je najbezobzirnije forme u vrijeme, kada su jedne naše zemlje već potpale pod Turke, a druge se našle neposredno ugrožene njima. Zapadne kršćanske zemlje (naročito Austrija i Venecija) ostvaruju tada sistematsko, plansko porobljavanje Južnih Slavena tako,

ziraju. ... Time je učinjen odlučan korak prema kasnijem položaju u doba feudalizma, kad su Slovenci bili isključivo kmetovi pod vlašću njemačkih feudalaca. Ta se činjenica ne može dovoljno ocijeniti, kako dalekosežne i teške bile su njezine posljedice po dalji razvitak Slovenaca ... Germanski feudalizam uvukao je Slovence u krug evropskih kulturnih naroda, ali mu je nasilničkim podjarmljivanjem zatvorio izvore za njegov vlastiti socijalni i kulturni napredak. Upravo ta činjenica bila je jedna od najvažnijih prepreka za razvitak slovenskog naroda« (Kardelj).

»U vezi s tom podjelom slovenske zemlje njemačkim feudalcima stoje i počeci njemačke kolonizacije među Slovencima. ... Između Južnih i Zapadnih Slavena zabijen je tako na Dunavu njemački klin. Snažna njemačka kolonizaciona struja tekla je i u Panoniju, naročito Gornju. U Karantaniji nastaju i prve njemačke naseobine.

Uvođenje feudalnog vlastelinstva potiskuje Slovence pretežno u kmetstvo. Slobodnjaci, koji su živjeli na zemlji darovanoj feudalcima ili na onoj, koju su oni samovoljno zaposjeli, morali su se ili ukloniti ili postati kmetovi, kako kaže odredba u ispravi Karla Velikoga samostanu u Kremsmünsteru (791): »A ljudi, koji stanuju na toj zemlji i žele da zadrže spomenuto zemljište, dužni su davati toj božjoj kući dažbine, ako pak ne žele, neka se ... odsele.« ... (B. Grafenauer, *Historija naroda Jugoslavije*, I, Zagreb 1953, str. 146, 150, 152, 153).

[18] »Nema sumnje, da je Bizant želio da širenjem kršćanstva među srpskim plemenima proširi svoj utjecaj nad njima.« (Mahajlo Dinić, *Historija naroda Jugoslavije*, I, str. 248.)

[19] Isporedi Vasilj Popović, *Istorija Jugoslovena*, Sarajevo 1920, str. 62–63, 81–82.

[20] »... historija jugoslavenskih naroda se u toj periodi (od druge polovine XIV st. napom. V. B.) odvija sva u znaku borbe protiv tih turskih težnji. Ta izmjena situacije na istoku uzrokovala je i neke promjene na zapadu i sjeveru: pojačani pritisak Venecije na gradove na zetskoj i dalmatinskoj obali, a Ugarske na Bosnu i Srbiju; osim toga, na slovenskom tlu, zametak moći Habsburgovaca, koji će u doba turske navale na srednju Evropu biti temelj za stvaranje države Habsburgovaca, koja će obuhvatiti znatno prostranije oblasti naseljene jugoslavenskim narodima.« (Dušan Perović, *Historija naroda Jugoslavije*, I, str. 344.)

[21] Kada su Bavarci sredinom osmog stoljeća »pomogli« Karantancima u njihovoj borbi protiv Avara, iskoristili su to »pružanje pomoći« na to, da Karantaniju podvrgnu svojoj, odnosno franačkoj vlasti. (Isporedi B. Grafenauer, nav. djelo, str. 145).

što ih kao »saveznici i zaštitnici« tobože pomažu, brane, pa i »oslobađaju« od Turaka.

Od samog početka ta kršćanska briga zavojevača i to njihovo saučešće i prijateljstvo prema nama temeljilo se na sebičnosti i prevari. Organizirajući svoju vlastitu obranu protiv Turaka u Hrvatskoj i osnivajući radi toga Vojnu Granicu susjedni austrijski feudalci su otvoreno izjavljivali, kako je »bolje braniti se od Turaka u tuđoj zemlji, nego li u svojoj«,[22] dok su habsburški vladari i austrijska vlada putem najgrubljega nasilja tu istu Vojnu Krajinu, koja je tobože stvorena zato, da štiti slobodu i nezavisnost Hrvata, upotrebili kao sredstvo da prvo sav krajiški teritorij odcijepe od hrvatske države, podvrgnuvši ga neposrednoj i isključivoj vlasti Austrije, a zatim da se njime iznutra posluže kao glavnom oružanom silom za dalje uništavanje hrvatske državne i nacionalne samostalnosti i porobljavanje još preostalih dijelova Hrvatske.

Značajno je pritom, da je hrvatski ban Krsto Frankopan na samom početku, još godine 1526, jasno prozreo nakanu Habsburga i da se u jednom svom pismu od 29. IX. 1526 ovako suprotstavio takvom austrijskom pomaganju: »... nadvojvoda Ferdinand skuplja u brzini svoje ljude i namjerava da zaposjedne ovu kraljevinu oružanom rukom, o čemu su se sva gospoda, plemstvo i narod, jednoglasno izjavili, da će se prije predati Turcima, nego da budu pod Nijemcima«.[23]

Pravi smisao prijateljstva i savezništva prema nama jasno se pokazao u politici kršćanske lige, stvorene povodom protuturskog rata iz godine 1683 na inicijativu pape Inocenta XI između austrijskog cara Leopolda, poljskoga kralja i Venecije. Jedno od glavnih utanačenja te lige bilo je: »*predobite zemlje neka budu onomu, koji ih predobije*«.[24]

Djela kršćanske savezničke vojske na južnoslovenskom teritoriju, »oslobođenom« od Turaka u toku rata 1683–1699 još su u većoj mjeri dokazivala, kako su ti oslobodioci na riječima u stvari bili porobljivači naših zemalja, često bezobzirniji i okrutniji i od samih Turaka. Tlačilačko, neprijateljsko držanje komandujućega austrijskoga generala Caprare prema našem narodu u Slavoniji godine 1688, na primjer, uistinu je prevazilazilo turske zulume i nasilja: »Ono malo tvrđavica u Slavoniji bilo je jadnomu narodu naslon i podpora, da u svojim jadnim selima barem donekle siguran smije prebivati. Caprara odluči sve slabije tvrđavice razvaliti. Tako dade razvaliti Cernik (14. maja), zapali narodu kuće, a narod baci prema Požegi tobože u sigurnije mjesto. Žalostnu sliku toga naroda, koji ne zna kuda će sklonuti glavu, slika nam sam tajnik Caprarin. Teško je bilo narodu ostaviti na takov način očinsku kuću. Žalostnu i prežalostnu sliku podaje nam taj jadni narod u Požegi. Množina kola natovarenih miješaju se amo tamo, jedni se penju na brda, a drugi kreću po stazama. Ovdje vidiš ženu na natovarenu konju, drugu gdje na plećima nosi dvoje djece, tamo dalje opet vidiš čovjeka, gdje nosi bolestnoga

[22] Isporedi Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1916, str. 182.
[23] Isporedi M. Mirković, *Flacius*, Zagreb 1938, str. 45.
[24] Isporedi Smičiklas, *Dvijestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, I, Zagreb, 1891, str. 110.

oca, a drugi opet majku slabu i svu izvan sebe od tuge. Nježna i mala dječica plaču, a malo veći razbiše si hodajuć po kamenu slabe nožice.

Ovako bez glave razvaljivati i ne skrbiti za to, gdje ćeš i kako ćeš opet narod smjestiti, to je mogao činiti čovjek bez srca i bez pameti. Da je Caprara beznano radio, to su već i suvremenici s ogorčenjem zabilježili. »Razoriti tvrđave, to će reći, da najlaglje uzmognu Turci harati jadna sela i narod odvoditi u roblje« – veli ogorčen ban Nikola Erdedi. Još dodaje, da mu je iza razora Cernika zapovjednik Velike pisao, da su Turci Cernik spalili. Gdje je jadan i pomisliti mogao, da će ga carski general spaliti.«[25]

I civilne vlasti »oslobodilačke« Austrije postupaju u Slavoniji tako, da narod od njihova i od vojničkog kršćanskog zuluma radije bježi pod Turke. U tom pogledu od osobite je važnosti ovo mjesto iz pisma vojvode Badenskoga caru Leopoldu; javljajući mu, »kako bi dobro bilo, da se Slavonija kršćanskim narodom naseljuje«, on piše: »allein Sie von denen jenigen, so bereits darüber, gewohnt, widerum ab geschröktt, indeme selbe lieber darvon und in Feindts landt lauffen wollen, alss weiters von denen Dreissigen, Inspektorn und Cameral bedienten so hartwie bisshero geschehen sich strapaziren und anstrengen lassen«.[26]

Tako je general optuživao komoru, – a predsjednik komore, kardinal Kolonić ovako je pisao o postupcima vojske u Slavoniji: »Zapovjednici polaze sa četama ili sami ili pošalju vojnike i upute ih, da idu od jednoga sirotnoga podanika do drugoga, ili da vlastelinstva sa bezbrojnim napastima i nasiljima muče, dokle im reć bi mozak iz kostiju ne ispiju. Kada im ne mogu sve u novcu dati, uzmu im sve, što nađu, vino iz pivnice, žito iz hambara ili iz jame, blago iz staje i bez najmanje brige, hoće li jadnomu podaniku sa ženom i djecom ostati kruha za ljutu zimu, hoće li mu ostati blaga i sjemena, da obradi svoja polja. Dapače hvataju i kućno oruđe. Oni hvataju sve, što im može zavrijediti – tako robe jadnoga podanika«.[27]

I hrvatski feudalci, kojima zbog ovakvog pljačkanja kmetova sa strane austrijske soldatetske nije ostajalo gotovo ništa da od kmetova uzmu za sebe, često se obraćaju kralju predstavkama, u kojima se između ostaloga iznosi i ovaj prikaz stanja, stvorenog u »oslobođenoj« Slavoniji: »narod se buni, jer ne smaže više tolikih tereta, krv i imetak naroda već propadoše, a tegobe velikoga i dugotrajnoga rata već su gotovo ispile zemlju i narod. Na mnogim mjestima ostavlja narod selišta svoja, a mnoga gospoda ostaju bez podanika. Ima krajeva, gdje narod opljačkan od carske vojske od gladi umire«. – »Stališi se sabiru u godini po više puta. Deputacije kralju vodi sam ban po više puta, ali sa slabim uspjehom.«[28]

Napokon je i sam kralj Leopold u svom pismu hrvatskim staležima (saboru) od 15 studenog 1697 konstatirao: »Od ovo četiri godine toliki je nered u županijama požeškoj, virovitičkoj i vukovarskoj i tolika na-

[25] Isto, str. 140–141.
[26] Navedeno kod Smičiklasa, citirano djelo, str. 148–149.
[27] Isporedi isto, str. 165.
[28] Isporedi isto, str. 165–166.

silja, da se je preko tri hiljade naroda iselilo i drugdje si domovinu potražilo ...«[29]

Dokle se u tom oduzimanju i otimanju hrvatskih zemalja u toku ovoga rata (1683–99) išlo sa strane austrijskoga dvora i bečke vlade vidi se i po tome, što je godine 1692 »prodala carska komora Liku i Krbavu za 80.000 for. grofu Adolfu Zinzendorfu« i samo zato nisu i stvarno prešle te hrvatske zemlje u njegov posjed, jer je on kasnije »odustao od kupa«.[30]

Isto je takvo bilo držanje austrijske vojske i u »oslobođenoj« Srbiji: »U kratko vrijeme zamrazi se careva vojska otimljući i robeći i kod Srba i kod Albanaca na toliko, da su se »skoro više bojali carskoga vojnika nego li Turčina, jer ne ima opačine, koju ne bi bio počinio carski vojnik«.[31]

Slično je u toku protuturskog rata 1683–1699 postupala i Venecija na našem teritoriju, preotetom od Turaka. I ostalim austrijskim ratovima »za oslobođenje«, vođenim u XVIII stoljeću, isto je tako bio cilj da nas osvoji, podjarmi i porobi, a »oslobodilačka« vojska ponašala se na našem tlu kao u neprijateljskoj, okupiranoj zemlji.[32]

Pa premda je u svim tim ratovima južnoslovenski živalj i po broju svojih učesnika u kršćanskoj vojsci, i po svojoj požrtvovnosti, i po stradanju podnosio najviše žrtve, »oslobodioci« su po pravilu postupali prema njemu sebično, nečovječno, nečasno i neodgovorno, ostavljajući ga na cjedilu i prepuštajući ga turskoj osveti kadgod im je to konveniralo. Do prijateljstva, do savezništva, do zajedničkih interesa između porobljenih naših naroda i tih kršćanskih »osloboditelja« nije dolazilo baš zbog toga, što su se u borbi rukovodili suprotnim ciljevima: porobljenim Južnim Slavenima bilo je stalo do slobode, a Veneciji i Austriji do osvajanja, do proširivanja svoje moći, isključivo do vlastitih državnih, dinastijskih interesa zavojevača. Zato je i moglo da se na raznim krajevima južnoslovenskog teritorija u toku 17. i 18. stoljeća iskristalizira jedno i isto iskustvo prema takvim »saveznicima« i »zaštitnicima«: Zrinsko-Frankopanski stav iz XVII st.: »Viruj Nimcu kao zimskom suncu« – potpuno je identičan sa stavom Alekse Nenadovića potkraj XVIII stoljeća: »Tko je Srbin, da više Nemcu ne veruje«.

[29] Navedeno na istome mjestu, str. 171.

[30] Isporedi isto, str. 163.

[31] Isto, str. 153.

[32] »Mi smo se zdravo u svojoj nadi i očekivanju prevarili, jer ne vidimo ništa da se radi korisno za naš narod i otadžbinu. Umesto očekivane zaštite, nismo drugo videli i dočekali, nego na nebo vapijući greh, kog su od reda svi činili. Gde su nam porobljene crkve i manastiri? Gde je naše imanje iz opustošenih sela? Mi smo prosto plen i izloženi kinjenju nemačkog naroda ... Kakva su čuda i pokore počinili austriski generali Valis i Najpert i ostali generali, zapovednici, pa i sami vojnici, to nije u stanju čovečji jezik ispričati, i to kako po kućama i ostalim imanjima, tako isto i po crkvama, šta više nisu ostavili na miru ni same mrtvace, nego su ih iskopavali iz grobova, i sa njih skidali, što su od vrednosti našli.«

»Došlo se dotle, da su ljudi napuštali svoje kuće i sela i bežali čak Turcima ...« »Emigracija je tako jaka, da se stanovništvo u Srbiji, prema prošloj konskripciji, za polovinu smanjilo« tužila se jedna srpska deputacija u Beču god. 1735 ... »God. 1721 bile su u okupiranoj Srbiji 6023 sesije, dok ih je god. 1724 ostalo samo 4146 ...« (Isporedi Ćorović, *Istorija Jugoslavije*. Beograd 1933, str. 376.)

Stoljetna nastojanja susjednih zavojevača, da nas podjarme svima sredstvima: i vođenjem običnih ratova protiv nas, i iskorišćavanjem crkve, i prijevarnim nastupanjem u ulozi naših branilaca, zaštitnika i oslobodilaca, – potpuno su uspjela, tako da su se Južni Slaveni već u prvoj polovici XVI stoljeća našli razdvojeni na tuđe države, pod više ili manje formalnom, ali u suštini stvarnom vlašću Venecije, Ugarske, Turske i Austrije. (Ta naša rascjepkanost poprimila je takve razmjere, da je čak i sam jedan naš narod bio raskomadan među nekoliko država. Tako su, na primjer, Hrvati potpadali i pod Veneciju, i pod Tursku, i pod Ugarsku, i pod Austriju. U sličnom položaju bili su i Srbi.)

Time je bilo izvršeno fizičko, političko razjedinjavanje naših naroda, koje nije samo hermetički odvajalo, izoliralo jedan dio južnoslovenskog teritorija od drugog podizanjem posebnih državnih granica između njih, nego nas je, jer se radilo o potpadanju pod međusobno neprijateljske, ratujuće države, i fizički suprotstavljalo jedne drugima, bacajući nas u bratoubilačku borbu. Jer nije samo Austrija na pograničnom teritoriju organizirala od našeg življa svoju Vojnu Krajinu, nego je isto tako od naših vojnika formirala svoju Krajinu i Venecija i Turska, tako da su u dugim austro-tursko-venecijanskim ratovima Južni Slaveni, mobilizirani i primorani tuđinačkom državnom silom, jedni protiv drugih krvarili na trima uzajamno neprijateljskim frontama, ubijajući se i uništavajući međusobno.

U stanju političke razjedinjenosti pod vlašću tuđinskih država ostat će Južni Slaveni stoljećima (svi kroz čitavi šesnaesti, sedamnaesti i osamnaesti vijek, a golema većina i poslije oslobođenja Srbije i osamostaljenja Crne Gore, sve do godine 1918), – a to će presudno djelovati na njihov dalji nacionalni razvoj.

Poglavlje drugo

RASCJEPKANOST MEĐU TUĐE DRŽAVE KAO PREPREKA FORMIRANJU ZAJEDNIČKE NACIONALNE SVIJESTI JUŽNIH SLAVENA

Naše srednjevjekovne države i državice, još i prije svog pada pod tuđinsku vlast, bile su, zbog opće feudalne razdrobljenosti, i same po sebi smetnja stvaranju jedinstvene, zajedničke države Južnih Slavena, koja bi nužno postala podlogom formiranju i jedne jedinstvene južnoslovenske nacionalne svijesti. »A tek koliko je tih država i državica bilo. Tu je i Makedonija, i Raška, i Zeta, i Bosna, i Hum, i Srbija, i Hrvatska, i Dubrovnik. Osim njih tu je još jedan velik broj pokrajina i oblasti s više ili manje odvojenim političkim životom, kao što su: Dalmacija, Boka, Slavonija, Srem, Mačva, Crna Gora, Usora, Zahumlje, Hercegovina.

A te države, oblasti, pokrajine, s jednim velikim brojem naših i stranih dinastija, s mnogobrojnim feudalnim gospodarima i njihovim intere-

sima, nisu bile, kao što nisu ni mogle biti, oni istorijski elementi koji bi stvarali ili jačali u celokupnom narodu svest o narodnom jedinstvu.«[33]

Ipak, da nije došlo do gubljenja samostalnosti i do potpadanja pod tuđinsku vlast, srednjevjekovne južnoslovenske države bile bi se razvile u sve veće, zajedničke državne formacije, jer je mnoga od tih država od samog početka ispoljavala tendencu normalnog razvoja, nastojeći da obuhvati što veći broj etnički srodnih susjednih plemena u jednu širu zajednicu.[34]

Nema sumnje, da bi dalji nesmetani unutarnji ekonomski i političko-kulturni razvoj ranije ili kasnije bio prevladao sve feudalno-partikularističke smetnje i da bi sa sigurnošću doveo do definitivnog stapanja pojedinih srednjevjekovnih organizacija u jednu zajedničku državu, koja bi u kasnijem, kapitalističkom periodu stvaranja modernih nacija nužno dovela i kod nas do formiranja jednog jedinstvenog južnoslovenskog naroda, – isto onako, kao što je to bio slučaj kod zapadnih nacija, koje su se razvijale pod normalnim uvjetima.[35]

Rački je s pravom bio osvjedočen, da bi se stoljetnim životom u jednoj i istoj državi i kod Južnih Slavena bila formirala zajednička nacionalna svijest, da južnoslovenska plemena nisu bila vanjskim neprijateljskim silama ometena u pravovremenom stvaranju jedinstvene države: »... misao o zajednici, koja je kod drugih plemena tijelom postala, bi se bila i na našem jugu uputila ...«[36]

Ali taj prirodni historijski proces kod Južnih Slavena bio je prekinut s jedne strane gubljenjem pune državne samostalnosti nekih naših zemalja, pri čemu je najfatalnije posljedice imalo spajanje Hrvatske s Ugarskom godine 1102; s druge strane podvrgavanjem naših naroda vlasti tuđinskih država, što je poprimilo ubitačne omjere naročito provalom Turaka u drugoj polovici XIV stoljeća, poslije čega su jedna za drugom bile podjarmljene gotovo sve naše države.

Ocjena, što ju je Rački dao o golemom značenju ulaska Hrvatske u sklop Ugarske države, ni danas nije izgubila ništa od svoje točnosti. »Što je Hrvatska prestala biti potpuno samostalnom državom, to je ne samo

[33] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 59.

[34] Od kneza Panonske Hrvatske Ljudevita, koji je dižući početkom IX. stoljeća ustanak protiv Franaka uspio da ujedini uz dobar dio Hrvata i Slovenaca i neka srpska plemena, – ta tendenca historijskog razvoja bila je ostvarivana u nekoliko mahova: u X. i XI. stoljeću ujedinjena Hrvatska država za vlade Tomislava i Petra Krešimira; velika Makedonska država u doba cara Samuila (976–1014), koja je obuhvatila ogroman teritorij od Jadranskog, Jonskog i Egejskog do Crnog mora i od Srijema do Tesalije i Epira; Srpska država Nemanjića od početka XIII. do polovice XIV. st., koja je pod carem Dušanom zapremala gotovo dvije trećine Balkanskoga poluotoka; Bosna potkraj XIV stoljeća, kada je Tvrtko, »kralj Srba, Bosne, Primorja, Dalmacije, Hrvata ...«, okupio oko Bosne kao središta susjedne južnoslovenske zemlje ujedinjujući Srbe i Hrvate.

[35] Vidi o tome podrobnije studiju: V. Bogdanov, *Osnovne linije u nacionalnom razvoju južnoslovenskih naroda*, – štampanu u knjizi »Likovi i pokreti«, izdanje »Mladosti«, Zagreb, 1957, str. 251–269.

[36] *Franjo Rački u govorima i raspravama 1828–1894.* Priredio dr. Viktor Novak Zagreb 1925, str. 34.

po razvitak hrvatskoga naroda nego i po budućnost slovenskoga juga odlučno i odsudno bilo ... Svime se time razmak između Hrvatske i ostaloga južnoga Slovenstva s druge strane još više raširio. U koliko je Hrvatska i hrvatski narod slijedećih vijekova uplivao u sudbinu balkanskoga poluotoka, bilo je to u zajednici s Ugarskom, štaviše obično pod firmom njezinom. *A taj upliv nije bio u korist samostalnom razvitku južnog Slovenstva;* pa je time i Hrvatska povučena bila, da proti svojemu interesu radi.«

»... Već time ... što je hrvatski narod za rana prestao biti samostalnim državnim faktorom i u novom položaju svojem okrenuo leđa onoj naravnoj zajednici. A to se zbilo u oči onoga gorostasnog sukoba između kršćanstva i islama ...«

»Ugarska je ne samo stajala na put stvaranju državne zajednice, nego je težila i za supremacijom nad slavenskim jugom ... Kad bi Hrvatska bila samostalnom državom ostala, kad bi hrvatski narod bio ostao gospodarem svoje sudbine: onda ne bi Ugarska imala upirališta na jugu, da prječi državni mu razvoj ...«

»Ja sam ... čvrsto uvjeren, da je dan, u kojemu je hrvatski narod svoju državu predao ugarskomu kralju, na vijekove riješio sudbinu ne samo hrvatskoga naroda, nego cijeloga slavenskoga juga, pa da je onaj dan zapriječio stvaranje jugoslavenske državne zajednice i dao povoda hegemonijskim težnjama ugarske politike na balkanskom poluotoku ... misao o zajednici, koja je kod drugih plemena tijelom postala bi se bila i na našem jugu uputila, da joj nije Hrvatska združenjem s Ugarskom bitnu podlogu oduzela.«

»Svezom je dakle Hrvatske s Ugarskom ne samo podsječena država hrvatska, nego i razvoj jugoslavenske državne zajednice za vijekove obustavljen.«

»Do koje bi se visine u prosvjeti i blagostanju hrvatska država i sav slavenski jug bio popeo, da im državna samostalnost nije tako rano podsječena, možemo nagoviještati obazrev se na malenu skupnovladu dubrovačku. Ova je samostalna i u svojem nutarnjem razvoju nepriječena državica za razvitak našega jezika, za obogaćenje naše knjige, za prosvjetu puka, za uglađenost običaja učinila više nego li cijela ostala trojedna kraljevina tečajem svojega osamstogodišnjega s ugarskom drugovanja. Hrvatska privezana Ugarskoj poprimi latinski jezik; pa se i u tome odijeli od one zajedničke struje, kojom je Srbija i Bosna bila pošla, gdje je narodni jezik bio državni.«[37]

Uz ovo svoje utapanje u Ugarsku, Hrvatska je ostavši bez potpune državne samostalnosti za čitav niz narednih stoljeća bila spriječena da postane moćan faktor okupljanja i sjedinjavanja Južnih Slavena još i zato, što je kasnije bila raskomadana između Venecije,[38] Turske i Austrije.

[37] Rački, u navedenom djelu, str. 24–35.

[38] »A prelazom prekovelebitske Hrvatske u područje talijanske vlasti zametnu se dualizam u razvoju hrvatskoga naroda.« (Rački, u navedenom djelu, str. 25.)

Zbog gubitka državne samostalnosti i zbog potpadanja pod tuđinsku vlast, što je onemogućilo stvaranje jedne vlastite, zajedničke države, Južni Slaveni su prije svega ostali bez onog presudnog faktora, koji je kod drugih naroda djelovao povezujući i spajajući srodna plemena, znatno pomažući njihov razvoj u jednu naciju sa jednom jedinstvenom nacionalnom sviješću. »Dugogodišnji zajednički život u zajedničkoj državi svakako je jedan od najvažnijih faktora koji su utecali na stvaranje današnjih velikih naroda ... Država je bila ona koja je izvršila asimilaciju njihovu (različitih srodnih plemena, napom. V. B.) u današnje moderne nacije: francusku, englesku, nemačku, talijansku ... Toga faktora u razvitku našeg naroda nije bilo ... Taj moćni faktor, koji kod drugih naroda deluje već punu hiljadu godina, kod nas ne deluje ni pune dve decenije.«[39]

»Nijedno doba u političkom životu Srba i Hrvata, ma kako slavno bilo, nije u punoj snazi potrajalo tako dugo, da bi se u to vrijeme, uz pomoć i zaštitu državne vlasti, mogla razviti kakva jaka, samostalna, kulturna radnja, i tako stvoriti osnova i tip narodnosti.«[40]

Nalazeći se pod vlašću tuđinske države, Ivan Kukuljević je uspoređujući *Hrvate i ostale Južne Slavene s velikim, nacionalno jedinstvenim kulturnim narodima*, godine 1844 u ilegalnom *Branislavu* jasno uočio golemo značenje, što ga postojanje ili nepostojanje vlastite slobodne samostalne države ima za nacionalno kulturni razvoj naroda: »... svi ovi (prosvijećeni, napom. V. B.) narodi prosvijetlili su se usred prostora slobodnih svojih stanja i pod poglavarstvima narodnim, samo mi nesretni Hrvati, i veća strana Slavena, moramo se izobraživati i k boljemu duševnomu materijalnom stanju siliti usred naših *tamnica*, pokraj jalnih i zlobnih stražara *tude* krvi i pod poglavarstvima *tuđim*.«[41]

Činjenica, da smo ostali bez vlastite države, nije nas lišila samo njene goleme presudne uloge *u izgrađivanju zajedničke civilizacije i kulture*, nego nas je život pod tuđinskim, neprijateljskim državama izvrgao njihovu stoljetnom djelovanju u suprotnom, negativnom pravcu, koji je sprečavao i onemogućavao da se kod nas formira jedinstvena nacionalna svijest. »... južnoslovensko stanovništvo nije obrađeno, modifikovano i postalo gotovo jednoliko pod uticajem civilizacija.« – »Ima geografskih položaja i međunarodnih prilika koje mogu sprečiti, čak i u toku vekova, razviće stvaralačkih osobina jedňog naroda, a još više jednog malog naroda koji je bio uvek podeljen između više država. Takav je slučaj bio sa Južnim Slovenima, koji su na geografskom položaju, najopasnijem što može biti, gde su imali da se odupiru turskom nadiranju s jedne i nemačkom i madžarskom s druge strane. Najveći je broj Južnih Slovena bio vekovima pod turskim jarmom, Hrvati i Slovenci su još duže bili pod

[39] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 62–63.

[40] Almanah *Narodna misao*, Zagreb 1897, str. 37.

[41] *Branislav*, ilegalan list Ilirskoga pokreta, štampan u Beogradu 1844, bez oznake mjesta i vremena, str. 17–21. Isporedi i moje *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*. Izdanje Jugoslavenske akademije, Zagreb 1949, str. 89.

vladom i uticajem Nemačke i Madžarske; vrlo dugo i panonski Srbi. Pod tuđom se upravom ne može uspešno učestvovati u kulturnom stvaranju.«[41a]

Samim tim, što smo se našli pod tuđinskom vlašću, mi smo čitav aparat ugnjetačke, neprijateljske države sa svim njenim moćnim sredstvima financijskim, policijskim, kulturno-političkim imali protiv sebe, protiv našeg normalnog, nesmetanog nacionalnog razvoja. Mi smo postali kolonija »kojoj kolonizatori nijesu dopustili da se civilizuje vjekovima«. »... mi spadamo u kategoriju onih civilizacija, koje se nijesu mogle razviti zato, jer su im tuđinske snage osporavale prava na moralni i materijalni opstanak ... Mi smo živjeli ... stoljećima pod raznovrsnim i mnogobrojnim terorom sablje, novca i duha« tuđinskih neprijateljskih država. »... naše poznavanje vlastite bogate prošlosti oskudno je, jer nam jače sile nikada nijesu dopustile da se osvijestimo na temelju vlastitoga pamćenja o značenju svoje vlastite uloge u prostoru i u vremenu.«[42]

Naš nesmetan kulturni razvitak, naše normalno nacionalno osvješćivanje i sjedinjavanje bilo je onemogućeno prije svega time, što su nam tuđinske, neprijateljske države, pod čijom vlašću smo se našli, sprečavale da se ekonomski i društveno razvijemo, da izgradimo svoju industriju i trgovinu, da se modernim saobraćajnim sredstvima povežemo, da ostvarimo onu zajedničku materijalnu kulturu, koja jedina može postati solidnom podlogom i za javljanje jedne jedinstvene nacionalne svijesti.

Najteže i najtrajnije bile su u tom pogledu posljedice turskih osvajanja. Provala Turaka u naše zemlje, stoljetni turski ratovi i okupacija izazvali su teške potrese u životu Južnih Slavena, iz temelja poremetili i stoljećima sprečavali njihov normalan razvitak.

Ratovanje s Turcima opustošilo je zemlju, razorilo zatečenu materijalnu kulturu. Kroz nekoliko stoljeća golem dio južnoslovenskog teritorija bio je pretvoren u ratno područje. U doba ofenzivnog turskog ratovanja naši narodi su imali da izdrže najviše pustošenja u vezi sa zaustavljanjem turskog prodiranja na sjever i na zapad, a isto su tako ponijeli najveći teret u borbama, razaranjima i patnjama i prilikom suzbijanja turske vojske prema istoku i jugu. Pritom je u dugim turskim ratovima i jedna, turska, i druga, kršćanska (mletačka i austrijska) vojska pustošila, pljačkala i uništavala naše zemlje.

Turska osvajanja nisu za južnoslovenske narode značila samo gubitak nacionalne slobode i državne samostalnosti, nego i uništenje postignutog razvojnog stupnja privrede i znatan pad i nazadak u ekonomskom i društvenom razvitku. U trenutku okupacije feudalizam u našim srednjevjekovnim državama bio je daleko razvijeniji od turskog feudalnog poretka. Potiskivanje stočarstva zemljoradnjom i njeno znatno napredovanje, razvijenost rudarstva i rudarske tehnike doveli su prije turske provale do razvitka unutrašnjeg tržišta i do prevladavanja robno-novčane privrede. Nova izučavanja Dušanovog Zakonika pokazala su, da je feudalizam srp-

[41a] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*. II. str. 2. i 5.
[42] M. Krleža, *O nekim problemima Enciklopedije*, str. 5, 22, 23.

ske srednjevjekovne države, na primjer, bio ne samo pod jakim utjecajem zapadnoevropskog, nego i na približno istom nivou s njim.[43] »Feudalizam balkanskih država pre turskog osvojenja, kao dio evropskog razvitka, prelazio je u viši stadij feudalizma, u kome su se stvarali uslovi za razvitak novog poretka ... Osmanska imperija, međutim, za čitavo vreme svoga postojanja bila je prema evropskom društvenom razvitku zaostala zemlja, a kako je ona bila izolovana od Evrope, njeno društveno uređenje, njen feudalizam se razvijao sporo.«[43a]

Ratna razaranja, odvođenje u ropstvo, nasilno preseljavanje i drugi progoni uništili su onaj građanski stalež, koji se u toku trinaestog i četrnaestog stoljeća razvio u gradovima naših srednjevjekovnih država. Kasnije, kada potkraj XV i u prvoj polovici XVI stoljeća dolazi do stvaranja većih gradova pod Turcima, ti su gradovi bili naseljeni gotovo isključivo stranim elementom i sve više su se pretvarali u administrativne i vojničke centre tuđe, neprijateljske države. Zbog toga je nastalo potpuno odvajanje između naroda (koji je gotovo sav ili bio potisnut ili se sam povukao u sela) i tih gradova kao »tuđeg tijela« i središta neprijateljske, tlačilačke sile osvajača.

Izolaciju gradova je pojačavala i okolnost, što je gradska proizvodnja i trgovina služila pretežno snabdijevanju vojske i podmirivanju potreba turskih vlasti i stranog gradskog stanovništva. Tako je između grada i sela nastao ne samo prekid nacionalno-kulturnih veza, nego je među njima bilo onemogućeno i svako znatnije privredno-trgovačko povezivanje.

Već od samog početka turskog prodiranja najvećma su bili na udaru zemljoradnici u plodnim dolinama i kraj prometnih puteva, kojima su se kretale vojske i gdje su seljačka dobra bila izložena bezobzirnoj pljački i otimanju. Vezan za kuću i za zemlju, u nemogućnosti da pred osvajačem sakrije svoja dobra i sebe, zemljoradnik je i kasnije najviše stradavao od svakovrsnog zavojevačkog zuluma i nasilja. »Što imasmo imanja, sve nam uzimahu, jedan nam dolazeći, a drugi odlazeći« – kazuje nam jedan zapis iz godine 1537.

U takvim prilikama seljaci su se sve više odbijali od zemljoradnje i iz plodnih nizina povlačili u nepristupačne planine, gdje su se gotovo isključivo mogli baviti stočarstvom. Sve je to dovelo do naglog opadanja zemljoradnje i do ponovnog prevladavanja stočarstva. S prevladavanjem stočarstva dolazi do prevage i njihova plemensko-rodovska društvena organizacija, koja nije bila potpuno uništena prije dolaska Turaka.

Okolnost, da su Turci u našim i ostalim evropskim zemljama vladali nad tuđim narodima, neprestana potreba, da se ti podjarmljeni narodi drže u pokornosti »uslovila je da se dugo očuva strogo vojnički karakter turskog feudalizma i njegova primitivnost«. Zbog toga i zbog ratnog pustošenja i razaranja, turska feudalna država nije za svoje dalje napredo-

[43] Isporedi Marko Kostrenčić, *Dušanov Zakonik kao odraz stvarnosti svoga vremena*. Beograd 1951.

[43a] B. Đurdev, *Prilog pitanju razvitka i karaktera tursko-osmanskog feudalizma timarsko- spahijskog uređenja*. »Godišnjak Istoriskog društva BiH«. God. I. 1949. str. 158, 160.

vanje mogla da iskoristi zatečenu višu ekonomsku razvijenost u osvojenim zemljama, nego je i u narednim stoljećima ostala uglavnom na svom ranijem nivou razvoja. Zato je turski feudalizam još i u XIX stoljeću bio »na vrlo niskom i barbarskom stupnju« (Marx).

Ekonomski razvoj južnoslovenskih naroda, izgradnja materijalne kulture bio je sprečavan i onda, kada su se nalazili pod vlašću daleko naprednijih tuđinskih država, nego što je bila Turska. »Podvrgavanje pak većeg dijela ... primorskih gradova vlasti i trgovačkim interesima Venecije, osim činjenice, što su time bili politički rastavljeni od svoga zaleđa, obilježuje i početak njihova ekonomskog zastoja, a u isto vrijeme je to kočilo i privredni razvitak zaleđa.«[44] »Ekonomski razvoj Dalmacije umjetno otežava sama mletačka vlast koja ne samo ne želi da u Dalmaciji podržava svoje trgovačke konkurente nego u opće prema Dalmaciji provodi izrazito kolonijalnu politiku: sprečava razvoj obrta i manufakture i nastoji da Dalmacija bude samo čisto tranzitno područje mletačke trgovine te područje potrošnje mletačkih proizvoda i izvor sirovina za mletački obrt i manufakturu.«[45] »... mletačka vlast je s planom i svijesno išla za tim, da te naše krajeve do temelja iskoristi i isiše, to jest ona je tjerala u njima kolonijalnu politiku ekonomske eksploatacije, čega su još dandanas svjedoci gole planine, nekoć bujne prašume i zapuštena polja, nekoć plodna kao banatska ...«[46]

Ekonomska politika, što ju je Habsburška dinastija i centralna bečka vlada provodila prema Hrvatskoj i prema ostalim Južnim Slavenima u sklopu austrijskoga carstva, bila je u presudno doba razvoja kapitalizma isto tako neprijateljska i kolonijalistička, sprečavajući podizanje industrije, saobraćaja i trgovine čak i onda, kada su tim carstvom upravljali ponajnaprednji vladari, prosvijećeni apsolutisti Marija Terezija i Josip II. Od Nagodbe iz godine 1868 na isti način će se držati i Mađarska prema našim narodima u sklopu Ugarske države.

O neprijateljskoj saobraćajnoj politici, koju od samog početka izgrađivanja željeznice provodi i Austrija i Mađarska prema Hrvatskoj, i o planskom, kolonijalnom sprečavanju hrvatskog ekonomskog razvitka u vezi s time – od osobitog značenja su djelo Josipa Gorničića-Brdovačkog *Razvitak željeznica u Hrvatskoj do 1918 godine*[47] i studija Mije Mirkovića, objavljena u obliku *Predgovora* Gorničićevoj knjizi. »Željeznice u Hrvatskoj, ma da su građene na hrvatskom području, nisu nastale zato, da u prvom redu zadovolje potrebe narodnog gospodarstva Hrvatske niti da pokrenu proizvodne snage u samoj Hrvatskoj. Prva željeznička pruga u Hrvatskoj Zidani Most–Zagreb–Sisak (1862) ... nastala je kao dio austrijskog željezničkog sistema sa zadatkom, da sav promet Dunava, Tise i Save, koji se dotada vršio vodenim putem Savom do Siska, odatle Kupom do Karlovca i od Karlovca cestom u hrvatske luke na Primorju,

[44] Dušan Perović, navedeno djelo, str. 349.

[45] Otokar Keršovani, Teze za Hrvatsku povijest (u rukopisu).

[46] Šišić, *Biskup Štrosmajer i južnoslovenska misao*. Beograd 1922, str. 72.

[47] »Građa za gospodarsku povijest Hrvatske« Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 3.

preuzme ova austrijska željeznica u Sisku i prenese na austrijsko područje odstranjujući samostalnu trgovinu naveliko u Hrvatskoj između Siska i mora, u prvome redu između Siska i Karlovca i Karlovca i Senja, Kraljevice, Bakra i Rijeke, koja se dotada vršila na tome području u oba smjera: prema moru i s mora ... Mađarska je nastojala, da njima (željeznicama) uguši svaku moguću pojavu konkurencije svojoj industriji na onome području, na kome je ona mogla ta sredstva neograničeno upotrebiti. Takvo područje bila je i Hrvatska i Slavonija. ...

Za gospodarstvo Hrvatske i Slavonije bilo je tada od osnovnog interesa, da željezničke pruge idu horizontalno zapad–istok po dužini područja, da poslovno povežu plodne i bogate slavonske ravnice s trgovačkim i obrtničkim gradovima zapadne Hrvatske i s morskim lukama na Hrv. Primorju, da se stvori gospodarsko jedinstvo toga područja, jedinstveno i samostalno gospodarstvo Hrvatske sa vlastitim samostalnim tržištem kao podlogom za razvitak vlastite industrije. Mađarska je gradila vertikalne pruge sjever-jug, koje su imale rasjeći hrvatsko gospodarsko područje i odvojene njegove dijelove vezati za gradove, poslovne centre, trgovačku mrežu i financijske ustanove u Mađarskoj, t. j. gotovo uvijek u glavnome gradu Mađarske. ... Iste godine, kad je vezan s Budimpeštom Zagreb, vezani su s Budimpeštom Osijek i Dalj, a zatim i Slav. Brod. Preko Petrovaradina spojen je s Budimpeštom Zemun (1884). Sve su te pruge u Hrvatskoj bile dijelovi velikih mađarskih linija i stvarane su, da spoje Budimpeštu kao ishodište svake pojedine pruge, tu s Rijekom i morem, tamo s Bosnom, tamo opet s Beogradom, Sofijom i Carigradom. ... Hrvatsko područje postalo je u novom željezničkom sistemu dijelom predmetom sistematskog gospodarskog izrabljivanja, dijelom samo tranzitnim područjem mađarskih željezničkih pruga, bez mogućnosti za Hrvatsku, da utječe na uvjete tranzita i da tim tranzitom ostvari koristi za svoje gospodarstvo.

Ako je pri takvim prilikama uzajamno gospodarsko povezivanje pojedinih krajeva Hrvatske i Slavonije između sebe napredovalo polako ili nikako, mogućnosti za gospodarsko-poslovno ispreplетanje Dalmacije i Istre s Hrvatskom i Slavonijom nisu bile nikakve. Ostajući u državnopravnom sklopu Austrije, Dalmacija i Istra ostajale su i u austrijskom gospodarsko-saobraćajnom sistemu. Od 1868. do 1918. nije do kraja izgrađena nijedna pruga, koja bi spojila Dalmaciju s Hrvatskom. ... Zbog nepostojanja ma kakvog željezničkog spoja s Hrvatskom Dalmacija je prometno gospodarski bila upućena na priključak Trstu. Ma da je morski put jednako upućivao Dalmaciju na Rijeku kao i na Trst, okolnost, da je u Dalmaciji postojalo austrijsko državljanstvo i bio na snazi austrijski pravni sistem, a da je na Rijeci jedno i drugo bilo mađarsko, da je u Trstu bila pomorska vlast i za Dalmaciju, zatim veličina i opseg industrijske proizvodnje, trgovačkog i lučkog prometa u Trstu stvarali su od Dalmacije i Istre gospodarsko zaleđe Trsta.

Željezničke glavne pruge Beč–Trst i Budimpešta–Rijeka bile su, kao uostalom i čitavi željeznički sistemi, austrijski i mađarski, u neprestanoj međusobnoj konkurenciji oko privlačenja prometa. Mađarska je htjela da

ima ne samo svoju morsku luku na Rijeci, nego i da ta njezina luka bude međunarodnog značaja, da ima svoju trgovačku mornaricu, izvoz i uvoz. Zato je trebalo pronalaziti sredstva, da se privuče promet u tu luku i da se brižljivo čuvaju »vlastita« područja (uključivši i Hrvatsku) od daljeg gospodarskog i saobraćajnog povezivanja s Austrijom. Željeznička veza između Hrvatske i Dalmacije, koja je imala ići preko Like, mogla je ugroziti mađarske pozicije u Hrvatskoj time, što bi Dalmacija, kao austrijska pokrajina bila preko željeznica u Hrvatskoj vezana s austrijskim zemljama. Tako je Hrvatska mogla postati tranzitno područje i za Austriju na putu za Dalmaciju, kako je bila tranzitno područje za Mađarsku na putu za Rijeku. S druge strane, priključenje Dalmacije Hrvatskoj, makar i samo željezničko, pojačalo bi položaj gospodarstva Hrvatske u odnosu prema Mađarskoj, prema tome i otpor Hrvatske. Dalmacija nije mogla biti priključena, a da ne bude i Lika. Dok nije bilo željeznice, nije bila gospodarski izolirana samo Dalmacija, nego i Lika. ...

... Ali nigdje nisu oba ta sredstva: tarife i postupci, bili toliko bezgranično samovoljno upotrebljeni, koliko na mađarskim željeznicama. Okolnost, da je mađarski jezik bio službeni jezik na svima mađarskim željeznicama, pa i na željeznicama u Hrvatskoj, te da su propisi bili na mađarskom i da je za tumačenje bio mjerodavan samo mađarski tekst propisa, predstavljala je jedan od važnih preduvjeta za uspješnost svakog samovoljnog postupka.«[48]

Zato, što se tako »moćan monopol, kakve su željeznice« nalazio »u rukama tuđih i neprijateljskih poduzeća izvan zemlje«, izvan Hrvatske, u Austriji i u Mađarskoj, – morao je imati ubitačne posljedice ne samo za unapređivanje saobraćaja, nego i za ekonomski, društveni i nacionalno kulturni razvoj Hrvata pa samim tim i ostalih Južnih Slavena.[49]

Mi nismo, dakle, bili u povoljnom položaju slobodnog naroda s normalnim ekonomskim razvitkom u vlastitoj državi, kod kojeg se spajanje, sjedinjavanje i formiranje zajedničke kulture i jedinstvene nacionalne svijesti javlja kao prirodna posljedica nesmetanog razvoja materijalne kulture, prometa i t. d.[50] – kod nas je podjarmljenost tuđim državama otežavala, a često puta i sasvim sprečavala i onemogućavala naš međusobni »i materijalni i duhovni saobraćaj«.

[48] Isto, str. V, VI, VIII, IX, XI.

[49] Isporedi na istome mjestu, str. XVI.

[50] »Već je Goethe rekao jednoć u razgovoru s Eckermannom: »Mir ist nicht bange, dass Deutschland nicht eins werde; unsere guten Chausseen und künftigen Eisenbahnen werden schon das ihrige thun.« (»Ja se ne bojim, da Njemačka ne će postati jedno; naše dobre ceste i buduće željeznice već će učiniti svoje«). – (Isporedi Milan Prelog, *Slavenska renesansa*, str. 192.)

»Dalmacija, oslobodivši se u žilavoj borbi Talijanaša, imala je jak srednji stalež ... no njihove kulturne veze išle su ipak prema Trstu i Italiji isto kao i trgovina i promet. Dodir sa Hrvatskom, ekonomski i socijalni počeo se tek u novije doba javljati, a dok nema željezničke veze s Hrvatskom, teško je govoriti o homogenizaciji i asimilaciji, pogotovo kad Dalmaciju dirigira Beč, a nas Pešta. A ipak je Dalmacija gotovo najsvjesnija od sviju hrvatskih krajeva.« (Ivanov, *Južnoslavensko pitanje*. Zagreb, 1918., str. 74–75).

Ona izoliranost, kojom nepovoljna, teško komunikativna geografska struktura južnoslovenskoga tla razdvaja među sobom i dijelove pojedine naše zemlje,[51] nije bila kod nas prevladana i uklonjena podizanjem skupih i bez postojanja vlastite razvijene zajedničke države neostvarivih komunikacija. A kad su ponegdje i izgrađene moderne saobraćajne veze, – njihova protujužnoslovenska usmjerenost je sama po sebi djelovala razjedinjujući.[52]

Nalazeći se u takvom stanju podjarmljenosti, jedan dio Južnih Slavena, onaj pod Turcima, nije gotovo uopće mogao da razvija školstvo, književnost, da izgrađuje modernim sredstvima svoju vlastitu materijalnu i duhovnu kulturu; kulturni rad je nailazio na velike smetnje i na našem teritoriju pod Venecijom;[53] a oni naši narodi, koji su se našli pod Austrijom i pod Ugarskom, imali su gotovo uvijek protiv sebe čitav moćni aparat neprijateljske države: njenu cenzuru, njenu policiju, njenu protujužnoslovensku prosvjetnu politiku.

Na težini našeg stanja podjarmljenosti i rascjepkanosti na tuđe države nije, uglavnom, ništa mogla izmijeniti ni činjenica, da je na izvjesnom južnoslovenskom teritoriju, koji je ostao slobodan (Dubrovnik) došlo do visoko razvijene kulture.[54]

Osvajački ratovi, podložnost tuđim, međusobno često zaraćenim državama imali su, nadalje, strahovitog učinka na propadanje južnoslovenske nacionalne supstance, što nas je sprečavalo, da se na vrijeme, ma samo i brojčano razvijemo u veliku naciju. Da smo živjeli u drukčijim, mirnijim uvjetima, mi bismo, na osnovi normalnog porasta našega življa, danas sačinjavali narod od 50 milijuna.

Pa i poslije prestanka serije stoljetnih ratova, – ekonomsko, socijalno tlačenje i nacionalno ugnjetavanje naših naroda sa strane tuđinskih država izazivalo je, naročito u doba kada se je taj pritisak pojačao, neprestano smanjivanje južnoslovenskoga elementa. Kao drastičan primjer za to služe promjene, nastale za pedeset godina 19. stoljeća u Hrvatskoj. »Od 1840 do 1890 je procenat Hrvata i Srba u ukupnom stanovništvu Hrvatske pao od 98.48% na 87.9%, u isto vrijeme broj Nijemaca se popeo od 13.226 na 117.493, t. j. za 788%, a broj Mađara od 5151 na

[51] Vidi o tome Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, II, str. 68 i dalje. – »Nijedan od geografskih elemenata nije bio prikladan za stvaranje bilo kakve homogene civilizacije en bloc: na čitavom reljefu nema transverzala, a more je odvojeno kamenom barijerom, strmom i slabo prohodnom.« (M. Krleža, *Republika* broj 6 za 1950, str. 341.)

[52] »A uzmu li se na um i prometna pomagala, koja su lakše dobavljala stvari iz Beča ili Pešte, nego iz Varaždina, Karlovca, Požege – kako kaže Mikloušić (u Predgovoru Izbora Dugovanj, napom. V. B.) – da i ne govorimo o drugim hrvatskim gradovima, tad je lako razumjeti, s čega je hrvatska knjiga stradavala ...« (Šurmin, *Hrvatski preporod* ... I, str. 59.)

[53] »... Venecija na Dalmatinskoj terrafermi nije štampala nijedne knjige trista godina ...« (M. Krleža, *Republika*, broj 6 god. 1950, str. 330.)

[54] »Ono što je bilo kulturne i književne radnje u Dalmaciji, napose u Dubrovniku ... to se je najbolje razvijalo onda, kad je najveći dio našega naroda bio u ropstvu, i stoga nepristupačan svakom kulturnom utjecaju.« (Almanah *Narodna Misao*, Zagreb 1897, str. 39).

68.794, t. j. za 1235% porastao.«[55] Od 1897. do 1904. iselilo se iz Hrvatske 150.000 našeg življa.

Naš nacionalno-kulturni razvoj bio je nadalje stoljećima sprečavan obezglavljivanjem naših naroda spomoću denacionalizacije (talijaniziranje, germanizacija, pomađarivanje) baš pripadnika onih klasa (plemstvo i građanstvo) koje su dugo predstavljale jedinu inteligenciju i bile gotovo isključivim nosiocima nauke, kulture, književnosti u pojedinom narodu.

S druge strane je ona inteligencija, koja je ostajala vjerna narodu i, suprotstavljajući se tuđinskom tlačenju, borila se za nacionalna i socijalna prava i za narodnu slobodu, – bivala nesmiljeno progonjena od tuđinskih vlada, otpuštana iz službe,[56] hapšena i na bezbroj drugih načina onemogućavana i uništavana. Oni, koji su radili za svoj narod bivali su od srednje škole[57] do kraja svoga života izvrgavani bezobzirnim šikaniranjima, kažnjavanju.[58] Hrvatski, srpski, slovenački, makedonski i uopće svaki istinski južnoslovenski patriotizam bio je smatran najvećim grijehom, a iskreni, postojani pobornici narodnoga oslobođenja proglašavani izrodima, pokvarenjacima, zločincima i bijesnim psima. »Svaki nacionalni i politički pokret ne Madara tretira se kao izdajstvo domovine«.[59] Renegati, neprijatelji i izdajnici svoga vlastitog naroda nagrađivani su, protežirani, afirmirani,[60] a privrženici narodne slobode tjerani u bijedu i u materijalnu propast.[61]

Narodni ljudi su obespravljivani i tretirani u svojoj vlastitoj otadžbini kao tuđinci: »mi smo pod skerbništvom Barbarah, mi smo tuđinci u našoj domovini«.[62]

Na nacionalni razvoj Južnih Slavena pod tuđinskom vlašću u velikoj je mjeri negativno djelovao i faktor demoralizacije. Znatan dio naše inteligencije bio je u ekonomski nerazvijenoj zemlji primoran da živi od činovničkog služenja neprijateljskom državnom aparatu. Ti naši intelektualci, čija egzistencija isključivo zavisi od tuđinske vlade, bili su trajno, na ovaj ili onaj način, upotrebljavani kao sprovodnici tlačiteljske, protivnarodne politike. Tom cilju služio je i čitav sistem stipendiranja, potkupljivanja i povlašćivanja pojedinaca. Na taj način brojni naši školovani ljudi ne samo da nisu služili narodnim ciljevima i interesima, nego su radili protiv njih.

A ona inteligencija, koja je požrtvovno ustrajala na strani naroda, bila je potpuno sputana i opsjednuta pružanjem otpora protiv nacionalnoga ugnjetavanja i sve bezobzirnijeg nasrtanja tuđinskih država. Tako su se

[55] Ljudmil Hauptmann, *Die Kroaten im Wandel der Jahrhunderte*, str. 80.
[56] Isporedi M. Polić, *Parlamentarna povijest Hrvatske*, II. str. 137–138.
[57] Vidi Bogdanov, *Iz mladosti Milana Makanca*, u knjizi »Živa prošlost«, izdanje »Zore«, Zagreb, 1957.
[58] Isporedi Polić, nav. djelo. str. 14.
[59] Jászi Oszkár, *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. str. 515.
[60] Magyar történet, X. str. 471.
[61] »Tko se drži pravice, taj ne muze kravice«, – hrvatska narodna poslovica, navedena kod A. Radića, *Djela* I. str. 42.
[62] A. Starčević, *Djela* III. str. 43.

najbolje, najpozitivnije narodne snage gotovo isključivo trošile u borbi za golu nacionalnu egzistenciju, sva moralna i intelektualna energija potlačenih, nacionalno obespravljivanih Južnih Slavena iscrpljivala se u obrani jezika i izvojevanju najosnovnijih, elementarnih uvjeta samoga narodnog opstanka. O sistematskom, planskom radu na unapređivanju drugih grana narodnoga života, o naporima, ulaganima na području ekonomskog, kulturnog, naučnog razvitka, u takvim okolnostima nije uglavnom moglo biti ni govora. U tom stanju podjarmljenosti osim nacionalnog pitanja u našoj narodnoj politici, u našem javnom životu za druge probleme, za moderne, progresivne socijalne pokrete, za razvijanje širih, sveobuhvatnijih vidika nije se nalazilo ni dovoljno interesa ni brojnijih nosilaca.

Potlačenu naciju, njene najbolje sinove, najvjernije, istinske predstavnike drži kao opsjednute to suprotstavljanje stanju potlačenosti, to rješavanje nacionalnoga pitanja. Sva pažnja, sav interes usredsređen je tu, sva narodna borba troši se na to. – a svi ostali, po život i razvitak naroda važni problemi, ekonomski, socijalni, bivaju zapostavljeni.[63] »Po sjajnoj slici Bernarda Shawa progonjena nacija je kao bolesnik koji boluje od raka: nikad ni za trenutak ne može da se bavi drugim do svojom nacionalnom nevoljom. Sitna pitanja nacionalnoga života zauzimaju pred njom golemo značenje, a istinski veliki rad na ekonomskom i socijalnom razvoju ne može da otpočne, jer je preduvjet toga rada svijesno ekonomsko i političko klasno-diferenciranje. Bez obzira na obično niži ekonomski razvojni stupanj ugnjetene nacije, ista ta pojava objašnjava i to, zašto je nacija koja se bori za svoja prava većinom bigotnija, religioznija, u jednu riječ zaostalija. Zato, jer ona svaku pojavu procjenjuje prije svega sa gledišta svog nacionalnog problema i u tom pogledu njoj gotovo jedinu obranu pruža stara, vjerska organizacija – naročito ondje, gdje ima poseban, od vladajuće nacije odvojen individualan život – u koju ugnjetački feudalizam iz poznatih historijskih i psiholoških razloga najmanje smije da dira. Na taj način u gorke dane ugnjetavanja crkva postaje tako reći jedini sveti azil, gdje – kao u starom vijeku gonjeni krivac – može progonjena nacija da nađe pokoja i zaštite. Isto tako stoji stvar i na ekonomskom polju. Klasno ugnjetavanje, svijest o nepravdama, podjele zemljišnog posjeda i zelenaštva gubi se pred mržnjom protiv satrapske vladavine zajedničkih stranojezičnih ugnjetača. To prouzrokuje, da progonjena nacija jedva može da primijeti drugi koji problem, osim ugnjetavanja svoje narodnosti.«

U vezi s tim Jászi navodi Shawovu hipotezu o tome, kako bi francuska revolucija, da su Francuzi u vrijeme 1789-e još bili pod engleskim ugnjetavanjem, bila sasvim drukčija. »Ona ne bi bila u prvom redu demokratska i liberalna revolucija, nego prije svega bila bi uperena protiv zbaci-

[63] Takvo stanje stvari dolazi, na primjer, do svog drastičnog izražaja u radu Hrvatskoga sabora od 1861–1918, u građanskoj štampi, i u ostalim manifestacijama političkog i javnog života. (Isporedi Polić, navedeno djelo I i II, Saborske Dnevnike i štampu iz toga vremena.) I slabost socijalne demokracije u Hrvatskoj rezultirala je, dobrim dijelom, iz takve naše nacionalno potlačene stvarnosti.

vanja tuđinske engleske vladavine.« »Francuska revolucija bila bi revolucija protiv Engleske i engleske vladavine, a ne protiv aristokracije i popova, i sve duševne snage u Francuskoj od Turgotta do De Tocquevillea izgorjele bi u samom anti-anglicizmu i nacionalističkim ditirambima, na mjesto da razvijaju političku znanost i da proširuju ljudsko razmišljanje.«[64]

Negativno, ometajuće djelovanje naše podložnosti tuđinskim državama trajalo je, za najveći dio Južnih Slavena, sve do najnovijeg razdoblja naše prošlosti. »I u tom pogledu žalosne prilike ranijih perioda nisu se ni najmanje popravile ni u XIX veku. Politička razjedinjenost baš u tom periodu koji je direktno prethodio našem ujedinjenju, te koji po tome za našu sadašnjicu ima najveći značaj, bila je dostigla svoju kulminaciju. U tome periodu mi imamo dve samostalne države koje se bile oslobodile turskog ropstva. Jedan deo naroda živi još uvek pod Turcima, a drugi delovi pod Austrijom i Mađarskom, pa i tu rascepkani na nekih pet državnih i administrativnih područja ne žive zajedničkim životom. Veze među njima bile su veoma retke, te su uzajamni utecaji, koji su potrebni za stvaranje i jačanje jedne zajedničke nacionalne svesti bili otežani, pa često i onemogućeni.«[65]

Takav naš historijski razvoj, što ga je prouzrokovao gubitak vlastitih samostalnih država i potpadanje pod tuđinsku vlast, nije samo omeo stvaranje jedne zajedničke države kod Južnih Slavena, nego je spriječio i stvaranje jedne zajedničke nacionalne kulture, formiranje jedne jedinstvene južnoslovenske nacionalne svijesti. »... faktično je vlastodršcima uspjelo, da naše *narodno* ujedinjenje zadrže baš tako, kao što im je uspjelo omesti i naše *političko* ujedinjenje.«[66]

Poglavlje treće

IDEJNO DUHOVNO RAZJEDINJAVANJE JUŽNIH SLAVENA INICIJATIVOM VANJSKIH NEPRIJATELJA

I

Vjersko razdvajanje naših naroda

Od najranijih vremena svi glavni naši neprijatelji išli su svijesno za tim, da prvo sijanjem međusobne mržnje i razdora naše narode razdijele i oslabe, da bi ih onda lakše mogli da pokore. Formulu, da se Južni Slaveni najsigurnije mogu porobiti spomoću razjedinjavanja, postavio je još na početku VII stoljeća bizantski car Maurikije ovom svojom klasičnom izrekom: »Kako kod njih ima mnogo glavara, a jedan s drugim ne

[64] Jászi Oszkár, navedeno djelo, str. 488–489.
[65] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 62.
[66] Ivanov, navedeno djelo, str. 77.

živi u slozi, nije nezgodno neke od njih pridobiti obećanjima i darovima, napose one, koji najbliže međaše (vizantijskom carstvu uz Dunav), a onda na ostale napadati, da ih ne bi mržnja na nas (Vizantince) sve ujedinila, pa da ne postanu jedna država.«[67] Takvom dijeljenju Južnih Slavena imalo je prije svega da posluži i njihovo vjersko podvajanje.

Cijepanje naših naroda na dvije, a kasnije, u tursko doba, i na tri različite vjere izvršili su bez naše volje i protiv naših interesa tuđinački ugnjetači Rim, Bizant i Turska, služeći se pritom i silom, osvajačkim ratovima.

Najfatalniji je za nas bio crkveni raskol između Istoka i Zapada. »Nas je ono (kršćanstvo, napom. V. B.) odma na početku stupanja na istorijsku pozornicu razdvojilo u dva tabora: jedni su potpali pod utecaj rimske, a drugi pod utecaj vizantijske crkve, i to baš u onom periodu kada se spremao i izbio raskol između ovih crkava. Naš narod je bio onaj teren na kome se antagonizam između jedne i druge crkve javljao u najogorčenijem obliku. Zbog podjednake blizine i Rima i Vizantije, oba su protivnika koji s našom nacijom nisu imali ništa zajedničko, bila podjednako jaka, te se nijedan od tih utecaja nije mogao rasprostreti na čitavu naciju, *nego su nas bez ikakvog aktivnog učešća naše volje podelili na dva verska tabora.*«[68] – »Smjestiv se naš narod na razmeđu istoka i zapada, kada su se opreke, koje su između obiju odavna postojale, zaoštrile i u dva smjera stale razvijati, sav bi mu život zahvaćen ovom dvojakom strujom. Jedan narod, razdvojen među dvije crkve, crpao je uvjete duhovnog života iz dva vrutka, odijeljena ogradom dvaju različitih jezika, nosilaca starodavne klasične prosvjete. Uza to, dvije državne tvorevine, koje su si za srednje doba, grčke i rimske predaje usvojile bile, bjehu one dvije zvijezde stajačice, oko kojih se državne uredbe obiju polovica našega naroda kretahu otcijepljenim smjerom. Time budu grčko-istočna crkva i država bizantinska istočnoj, crkva rimsko-zapadna i država rimsko-njemačka zapadnoj polovici našega naroda odgojiteljice i obrazovateljice. Nije dakle čudo, što taj dualizam probi ovu etnografsku jedninu u skoro svima njezinim odnošajima: vjerskim i državnim, društvenim i prosvjetnim, udarivši štaviše svoje obilježje na isto ime. Ogledamo li se na prvo općilo prosvjete, na pismo: latinica i ćirilica, kojima se hrvatski i srpski narod odavna služe, sjećaju nas na taj dualizam.«[69]

Ta nametnuta prvotna vjerska razdvojenost ne bi imala tako katastrofalne posljedice za nacionalni razvoj Južnih Slavena, da njihova dalja historija nije pogodovala stoljetnom produbljavanju tog, jednom stvorenog vjerskog jaza. U tom pogledu ubitačno je djelovalo prije svega naše vjekovno robovanje Turskoj i Austriji.

Turska vladavina nad Južnim Slavenima nije porazno utjecala samo na njihov ekonomski i društveni razvitak, nego je isto takve negativne posljedice imala i za njihov nacionalni razvoj uopće. Turska je bila vjer-

[67] Navedeno kod Šišića, *Povijest Hrvata u vrijeme Narodnih vladara*. Zagreb 1925. Str. 195.

[68] Milan Petrović, navedeno djelo str. 58.

[69] Rački, navedeno djelo, str. 137–138.

ska država, koja je priznavala samo vjersku pripadnost svojih podanika, ne uzimajući uopće u obzir njihovu narodnost. Zbog toga je jedina priznata i moguća organizacija južnoslovenskih naroda pod turskom vlašću bila crkva. Na taj način Južni Slaveni su mogli da razvijaju bilo kakvu nacionalnu, kulturno-političku aktivnost samo kao međusobno odvojene, posebne vjerske zajednice, a ne kao jedna jedinstvena južnoslovenska narodna cjelina.

Važnost vjerske pripadnosti bila je u znatnoj mjeri pojačana još i time, što je klasni sukob između feudalnog ugnjetača i potlačenoga seljaštva dobivao vid vjerskoga sukoba, jer je gotovo po pravilu feudalac bio muslimanske a seljak kršćanske vjere (osim u Bosni i donekle u Makedoniji, gdje je bilo i seljaka muslimana). Na taj način klasna borba, koja se nalazi u centru narodnoga života i čini glavni sadržaj južnoslovenske historije u ovo doba, poprima sve više oblik borbe između dvije neprijateljske vjere: vladajuće muslimanske na jednoj i ugnjetene kršćanske na drugoj strani. »Turska carevina je bila islamska država i vlast turske feudalne države nad pokorenim narodima Balkana javlja se kao vlast *muslimanskih* feudalaca nad pokorenim *kršćanskim narodima*«, zbog čega se »borba pokorenih naroda Balkana javljala kao borba *kršćanskih* naroda protiv osmansko-turskih *muslimanskih* osvajača« (Đurđev). I dok je islam bio ideologija turske feudalne klase i sa svojim učenjem o svetom ratu služio njenim osvajačkim i podjarmljivačkim interesima, – dotle su potlačeni narodi svoju borbu protiv feudalnog tlačenja vodili isto tako pod vjerskom parolom: »Za krst časni i slobodu zlatnu«.

To izbijanje vjere u prvi plan narodnoga života i pridavanje odlučujuće važnosti vjerskoj pripadnosti bilo je u znatnoj mjeri pomognuto time, što se od druge četvrtine XVI stoljeća najveći dio južnoslovenskih naroda izvan granica turskog carstva našao pod vlašću Habsburške monarhije (Slovenci, Hrvati, austrijski Srbi), koja je bila isto tako vjerska država kao i Turska. I tu su se narodi tretirali ne prema nacionalnosti, nego prema vjeri, a mase prebjeglih i doseljenih Srba bile su priznate isključivo kao vjerska skupina »grčko-neujedinjene vjeroispovijesti«, pa su i privilegije, davane tim Srbima, bile vezane za pravoslavnu vjeru, a ne za srpsku narodnost. I ovdje je postojala jedna vladajuća, državna, katolička vjera, prema kojoj su se sve ostale nalazile u podčinjenome položaju.

Tako su se od početka XVI do kraja XVIII stoljeća gotovo svi južnoslovenski narodi našli pod vlašću dviju vjerskih država, što je bilo od presudnog utjecaja na njihov dalji nacionalni razvoj. Priznavajući i dijeleći svoje podanike isključivo prema vjerskoj pripadnosti turska i austrijska država razdvajale su Južne Slavene jedne od drugih na osnovi triju različitih vjera (katoličke, pravoslavne i muslimanske), sprečavajući stoljećima da se kod njih na vrijeme izgradi jedna zajednička nacionalna svijest bez obzira na vjerske razlike. Namjesto stvaranja takve jedne normalne moderne jedinstvene nacionalne svijesti kod naših naroda se za vrijeme robovanja Turskoj i Austriji formirala neka vrsta srednjovjekovne zastarjele vjerske svijesti, koja je na sasvim apsurdan način jedin-

stvene južnoslavenske narode *nacionalno* podvajala prema različitoj *vjerskoj* pripadnosti.

Turska i Austrija »kao verske države nisu priznavale nikakve druge organizacije osim verskih. Pa kad se narod nije mogao organizirati drukčije, tražio je spas u crkvenim organizacijama ... I Turska i Austrija najduže su se održale kao dve tipično verske imperije ... U jednoj i drugoj državi verska je svest bila državotvorna, i kao takva bila je važniji faktor od nacionalne ... I muslimanska državna vlast u Turskoj i katolička državna vlast u Austriji gledala je na sve nemuslimane i nekatolike kao na verske manjine pa su tako i postupale sa njima. *Tek u takvoj političkoj atmosferi mogli su biti stvoreni preduveti za političko (pa i nacionalno) diferencovanje našeg naroda po veri ...*

Tek u takvoj atmosferi verska se svest razvija do toga stepena, da je postala moćnijom i od same narodne svesti ... Tek se u takvim prilikama, kakve su bile u Turskoj i u Austriji, moglo otpočeti identifikovanje vere s narodnošću ... A kada je ono jednom sprovedeno, kako su ne samo crkveni ljudi, nego i sam narod počeo smatrati Srbinom samo onoga, koji je ispovedao pravoslavnu veru, svi oni koji nisu bili pravoslavni, morali su se osećati isključenima ne samo iz verske nego i iz narodne zajednice. Kada se pak na taj način Srpstvo organizovalo na verskoj osnovi, svi su naši muslimani morali biti oterani u Turke, a time su stvoreni svi uveti, da se preostali, katolički dio naroda organizira kao narod na čisto verskoj osnovi.

Za vreme robovanja ove su verske zajednice dobile politički, a posle političkog i nacionalni značaj.

Tako je stvoren politički (pa i nacionalni) jaz između pojedinih naših veroispovesti, a kako je taj utecaj vršen na naš narod vekovima, to je najzad produbljen tako, da je postao ozbiljna smetnja stvaranju jedne zajedničke narodne svesti, koja bi obuhvatala ceo narod naš ...«[69a]

U takvim historijskim uvjetima vjera i narodnost nisu postala samo »dva nerazdvojna pojma kod svih Srba turskoga doba« (Cvijić), nego isto tako i kod Hrvata, a prevladavanje vjerske svijesti nad nacionalnom dovelo je do gotovo nevjerojatnih abnormalnosti i apsurda kod Južnih Slavena muslimanske vjere. Proučavajući onaj naš muslimanski živalj, koji se je poslije okupacije Bosne i Hercegovine iseljavao u Tursku, Cvijić je došao do ovog poraznog zaključka: »Nema skoro ni traga od osećanja da su oni s nama narodna celina. Ako im pomenete, jasno uvidite kako je to od njihove svesti vrlo daleko, onako isto daleko kao što je blisko i jasno da su zbog vere isto što i Turci.«[70] A Antun Radić je u srpnju 1899 vodio ovakav razgovor s jednim našim bosanskim velikašem, Mehmedom begom Kulinovićem na terenu nekadašnje turske Hrvatske: »Kad me je ono pitao za Hrvate, rekao sam mu, da se čudim, što je zaboravio to ime: »ta ovo je – rekoh, bila Hrvatska prije trista i toliko godina«. A on mi odvrati: »A što mi znamo! Ja znam da sam turčin, pa eto«!

[69a] M. Petrović, nav. djelo, str. 79–86.
[70] Cvijić, *Govori i članci*, I. str. 256.

Prevladavanje vjerske svijesti nad nacionalnom u takvim historijskim uvjetima dovelo je do teških abnormalnosti u nacionalnom razvoju Južnih Slavena. »Mi smo valjda jedini narod u Evropi, u kome su vere došle do takvog značaja, da je verska svest potisla ili poklopila nacionalnu.«[70a]

Porobljeni su južnoslovenski narodi doduše kasnije iskoristili crkvu, tu jedinu svoju postojeću organizaciju, kao sredstvo u borbi protiv turskog osvajača, – ali je u suštini to formiranje vjerske nacionalne svijesti omelo naš normalan nacionalni razvoj. Identificiranje nacije s vjerom, stvarano u nezdravim, neprirodnim uvjetima robovanja zaostalim vjerskim državama, – bacilo nas je natrag u srednji vijek i poslužilo svim kasnijim našim neprijateljima kao sigurna podloga za sijanje nacionalnog razdora i za izazivanje bratoubilačkih ratova, što je pod fašističkom okupacijom bilo poprimilo formu međusobnog četničko-ustaškog, pravoslavno-katoličko-muslimanskog istrebljivanja.

Tu, izvana nametnutu i vjekovnim robovanjem tako produbljenu vjersku podvojenost podržavali su svima sredstvima i svi ostali neprijatelji naših naroda u cilju da nas tako razdvojene lakše porobe ili održe u podjarmljenosti. Poticane stoljećima s te vanjske strane tri različite crkve, katolička, pravoslavna i muslimanska, prenosit će svoju razrođnost i suparničku netrpeljivost i na naše narode i postati jedan od glavnih činilaca u izazivanju razdora i nacionalnog sukoba među Južnim Slavenima. »Nije bilo sredstva koje nije upotrebljeno, da se Južni Sloveni razjedine – divide et impera – da se stave jedni protiv drugih, a najviše upotrebljeno oružje u ovu svrhu bila je vera.«[70b]

Tome je znatno pridonio i faktor tuđinskog svećenstva, koje je često i u jednoj i u drugoj crkvi zauzimalo vrhovne pozicije. Poslije gubljenja državne nezavisnosti, kod nas je upravljanje crkvom sve većma prelazilo u ruke tuđinaca. Više svećenstvo, koje je zavisilo od tuđih crkvenih i političkih centara (Carigrada, Rima, Beča ili Pešte), regrutiralo se je sve više iz redova stranih, nama neprijateljskih naroda (kod pravoslavnih Grci i Cincari, kod katolika Talijani, Nijemci i Mađari). Oni su kao tuđinske sluge, osim usko vjerskih, crkvenih interesa, služili porobljivačkim ciljevima naših neprijatelja i zaoštravali nacionalni razdor među Južnim Slavenima na bazi postojanja vjerske razlike među njima. »Mnogima od njih svakako su lebdeli pred očima i politički ciljevi onda, kada su iz verskih razloga radili na tome, da jaz između pravoslavnih i katolika naših bude što dublji.«[71] I nisu bili samo »... aachenski, salzburški, freisingenški biskupi zakleti neprijatelji bilo kakve integracije južnoslovjenske ...«[72], nego su takvo stanovište zauzimali prema našem nacionalnom jedinstvu i brojni patrijarsi, mitropoliti, vladike, biskupi i nadbiskupi, što ih je Srbima, Hrvatima i Slovencima slala Turska, Italija, Austrija ili Mađarska.

[70a] Petrović, nav. djelo, str. 68.
[70b] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, II, str. 242.
[71] Milan Petrović, nav. djelo, str. 84.
[72] Krleža, *Republika*, broj 6 za god. 1950, str. 332.

Neprijateljsku politiku protiv južnoslovenskoga jedinstva vodilo je, naravno, stoljećima i turško muslimansko svećenstvo.

Svu štetnost i ubitačnost podržavanja sukoba među Južnim Slavenima zbog nametnute vjerske podvojenosti i zbog produbljavanja vjerskoga razdora sa strane onih, koji »nama žele toliko dobra, koliko vuci ovcama«, – jasno je sagledao još u XVII stoljeću Juraj Križanić: »Grci i Rimljani imaju uvijek razloga da se svađaju radi svjetske vlasti ... – A mi, ne rasuđujući stvari, idemo za njima i ubijamo se bez broja i kraja ...«[73]

Apsurdnost, besmislenost toga, da se Hrvati i Srbi međusobno glože i krve zato, što pripadaju različitim crkvama, razobličio je i Antun Radić. »A koliko je baš Slovjenima, osobito nama Hrvatima škodilo, što je – *samo pod utjecajem grčko-rimskim* – pukao jaz *u samom* kršćanstvu i razdvojio istočnu i zapadnu crkvu! ... *Barbarstvo se naše još nije oslobodilo od tisućljetnih mrtvih tradicija grčko-rimskih, još nas naganjaju, da ih branimo kao svoje, da se poradi njih koljemo.*«[74]

Svi naši najumniji i istinu narodni ljudi smatrali su još od Dositejevih vremena našom najvećom narodnom nesrećom i tragedijom nacionalno opredjeljivanje i podvajanje Južnih Slavena na osnovi vjerske pripadnosti, ističući kao najpreči i najvažniji narodni zadatak uklanjanje vjerskog faktora iz naše nacionalne svijesti. »Dositej, Njegoš, Gaj, Strossmayer, Vuk, Starčević, Daničić, i još k tome jedan vrlo veliki broj njihovih pristalica, među njima najelitniji duhovi naše nacije, stvarali su novu narodnu svest, *iz koje bi verska bila eliminisana.*«[75]

Ali usprkos svim njihovim nastojanjima, to apsurdno, abnormalno, preživjelo identificiranje vjere s nacijom i potiskivanje nacionalne svijesti vjerskom, ostalo nam je kao jedno od najnegativnijih naslijeđa teške naše prošlosti.

II

Tudinsko razdvajanje Južnih Slavena na dva protivnička svijeta i na dvije suprotne kulture – na Istok i Zapad

Naši vanjski neprijatelji nisu se, međutim, zadovoljavali samo time, da jedanput stvorenu, izvana nametnutu vjersku podvojenost Južnih Slavena sistematski podržavaju i stoljećima produbljuju u nepremostivi nacionalni jaz među njima, nego su, gradeći dalje na podlozi tih vjerskih razlika, upotrebljavali sve nova i nova sredstva u cilju sijanja i zaoštravanja razdora.

A u novije doba, kada je u čitavom ostalom civiliziranom svijetu nacionalno opredjeljivanje na osnovi vjerske pripadnosti postalo zastarjelo i apsurdno, naši podjarmljivači bili su primorani da, u duhu novog vre-

[73] Vidi: V. Bogdanov, *O Juriju Križaniću i njegovoj Politici*. »Likovi i pokreti«, Zagreb 1957. str. 71–75.

[74] Antun Radić, *Narod i narodoznanstvo*, Sabrana djela, I. str. 121. Zagreb 1936.

[75] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 94.

mena, izmišljaju modernije metode razjedinjavanja i suprotstavljanja jednih Južnih Slavena drugima.

Već postojeću vjersku netrpeljivost trebalo je dakle pojačati, upotpuniti stvaranjem suvremenijih suprotnosti i tako se pristupilo cijepanju Južnih Slavena na dvije različite, među sobom suprotne, neprijateljske kulture, na zapadnu i na istočnu. U tom cilju su naši talijanski, njemački i mađarski ugnjetači proglasili jedne Južne Slavene (Slovence, Hrvate) kulturnim, zapadnim narodima, a druge nekulturnim, istočnim balkanskim i azijatskim barbarima (Srbe). Preuzevši na sebe ulogu zaštitnika onih naših naroda, koji pripadaju zapadnoj kulturi, Talijani, Nijemci i Mađari su glavnom životnom i nacionalno-kulturnom misijom Hrvata i Slovenaca postavili zadatak, da u savezu s njima brane zapadnu kulturu od istočne opasnosti, i da se svim silama i u svom interesu i u interesu Zapada bore protiv Srba i ostalih Balkanaca, koji su najveći, glavni neprijatelji ne samo Hrvata i Slovenaca, i njihovih talijansko-njemačko-mađarskih, zapadnjačkih »prijatelja i saveznika«, nego i opće ljudske kulture i čitavoga civiliziranog čovječanstva.

Uzevši tako Slovence i, naročito, Hrvate pod svoje, – jer oni samim tim, što su sudionici iste, zapadne kulture, pripadaju kulturnoj, zapadnoj sferi i moraju držati zajedno sa svojom po kulturi talijansko-njemačko-mađarskom braćom (a to bratstvo je, naravno, daleko važnije od etničkog, krvnog, nacionalnog srodstva južnoslovenskog), – ti naši neprijatelji su, pod izlikom postojeće kulturne provalije Zapad-Istok, planski izazivali netrpeljivost, mržnju i neprijateljstvo između Hrvata i Srba, – i mobilizirajući neprestano jedne protiv drugih organizirali i podržavali svima sredstvima njihovu međusobnu borbu.

I to nisu radili samo političari tih neprijateljskih, porobljivačkih država, nego i njihovi tobožnji učenjaci, koje su, decenijima, prepisivali i mnogi naši »naučni radnici« u službi neprijateljskoj. Jedan naš intelektualac »stručnjak«, u knjizi[76] koja je mnogo citirana, prevođena i u stranoj literaturi najpozitivnije ocijenjena, – oslanjajući se na rezultate njemačkih znanstvenih radnika, godine 1918 ovako rješava južnoslovensko nacionalno pitanje, zalažući se »da se unutar Austro-Ugarske monarhije ostvari hrvatska država po mogućnosti sa što širom autonomijom«:

»Ovdje ... treba da se stvori jedan organizam za obranu od nadirajućeg Istoka. Mogu također upozoriti, da nisam prvi, koji sam odkrio značenje hrvatske države za kulturu Europe. Sredinom posljednjeg stoljeća objavio je to jedan veliki njemački učenjak na sveučilištu u Freiburgu: Aug. Franz Gfrörer ... U Gfrörerovim predavanjima ima ovaj odlomak: »*Ponavlja se pitanje, što da bude iz ostavštine Turaka, isto pitanje, kojim su se bistre glave bavile u doba Grgurovo, samo s tom razlikom, što se onda umjesto Turaka reklo Bizantinci ... Po mome mišljenju postoji samo jedno*

[76] *Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems.* Von L. v. Südland. Mit 3 Karten. Wien 1918. – Hrvatski prijevod izdan pod fašističko-ustaškom okupacijom L. v. Südland. *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja.* Zagreb 1943. (L. v. Südland pseudonim je Ive Pilara, – napomena V. B.)

razumno rješenje, koje se sastoji u tome, da se vrati mislima Grgura VII, primenjenim na sadašnje prilike. Današnja hrvatska država, Vojna Krajina, moraju postati pokretne, moraju preći Dunav, zatim Balkan i dalje niže u Rumeliju, Filipolje, Drinopolje, moraju primiti u sebe narode, koji tamo stanuju, ta oni su istog stabla kao i Hrvati, ne gledajući na grčki zakon. Tko se tome uzprotivi njega treba udariti mačem! Konačno bit će to ipak jedan hrvatski kralj, čija će ruka na prekrasnoj zgradi Justinianovoj na crkvi sv. Sofije iztaknuti križ, ali ne nedostojni grčki, nego blagoslovljeni spasonosni latinski križ.«[77] Odbacivši katoličko-konfesionalni preveliki žar i prilično nesretno spajanje s mislima papinskog nastojanja oko unije, koja je za mene svršeno poglavlje, Gfrörerova misao je *u svojoj srži izpravna*... *Čast mi je i smatram svojom zaslugom*, što sam ponovno posegnuo za mišlju Aug. Franz Gfrörera u obliku prilagođenom sadašnjici... Opetujem dakle upirući se na autoritet velikog njemačkog učenjaka: stvaranje jedne katoličko-islamske hrvatske države u okviru Monarhije jedini je spas, jedini je izlaz, i pitanje je, koje se ne tiče samo Austrije, nego čitave Srednje Evrope.«[78]

Tendencijom isticanja pod svaku cijenu svega onoga, što bi moglo da razdvaja Južne Slavene među sobom, bila su, uostalom, prožeta ponekad i djela daleko ozbiljnijih učenjaka, nego što je Gfrörer, pa, naročito u Austrijskom carstvu, čak i neki radovi slavenskih autora.[79]

I Talijani su veoma često upotrebljavali protiv nas tu tobožnju našu pripadnost dvjema kulturama; naročito su se pak toga sredstva laćali onda, kada su se spremali da nas neposredno osvoje i podjarme, u toku Prvog i Drugog svjetskog rata. Od 1914–1918 »Talijanski su emisari pripominjali Hrvatima, da su oni katolici baš kao i Talijani, da imaju zapadnu katoličku kulturu ...«[80]

Sredinom godine 1942 talijanski list *Corriere della Sera* u članku »Naša vrata« ovako propagira tu suprotnost između ta »dva svijeta«: »Ovo shvaćanje je sasvim jasno u Zagrebu i još jasnije u Bosni. Drina dijeli katolički svijet od onog grčko-istočnog (suprotnost između ova dva svijeta na Balkanu je duboka) i označuje graničnu crtu zone, u kojoj Italija ima ne bezuvjetne interese, ali odlučne.«[81]

Osobito su nastojali, da nas razjedinjene spomoću pripadanja dvjema nepremostivim kulturama održe u podjarmljenosti austrougarski političari i pisci u trenutku, kada je ujedinjenje Južnih Slavena već postalo

[77] Gfrörer Aug. Fr., *Byzantinische Geschichten*. II. 1878, str. 272. – Navedeno kod Südlanda, cit. djelo str. 406–407 hrvatskog izdanja.

[78] Südland, navedeno djelo, str. 406–407.

[79] »Osim toga na etnografska shvatanja Niederlea u mnogome je uticalo, ono što se može nazvati »austrijski način«, koji traži sa predilekcijom sve što deli i razdvaja slovenske narode, a ne ono što ih spaja.« (Cvijić, *Govori i članci* III, str. 31.)

[80] Isporedi Milada Paulova, *Jugoslavenski odbor*. Zagreb, 1925. Str. 90.

[81] *La porta di casa nostra*. Questo concetto è molto chiaro a Zagabria e piu ancora in Bosnia. La Drina divide il mondo cattolico da quello greco-ortodosso (l'opposizione fra questi due mondi, in Balcania, è profonda) e segna la linea demarcazine di una zona in cui l'Italia ha interessi non preponderabili, ma decisivi. (*Corriere della Sera* Mercoledi, 15 Luglio 1942. Anno XX.)

sasvim aktuelno, godine 1918. Među takvim teoretičarima naročito se ističe mađarski stručnjak za hrvatsko i južnoslovensko pitanje, Szücsi József, koji je tih ratnih godina objavio čitav niz studija o našem nacionalnom pitanju.[82]

»... Hrvatska misao želi da hrvatski narod bude isključivo sudionik zapadne kulture, hrvatsku zemlju smatra krajnjom granicom zapadne kulture i sa balkanskom kulturom ne će da ima ništa zajedničkog. Jugoslavenska misao naprotiv čak i u najblažem svom obliku želi kulturno jedinstvo Južnih Slavena, dakle hoće da ujedini zapadnu hrvatsku kulturu sa balkanskom srpskom kulturom. Time bi Sava prestala da bude kulturna granica, a hrvatstvo, koje je dosad s nama pripadalo istoj kulturi, stupilo bi u jednu, nama tudu kulturnu zajednicu ... Ali mi moramo da pomognemo vladavinu hrvatske misli ne samo u mađarskom interesu, nego smo to dužni i hrvatskom narodu i evropskoj kulturi. Za hrvatski narod bi pobjeda jugoslavenske misli značila potonuće hrvatskoga naroda u močvaru bizantske kulture, prestanak hrvatskoga naroda, njegovo podvrgavanje pod srpski jaram. Mogli smo imati mnogo muke s Hrvatima, ali u vrijeme najvećih iskušenja oni su ipak ustrajali uz nas. Poslije osamstogodišnjeg zajedničkog života bilo bi nepošteno pomagati propast naše braće.

A dužnost nam je da branimo hrvatsku misao i s obzirom na zapadnu kulturu, koja nas je napravila evropskim narodom. Propast hrvatskoga naroda značila bi, da bi zapadna kultura bila daleko potisnuta od sjevernih obala Jadrana, da bi stare granične utvrde zapadne kulture (na primjer dalmatinski gradovi) bili bačeni kao plijen Balkanu. A propast hrvatskoga naroda značila bi još i to, da bi bila izgubljena i jedna najplemenitija grana zapadne kulture, hrvatska kultura. Svaka nacionalna kultura predstavlja vrijednost za čovječanstvo, njen nestanak je dakle gubitak za cijelo čovječanstvo. U danom slučaju taj bi gubitak bio još teži, jer hrvatski narod ima tako bogatu historijsku kulturu na tako visokom stupnju, kojom bi mogli da se ponose i narodi mnogo veći od Hrvata.«[83]

»... u interesu Monarhije i zapadne kulture smatramo i vjerujemo, da je potrebno mađarsko-hrvatsko bratstvo ...«[84] – »A Zagreb je jedan od najljepših i najkulturnijih gradova države Sv. Stjepana (Mađarske države, napom. V. B.).«[85]

Veoma je značajno, da su nas u cilju lakšeg porobljavanja, dijelili u slučaju potrebe i na tri suprotne neprijateljske i nepremostive kulture: »U kolikoj mjeri jedan jezik ne znači i jedan narod, to najbolje poka-

[82] *Horvátország népessége* (Pučanstvo Hrvatske), »Földrajzi közlemények« 1916, 4–5 sv. i *A horvát választójog* (Hrvatsko izborno pravo); *A horvát kérdésről* (O hrvatskom pitanju); *Két könyv a délszláv kérdésről* (Dvije knjige o jugoslavenskom pitanju), – sve u peštanskom časopisu »Politika« za godinu 1918, brojevi 3, 4, 8–9, 10–11.

[83] Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, str. 35, 36–37.

[84] Szücsi József, *O hrvatskom pitanju*. U navedenom časopisu Politika, broj 8–9, za 1918, str. 18.

[85] Isto, str. 19.

zuje baš primjer hrvatske nacije, srpske nacije i bošnjačke nacije. Čitava historija ovih nacija sastoji se od nepomirljive međusobne mržnje i od krvavih međusobnih ratova. Njihov razvoj je već u prvim stoljećima njihova života u Evropi krenuo potpuno suprotnim pravcem, a kada su te tri nacije prihvatile još i tri vjere, suprotnost među njima postala je nepremostiva.«[86]

»Hrvatska nacija primila je zapadno kršćanstvo i njena glavna težnja bila je, da se u svemu priljubi Zapadu i sva njena historija se iscrpljuje u herojskoj, požrtvovnoj obrani zapadne kulture. Svojim životnim pozivom smatrala je, da bude obranbeni zid protiv svih pokušaja provala Istoka. Srpska nacija priključila se istočnom kršćanstvu i osnovavši svoju nacionalno-crkvenu organizaciju možda je baš najkarakterističnije otjelotvorila sve ono, što znači pojam bizantske kulture. Stavljanje crkvenog života sasvim u službu države, zbog čega je crkva postala rasadnikom sve imoralnosti i korupcije, a religioznost je zamijenio kult vanjskih formi i masovna sugestija, – to je baš kod Srba došlo do najpotpunijeg izražaja ... Nezajažljiva mržnja bizantske crkve protiv zapadnoga kršćanstva provlači se kroz čitavu srpsku historiju ... Bošnjačka nacija je prvo u patarenskoj vjeri stvorila sebi nacionalnu vjeru, a zatim je primila islam, čime je postala pripadnikom jedne azijatske kulture ...«[87]

»... južnoslavenski narodi pripadaju trima kulturama. Slovenci i Hrvati sa svima svojim tradicijama vezani su za zapadnu kulturu. Srbi za istočnu, a Bošnjaci za azijatsku.«[88]

To razdvajanje Južnih Slavena prema pripadnosti različitim, suprotnim kulturama i svjetovima, vršeno sa tuđinske neprijateljske strane i ne bi bilo tako razorno, da naša vlastita, hrvatska i srpska »znanost«, razvijajući se pod teškim, nezdravim prilikama podjarmljenosti, nije imala veoma često prepisivački karakter, i da kod nas nije jedno mnoštvo nadriintelektualaca poput papiga ponavljalo talijansko-njemačko-mađarske rastvorne teze. Čitava vojska kratkovidih, zavedenih doktora nauka, filologa, lingvista, historičara, sitnih malograđanskih dušica – da o našim građanskim političarima zasad ovdje i ne govorimo – decenijima je nasjedala neprijateljskim razjedinjavačkim prijevarama i samouvjerena da zastupa interese svog posebnog, separatnog naroda zapravo služila protujužnoslovenskim, i za Hrvate i za Srbe podjednako ubitačnim ciljevima porobljivača.

Značajnu ulogu u razjedinjavanju Južnih Slavena odigrali su, naravno, i oni više ili manje vješto pritajeni direktni plaćenici neprijateljskih ugnjetačkih država, koji su, tobože samo u interesu srpstva ili u interesu hrvatstva po tuđinskom diktatu proglašavali Hrvate i Srbe za glavne međusobne neprijatelje. Od Khuenovih Srba činovnika i Rauchovih frankovaca do četničko-ustaških fašističkih najamnika čitava legija »intelektu-

[86] Szücsi. *O hrvatskom pitanju*, nav. djelo str. 29.
[87] Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, str. 29–30.
[88] Szücsi József, *Dvije knjige o jugoslavenskom pitanju*. »Politika. Politikai, társadalmi és közgazdasági folyóirat«. Budapest, broj 10–11 oktobar i novembar 1918. Str. 34.

alaca« je sijala među nama netrpeljivost, mržnju i neprijateljstvo, jer su za to bili plaćeni.

Već smo u Uvodu upozorili na zločinačku huškašku rabotu Khuenova »Srbobranskog« uvodničara, koji poziva Srbe na borbu protiv Hrvata do istrage naše ili vaše. O takvim svijesnim trovačima bunara i na srpskoj i na hrvatskoj strani bit će još govora u drugom dijelu ove radnje, gdje se raspravlja o unutrašnjim faktorima razdvajanja. Ovdje ćemo se u vezi s teorijom o dvije kulture zadržati samo na dva ponajkarakterističnija takva slučaja, jedan iz vremena između dva svjetska rata, a drugi iz doba okupacije. I prvi, dr. Ivo Frank, nekadašnji šef frankovačke stranke, i drugi, rektor ustaškog svcučilišta prof. ing. Stjepan Horvat, propagirajući tezu o nepremostivom kulturnom, zapadno-istočnom jazu između Hrvata i Srba, drastično ponavljaju od riječi do riječi talijansko-njemačko-mađarske formulacije o dva suprotna svijeta.

»Hrvati na osnovi svojih tradicija, svoje historije i svog nacionalnog razvoja smatraju sebe dijelom zapadne kulturne zajednice ...«[89]

»Nije fraza već vcoma realna činjenica, da smo mi dva svieta. Na oblikovanje tih dvaju svjetova nije djelovao samo oprečno različiti poviestni razvoj, već smo se mi razvijali i pod podpuno drugim kulturnim utjecajem nego oni. Možda nema primjera na zemaljskoj kugli, da bi između dva susjedna naroda postojale ovako velike nebitne sličnosti, a tako velike bitne razlike, kao što je to slučaj između nas Hrvata i naših susjeda Srba.«[90]

Dr. Frank pritom u istom govoru, održanom u Pešti pred mađarskim revizionistima, sam otkriva motive svoga separatističko-šovinističkoga stava i svoju ulogu tudinskog petokolonaškog najamnika. »Mi hoćemo rame uz rame s mađarstvom da se borimo za revizionističku misao, mi ćemo upotrebiti sav naš utjecaj – a on nije malen, pa ćemo u Bačkoj, Baranji i Banatu, a isto tako i na hrvatskim ostrvima zapadne Mađarske svom snagom raditi na tome, da se Zapadna Mađarska (Slovačka, napom. V. B.) i Vojvodina ponovo sjedine s matičnom državom (sa Mađarskom, napom. V. B.)«[91] »... na teritoriju nekadašnje Monarhije (Austro-Ugarske, napom. V. B.) mađarstvo postaje najjači faktor, čiji će uzvišen zadatak biti, da čini srž jednog snažnog, međunarodno izgrađenog budućeg stanja i da oko sebe organizira brojčano slabije narode, te da preuzevši vodstvo, osiguravši svakome od njih nezavisnost, stvori jednu takvu političku i ekonomsku zajednicu, koja će u svakom pogledu odgovarati svome pozivu.«[92] »Jedan pogled, bačen na geografsku kartu, može svakoga uvjeriti o tome, da je Slavonija u sadašnjem svom položaju sa tri strane opkoljena srpskim teritorijem. Na sjeveru i na istoku obuhvaćaju je

[89] Dr Ivo Frank, *Revizija i Hrvatstvo*. Predavanje održano 13. IV. 1933. na skupu mađarskih revizionista u Pešti, izdano kao posebna knjižica na mađarskom i na njemačkom. Budapest, 1933. Str. 6.

[90] Stjepan Horvat u knjizi *Pismo hrvatskim intelektualcima*, Zagreb 1944. preštampano i u ustaškom »Hrvatskom narodu« broj 1216 od 19. XII. 1944.

[91] Ivo Frank, navedeno djelo str. 9.

[92] Isto, str. 11.

Baranja, Bačka, Banat, a na jugu preko Mitrovice Srbija, dakle i najprvotniji interes hrvatstva nalaže, da svima sredstvima radi na tome, da Vojvodina opet pripadne Mađarskoj. Ali i sigurnost hrvatstva zahtijeva, da Mađarska rješenjem revizionističkog pitanja izađe što jača i što moćnija.«[93]

Kulturtregerski motivi Stjepana Horvata, rektora Pavelićeva sveučilišta, sami su po sebi jasni.

Stotine svijesnih varalica i prevarenih malograđanskih ponavljača tuđinskih teza o dvije suprotne kulture i o dva neprijateljska svijeta nailazili su na veoma povoljno tlo u staroj, ugnjetačkoj Jugoslaviji, u kojoj su svi naši narodi kroz dva decenija bili izloženi najgrubljem nacionalnom tlačenju sa strane dinastije i velikosrpske čaršije u ime integralnog »jugoslavenstva« i »narodnog jedinstva«, – i zato nije čudo, što su i brojni dobronamjerni članovi našega društva i na jednoj i na drugoj strani povjerovali u to, da Hrvate od Srba uistinu razdvaja nepremostivi kulturni jaz i da hrvatstvo i srpstvo na osnovi pripadnosti dvjema suprotnim kulturama, zapadnoj i istočnoj, predstavljaju dva različita, nespojiva i nepomirljiva svijeta, među kojima ne može biti zajedničkog života.

Zbog svega toga treba raščistiti pitanje te dvije kulture, kojima tuđinci razdvajaju Hrvate i Srbe.

Čak i kad bi se, nehistorijski, pretpostavilo, da su kultura Istoka i Zapada uvijek bile suprotne jedna drugoj, i da među njima nikad nikakvih veza nije bilo, – ni onda ne bi odgovarala historijskoj istini razdioba na dvije isključive kulturne sfere, jer ni Srbi ni Hrvati u svojoj povijesti nisu nikada bili pod isključivim utjecajem samo istočne ili samo zapadne kulture.

Tako je na primjer danas već historijski utvrđena činjenica, da su Srbi kršćanstvo primili sa Zapada. Srednjevjekovne srpske države nalazile su se pod jakim i trajnim utjecajem zapada, i u pogledu materijalne i u pogledu duhovne kulture.[94]

[93] Isto, str. 13.

[94] »Zemljište Srbije je nagnuto s Juga na Sever, sve veće reke teku u tom pravcu i njihove su doline otvorene prema Dunavu. Ta Srbija je dakle bila po geografskom položaju više dunavska nego balkanska zemlja ...« (Cvijić, *Govori i članci*, I. str. 206.)

»U srednjem veku je vodilo od arbanaške obale nekoliko karavanskih putova prema unutrašnjosti Balk. Poluostrva, kao na pr. od Dubrovnika, Kotora i Bara. Za oblasti Kosova, Metohije i Skoplja od najveće važnosti je bio spomenuti zetski put. Njime su se na zapad izvozili naročito stočni proizvodi i rude, a uvozili u Srbiju produkti zapadno-evropskog kulturnog kruga. I u izvozu i u uvozu najviše je učestvovala Italija, osobito Mleci, zatim Dubrovnik i ostale dalmatinske primorske varoši. U manjim razmerama je vođena trgovina s Vizantijom, a Solun tada nije imao nikakvog većeg značaja za Srbiju.

Zetski put je sačuvao svoju trgovačku važnost i posle Turske invazije, naročito za oblasti severno od Šar-planine. Krajevi južno od Šar-planine služili su se starom Via Egnatia, i Dračem kao trgovačkim pristaništem ... trgovinski utjecaji jadranske obale osećali su se sve do polovine 19. v. duboko u unutrašnjosti Balkanskog Poluostrva ... Čak i iz Zapadne Srbije, naročito iz užičkog okruga, stočarski trgovci su i u prvim decenijima 19 veka izvozili stoku preko jadranskih pristaništa. Užice je bilo glavno

Provala Turaka i gubitak državne samostalnosti prekinuli su takvo širenje zapadnoga utjecaja na srpske zemlje. Ali je sva novovjeka srpska kultura izgrađena pod zapadnim utjecajem. Od Dositeja Obradovića,[95] najutjecajnijeg nacionalno-kulturnog reformatora kod Srba, i Vuka Karadžića, osnivača srpskog književnog jezika, preko Svetozara Markovića,[96] do Radoja Domanovića i Skerlića, svi najutjecajniji kulturni i književni radnici u Srbiji bili su »zapadnjaci« i sprovodnici »zapadne kulture«.

Od osobitog značenja je u tom pogledu rad Vuka Karadžića i utjecaj što ga je na čitavu njegovu djelatnost vršio takav istaknuti zapadnjak i katolik, kakav je bio Kopitar.[97]

I svi ponajznatniji ustanci i narodni pokreti kod Srba bili su »u duhu zapada«. Još je Ante Starčević s pravom konstatirao, da je negativno držanje reakcionarnih država prema Prvom srpskom ustanku nastalo zato, »jer pokret puka bijaše u francuskom duhu«.[98]

trgovačko mesto za primorsku trgovinu i »posle Beograda najmnogoljudnija varoš Srbije ...« (»Isto, II., str. 19–20.)

»... Geografski položaj srpske države koja je dopirala do jadranskih obala i gospodarila gotovo svima poprečnim putevima, učinio je te je ona bila široko otvorena zapadnoj kulturi ... dubrovačka republika bila je posrednik između ove države i zapadne civilizacije.« (Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I. 136.).

»Njegova (Dubrovnika, napom. V. B.) trgovina sa balkanskim zaleđem je bila vrlo uspešna. U svima znatnijim varošima na Poluostrvu Dubrovčani su bili osnovali »faktorije« i nasobine, dobro poznate u Srednjem veku i za turske vladavine, često pominjate u republičkim aktima, u dokumentima srpskih kraljeva i u putopisima. Učestvovali su u eksploataciji rudnika po staroj srpskoj državi. Despotu Đuradu Brankoviću su platili 300.000 dukata za eksploatisanje rudnika u Novom Brdu i u Janjevu.«

U Prilepu »znaju se još mesta, na kojima su bili dubrovački trgovci, koji su posećivali ove sajmove«.

»Na dvoru srpskih kraljeva javljaju se mnogi Dalmatinci naročito rodom iz Dubrovnika i Kotora. U 14. veku je srpski car Dušan slao svoje mlade vlasteline u Dubrovnik, da se nauče zapadnjačkim načinima ophođenja. (E. Haumant: »La slavisation de la Dalmatie«, Revue historique, t. CXXIV, 1917, str. 287–304).«

»Boka je u ranijim vremenima davala čuvene majstore, koji su zidali Nemanjićima mnoge zadužbine ... U doba Nemanjića su dalmatinski Srbi i Hrvati bili čuveni neimari. Jedan je od njih Kotoranin Vite, izradio plan jedne od najlepših crkava ovoga doba, Dečana u Metohiji.« (Cvijić, *Balkansko Poluostrvo* II. str. 106, 159, 88. 96, 101).

[95] »Najtipskiji predstavnik ovoga novog duha je veliki pisac Dositej Obradović, koji je najviše doprineo, da se srpski narod okrene zapadnoj civilizaciji.« (Cvijić, II, str. 239.)

[96] Marković je i kao ruski đak bio prije svega pod utjecajem »Novih ljudi« – zapadnjaka, antiistočnjaka.

[97] »Pojava Vukova je nezavisna od srpske sredine ... Njega za njegov rad niko od Srba nije inspirisao ... već čovek druge sredine, jedan od predstavnika romantičke škole, koja se tada stvarala, a to je Kopitar.« ... »Romantička škola ... počinje u Nemačkoj upravo pred smrt Dositejevu i zapljuskuje i podiže Vuka.« (Tih. Đorđević, *Dositejeva Spomenica*, 40–41, 51.)

»I ne nalazimo ništa pretjerano u Murkovim riječima, da je Kopitar čitava Vuka, ne samo sabirača i izdavača srpskih narodnih pjesama, nego i gramatičara i leksikografa, uopće tvorca novosrpskog književnog jezika i pravopisa sam stvorio.« (Prelog, *Slavenska Renesansa*, str. 16.)

»Rado se poprečno oštro sudilo o Kopitaru, osobito radi njegove katoličke jednostranosti i t. zv. zapadno-slavenskog patriotizma.« (Prelog, isto, str. 6.)

[98] Isporedi V. Bogdanov, *Starčević i stranka prava prema Srbima i prema jedinstvu južnoslavenskih naroda*. Zagreb 1951. Str. 29.

I pokret mladih srpskih intelektualaca četrdesetih godina 19. stoljeća na čelu sa Svetozarom Miletićem bio je pod isključivim utjecajem zapada i Štura.[99] Taj pokret, kao i držanje njegovih glavnih vođa u revoluciji 1848/49 bio je propoljski, a protiv carske Rusije.

I pokret Ujedinjene Omladine srpske od šesdesetih godina prošlog stoljeća bio je pretežno pod zapadnim utjecajem. Svi moderni književni pravci, počevši od romantizma, dolazili su sa zapada. Školstvo, administracija, sudstvo, zakoni nove srpske države poslije Drugog srpskog ustanka izgrađivani su sa strane ugarskih Srba, koji su se isključivo školovali na zapadu. Kasnije i inteligencija iz Srbije u daleko najvećem broju uči na zapadu, naročito u Francuskoj.

Što se samog ruskog utjecaja tiče, ne treba zaboraviti, da su na Srbe od Petra Velikog, preko Černiševskog pa sve do najnovijeg vremena naročito djelovali oni Rusi, koji su pristajali uz zapadnu kulturu.

Protiv nekulturne, despotske, takozvane azijatske vladavine borili su se Srbi u Srbiji još prije ujedinjenja tako odlučno i predano, da je često čitav narod pristajao uz one političare, koji su bili najnepomirljiviji i najpožrtvovniji protivnici takve vladavine. U odnosu prema takvoj vlasti nije bilo razlike između srpskog i hrvatskog naroda, koji je ustajao protiv isto takve politike Habsburga, Raucha i Khuena. Najbolji i najutjecajniji srpski političari i pisci, od Svetozara Markovića preko Radoja Domanovića i Skerlića do nosilaca radničkoga pokreta dali su i najoštriju kritiku takvih metoda vladavine i njenih dinastijskih i čaršijskih nosilaca.

S druge strane, sve kad bi istočna i zapadna kultura i bile među sobom sasvim različite i suprotne, i onda ni Hrvati u svojoj historiji nisu se nalazili isključivo pod zapadnim utjecajem. Na izvjesne dijelove Hrvatske znatno je djelovao Bizant, Hrvati (pa i Slovenci) vodili su teške borbe protiv zapadne rimske kršćanske crkve, nalazili se zajedno sa Srbima i ostalim južnoslovenskim narodima pod istim utjecajem braće Ćirila i Metoda i njihovih učenika. Bogumilski pokret isto tako nije bio ograničen samo na Srbe ili samo na Hrvate, nego je obuhvatao i jedne i druge. I turska doba je znatno utjecalo i na Hrvate, i to ne samo na one u Bosni. A što se ruske komponente tiče, najhrvatskija stranka, Starčevićevi pravaši, bili su sedamdesetih godina 19. stoljeća najoduševljeniji i najuspješniji posrednici ruske kulture u Hrvatskoj. »Rusija je postala nadom, vidljivom providnošću potlačenih naroda. Poslije godine 1877 to moraju

[99] »Između svih tih dačkih družina na ugarskim srednjim i višim školama i omladine na beogradskom liceju, bile su bliske i redovne veze. Počelo se misliti na obilniji i ozbiljniji rad na buđenju narodne svijesti. Prvi je put tom prilikom stvorena duhovna veza između srpske omladine s obje strane Save i Dunava i prvi put tada omladina kao cjelina stupa u širu akciju. God. 1847. je »Mladež Srpska« u Pešti, Bratislavi i Prešovi bila jedno duhovno tijelo (među mladeži ističu se osobito Đorđe Stojaković i Svetozar Miletić), izdala je »Slavjanku« uz potporu beogradskih drugova ispunjenu stihovima poglavito od Svetozara Miletića.«

»Kada se uvaži, da je god. 1842. bilo u bratislavskom liceju preko 30 Srba, onda se može i prosuditi, kako je prostran bio Šturov utjecaj. ... Štur sebe smatra za »dušepopečitelja« mladih Srba.« (Prelog, navedeno djelo, str. 127.) – Isporedi i Skerlić, *Omladina i njena književnost.*

priznati svi oni, koji su do onda Rusiju mrzili ili prezirali.«[100] Značajno je pritom, da to nije bilo samo Starčevićevo stanovište, nego je ovako bezrezervno prorusko držanje zauzela čitava stranka prava, čiji klub šalje u to vrijeme pozdrave Petrogradu. Ova orijentacija prelazi stranačko političke okvire, pa se prenosi i na kulturno područje, gdje se između ostalog manifestira i na prevođenju ruske književnosti i u aktivnosti brojnih hrvatskih književnika pravaša.[101]

Ako su, nadalje, Nijemci i Austrija predstavnici zapadne kulture, – onda od mladoga Kukuljevića preko Eugena Kvaternika, Antuna Starčevića, Milana Makanca i čitavog niza najistaknutijih pisaca sve do Frana Supila, najelitniji i najutjecajniji hrvatski javni radnici, političari i državnici bili su ujedno i najnepomirljiviji protivnici njemstva i Austrije, smatrajući ih kao glavne i najopasnije neprijatelje hrvatstva.

Dakle, o kakvoj isključivoj pripadnosti Hrvata samo zapadnoj, a Srba samo istočnoj kulturi ne može biti govora.

Ali ni potpuna nepovezanost, odvojenost, izoliranost i nepremostivost između istočne i zapadne kulture u stvarnosti nije nikad postojala. Teorija o nepremostivosti nije ništa drugo nego politička propaganda zavojevača i imperijalista s jedne i s druge strane. Istok i Zapad su kad više a kad manje djelovali u kulturnom pogledu jedan na drugog, i ono što se danas smatra zapadnom kulturom mješavina je i istočne i zapadne civilizacije.

A i politička suprotnost između Istoka i Zapada, koja je prenošena i na tobožnju kulturnu nepomirljivost i nespojivost, niti je uvijek trajala niti je bila podjednako intenzivna. Neprijateljska zaoštrenost između Bizanta i Rima nestala je zajedno s prestankom tih dvaju carstava.[102]

Teze zapadnih imperijalista o tome, da je Istok apsolutno nekulturan, barbarski, azijatski – znače u stvari samo permanentno, uvodno ratno huškanje i pripremanje zavojevanja i isto su tako smiješne i apsurdne kao i porazni pogledi istočnih suparnika o zapadu, o njegovoj kulturi

[100] Ante Starčević, *Izabrani spisi.* Priredio dr. Blaž Jurišić. Zagreb, 1943. Str. 533.

[101] Vidi i Jurišićev Pogovor Starčevićevim *Izabranim spisima*, nav. djelo str. 530 i dalje.

[102] »... Račkoga je tješilo što više ne postoje kao u srednjem vijeku dva suprotna kulturna središta jedan na zapadu, drugi na istoku, nego postoji jedna opća zapadnoevropska kultura. ...« (S. Jovanović, *Iz naše književnosti*, str. 84.).

»... stanovništvo Balkanskoga Poluostrva sada nije podeljeno samo na zone kulturnih uticaja Vizantije i Rima, kako se obično misli i piše.

Najpre, znatne teritorije Balk. Poluostrva pripadaju patriarhalnom režimu. ...

Od oslobođenja balkanskih država duh i smisao njihove civilizacije je uglavnome suprotan staroj balkanskoj civilizaciji, koje usled toga postepeno nestaje i u varošima, zajedno sa njenim tipskim predstavnicima Grcima i Cincarima.

I na Zapadu su se kulturne prilike znatno izmenile prema onima koje su vladale još do kraja XVIII veka. Ovde je oblast latinske civilizacije u stvari samo usko jadransko primorje do prvog planinskog grebena, iza koga počinje patriarhalna dalmatinska Zagora. ...

Odavno se dakle vrši proces potiskivanja starih kultura, njihovoga duha i smisla i sve više prevladuju nastrojenost i duh patriarhalnog stanovništva ... na Blk. Poluostrvu, naročito u srpsko-hrvatskim zemljama.« (Cvijić. *Balkansko Poluostrvo*, I, str. 159–160.)

i o njegovu kršćanstvu. »K. Aksakov, govoreći o Rusiji veli, da je Rusija potpuno originalna, sasvim drukčija, nego što su to ostali evropski krajevi i države. Latinski zapad i istočno-grčki slavenski svijet, kojemu je predstavnica sada Rusija, mogu da se razmatraju kao dva osobita tipa, koji se među sobom razlikuju u svim važnijim stranama života počevši od religije, a svršavajući s oblicima građanskoga i političkoga života. Istočno-grčki slavenski svijet je uistinu kršćanski. Rusija je posluživši se u punoj mjeri blagom kršćanske kulture zaslužila ime »Svjatoj Rusi«. Na zapadu je čistoća prvotnog vjerovanja iskvarena. Nauka i vjera stoje jedna protiv druge kao dvije neprijateljske sile. Taj je antagonizam oslabio obje strane i Zapad je tijelo bez duše, mrtvi organizam, u kojemu je započeo proces truleža.«[103]

To su dvije podjednako nekulturne obmanjivačke šovinističke propagande, koje nemaju veze ni sa kakvom kulturom i koje predstavljaju jednog od najopasnijih neprijatelja ljudske civilizacije.

Sva neopravdanost, apsurdnost i sebična imperijalistička tendencioznost tog dijeljenja svijeta na dva suprotna tabora drastično dolazi do izražaja baš na neprijateljskom cijepanju južnoslavenskih naroda prema njihovoj pripadnosti dvjema nepremostivim kulturama.

Prije svega naši neprijatelji su uključivali u svoju zapadnu kulturnu sferu onoliki naš teritorij, i onaj naš narod, koji su se baš spremali da osvoje i podjarme, pa je kulturno pripojenje trebalo da priugotovi političko. Različiti dijelovi Južnih Slavena bili su proglašavani za pripadnike zapadne kulture prema imperijalističkim apetitima, ciljevima i mogućnostima podjarmljivača. Tako je na primjer Njemačka godine 1848, želeći da od naših zemalja prisvoji Sloveniju, priznavala samo Slovence za zapadnjake, koje je, da bi ih spasila »kozačkih horda« i »azijatskog despotizma« željela da uzme pod svoje, zapadnjačko okrilje. »Nijemci su svim silama nastojali da predobiju Slovence. Poznati nam barun Andrijan dokazivaše, da Nijemci ne idu za germanizovanjem Slovenaca, nego će se ta veza osnivati na podlozi potpune ravnopravnosti i bratstva. Ujedinjenje s Nijemcima već je i stoga potrebno, budući da se treba bojati kozačkih horda i baškirskih četa, od kojih se Slovenci ne će moći obraniti bez njemačke pomoći. Nijemci će biti zid protiv osvajačke politike Rusije. Slaveni će, piše Schusselka, u federativnoj Njemačkoj imati obezbijeđenu narodnost, dok im na drugoj strani prijeti svjetski azijatski despotizam.«[104]

Tada, te iste godine 1848, kada su htjeli uz užu polovicu Austrije da podjarme sebi samo Slovence, Nijemci su još uvijek smatrali nekulturnim, divljačkim, azijatskim narodom – Hrvate. »Zastupnici velike Germanije strašili su izbornike ptujskoga kralja, *da će doći pod hrvatske batine* ... ako ne budu birali u Frankfurt«,[105] ako dakle ne bi privoljeli na to, da budu prisajedinjeni Njemačkoj.

[103] Prelog, navedeno djelo, str. 205.
[104] Prelog, navedeno djelo, str. 267.
[105] Isporedi isto, str. 267.

I Austrija je uključivala u svoju zapadnu kulturnu sferu, kako joj je kad trebalo, onoliki naš teritorij i onoliko naših naroda, koliko se je u danoj situaciji nadala, da će moći, i s pomoću te »kulturno« razdvajačke prijevare da održi u podjarmljenosti ili da proguta. Najprije je obilježavala kao pripadnike svoje zapadne kulture samo Slovence i Hrvate. Kasnije, kada je ekspanzija Austrijske Monarhije definitivno uzela istočni pravac i trajno se usmjerila protiv Balkana, njena zapadna kulturna interesna sfera obuhvatila je i Bosnu, a poslije okupacije ove južnoslavenske zemlje, nakon godine 1878, – i čitavu Srbiju, koja je sad prekonoć bila priznata kao apsolutno zapadna kulturna zemlja, koju zato treba uzeti pod svoje i braniti je od istočne, barbarske, antikulturne ruske opasnosti. Pritom je naročito zanimljivo, da su sada, po diktatu i za račun Austrije, i predstavnici službene Srbije kao pripadnici i branioci zapadne kulture, stali ponavljati one iste fraze o nepremostivosti između kulturnog zapada i nekulturnog istoka, koje su dotle hrvatski eksponenti Austrije upotrebljavali upravo protiv istočnjačke Srbije i Srba uopće.

»Naprednjaci ... u spoljašnjoj politici naslanjali su se na Beč, koji je u njihovim očima predstavljao zapad. Kao svoj glavni zadatak smatrali su uvođenje Srbije u red »kulturnih država«. Reč »civilizacija« bila im je stalno u ustima ... O ruskoj kulturi mislili su onako kako su o njoj čitali u nemačkoj i mađarskoj štampi. Ta štampa isključivala je Rusiju iz evropskog kulturnog kruga, i gledala u njenim mnogobrojnim narodima nove varvarske horde, opasne za zapadnu civilizaciju.«[106]

I talijanski apetit se neprestano povećavao. Najprije su se ograničavali s Istrom i sa Dalmacijom, a kada su im u Drugome svjetskom ratu kao saveznicima pobjedonosne hitlerovske Njemačke šanse porasle, htjeli su da podvrgnu sebi i Sloveniju, i Hrvatsku, i Bosnu, proglasivši, da im je njihova granica na – Drini. »Čuvaju se ne granice Poluotoka, nego one istočne Hrvatske: Drina. Jer naša vojnička granica, radi garancija koje smo dali, je tamo, ne u Sloveniji i u Dalmaciji.«[107]

Slično je stvar stajala i s aspiracijama mađarske ekspanzije u pravcu južnoslavenskih zemalja.

Sve to propagiranje nepremostivog kulturnog jaza između Zapada i Istoka, koje je izmišljeno samo zato, da se Južni Slaveni, već razdijeljeni po vjeri, pocijepaju i po kulturi na zapadnu i istočnu polovinu, – bilo je ispunjeno i drugim nelogičnostima i protuslovljima, među kojima je ponajdrastičniji slučaj s Bosnom. Ako je turski utjecaj istočnjački, onda je on bio najjači i najtrajniji u Bosni, pa ipak su svi oni, koji su htjeli da je okupiraju ili da je održe u podjarmljenosti (i Austrija, i Mađari, i Talijani) proglašavali tu našu zemlju apsolutnim pripadnikom zapadne kulturne sfere.

[106] S. Jovanović, *Političke i pravne rasprave*, III, str. 68–69.

[107] »Si guardino, non i confini della Peninsola, ma quelli orientali della Croazia: la Drina. Perchè la nostra frontiera militare, per effetto della garanzia da noi prestata, è là, non in Slovenia e in Dalmazia.« (Corriere della Sera – Mercoledì, 15 Luglio 1942 – Anno XX).

Ili: svi njemački, talijanski i mađarski »prijatelji« hrvatstva, razvijajući svoju tezu o dva nepomirljiva svijeta i dvije suprotne kulture, – svrstavaju s jedne strane Hrvate u zapadnu kulturu i suprotstavljaju ih Srbima, koji pripadaju protivnoj, istočnoj kulturi, tvrdeći da su Hrvati posebna, srpskoj protivna nacija baš zato, jer su druge, zapadne, katoličke vjere a Srbi istočno pravoslavne, – a u istim raspravama, gdje kao glavni temelj hrvatske i srpske nacionalne posebnosti i suprotnosti ističu baš pripadnost različitim vjerama, oni kao osnovno obilježje Zapada, zapadne kulture i zapadnoga kršćanstva podvlače upravo činjenicu, da tu, u zapadnoj sferi, vjerska pripadnost nema nikakve veze s nacionalnom opredijeljenošću. »Kod zapadnog kršćanstva su vjera i nacija jedan prema drugom nezavisni pojmovi, kod istočnog kršćanstva se ta dva pojma poklapaju, kod muslimana pojam nacije prestaje i ostaje samo onaj vjere.«[108]

Ako dakle Hrvati sebe prema ostalim Južnim Slavenima smatraju posebnom, odvojenom nacijom ponajviše zato, jer su različite (katoličke) vjere od onih ostalih (koji su pravoslavne ili muslimanske), onda se Hrvati, uzimajući vjersku pripadnost kao bazu svoje nacionalne opredijeljenosti, ponašaju kao pripadnici istočnoga kršćanstva i istočne kulture – gdje se pojam nacije podudara s pojmom vjere – a ne zapadne, gdje ta dva pojma nemaju nikakve međusobne veze. A kad se Hrvati ovako drže u ovom tako važnom pitanju nacionalnoga opredjeljivanja, onda oni na djelu dokazuju da ne postupaju zapadnjački, nego istočnjački, i onda se svi napori tuđinski, da nas nacionalno razdvoje i suprotstave na osnovi tobožnjeg našeg pripadanje dvjema suprotnim kulturama, pokazuju kao očita prijevara.

A šta je tek s našim življenjem u Bosni, ako se ovo razbijanje, separiranje Južnih Slavena prema pripadanju različitim kulturama uvaži? Bosanci po tome pripadaju trećoj, posebnoj, protivnoj, azijatskoj kulturi, pa zbog toga ne mogu imati ništa zajedničkog ni s istočnom pravoslavnom ni sa zapadnom katoličkom kršćanskom kulturom, prema tome, zato jer su muslimanske vjere, ne mogu nikada postati ne samo Jugoslaveni, nego ne mogu biti ni Srbi, jer su ovi pravoslavni, ni Hrvati, jer je osnovno obilježje hrvatstva pripadnost zapadnom katoličanstvu. Onda postaje jasno, da ovakvo tuđinsko dijeljenje po različitim kulturama ne razjedinjuje nacionalno samo pojedine južnoslovenske narode jedne od drugih, nego da cijepa, razdvaja, suprotstavlja jedan drugome i dijelove jednog i istog našeg naroda, razbijajući među sobom i same Hrvate, ili i same Srbe, i t. d.

A što se tiče pravljenja razlike između zapadnog i istočnog kršćanstva, odnosno između zapadne i istočne kulture, da se naime kod prvog ne identificira vjera s nacijom, a kod drugog identificira, – treba još jedanput naglasiti, da identificiranje vjere s nacijom nije svojstvo ni zapadne ni istočne kulture, nego je nekulturna pojava, koja ne postoji ni kod jednog uistinu civiliziranog naroda, a kod nas se (i kod »zapadnjačkih«

[108] Szücsi József, *O hrvatskom pitanju*, nav. djelo, str. 30.

Hrvata i kod »istočnjačkih« Srba podjednako) zadržala kao preživjeli, apsurdni ostatak srednjevjekovne naše prošlosti, umjetno podržavan u našoj svijesti sa strane naših nacionalnih porobljivača.

Da protujužnoslovenski imperijalisti sa zapada nikada nisu ozbiljno mislili, da su jedni naši narodi uistinu predstavnici zapadne kulture a drugi suprotne, istočne, vidi se po tome, da su se ti zapadnjački kulturtregeri, – u isto vrijeme dok su s osvajačkim nakanama ponekom našem narodu govorili, da spada u zapadnu kulturu, – podjednako prezirno odnosili prema svim Južnim Slavenima, prikazujući čak i ponajzapadnije i ponajkulturnije naše narode (Slovence i Hrvate) kao nekulturne barbare, opravdavajući svoju okupatorsku misiju na južnoslovenskom teritoriju baš širenjem kulture i civilizacije među neprosvijećenu seljačku bagru.

»Italija je tu postupala promišljeno: prijazno lice trebalo je da pripravi teren, da na slovenskom području bude ona lijepo primljena, a međutim je u isti mah radila oko pakta, nastojeći propagandom u štampi da upotrebi dobročinstvo civilizacije, koje će ona tobože svojom vladavinom donijeti Slovencima, kao pretekst za okupaciju.«[109]

»Prof. A. Cippico, današnji senator u Rimu, bijaše g. 1915. među najagilnijim i zakletim agitatorima za talijanstvo Dalmacije u Londonu. On je bio na University College lektor talijanskog jezika i tu je najavio javno predavanje o Dalmaciji, pa je u njemu napao Hrvate kao barbare, tvrdeći, da je kultura u Dalmaciji talijanska, a Hrvati da su samo seljaci, i to vjerni Austro-Ugarskoj ...«[110]

U stvari, kulturne razlike, koje postoje među Južnim Slavenima, ni u kom slučaju nisu »nepremostivi jaz« koji dijeli Hrvate i Srbe. Kulturna dvojnost postoji između sela i grada unutar svakog pojedinog našeg naroda, tako da se zapravo može govoriti samo o različitoj kulturi različitih klasa u narodu, a ne o kulturnoj podvojenosti između samih pojedinih naroda.

Međusobno različitim kulturnim utjecajima (bizantskim, romanskim, njemačkim, madarskim i drugim) bilo je zahvaćeno samo veoma malobrojno gradsko stanovništvo, odnosno veoma tanki, neznatni sloj takozvanih viših klasa, feudalne, a zatim građanske. Golema većina hrvatskoga i srpskoga naroda, seljaštvo, ostalo je, uglavnom, izvan domašaja tih utjecaja. »Ogroman postotak Južnih Slavena je jedna homogena seljačka masa, a diferencije se javljaju poglavito u tankoj, pretankoj naslazi građanstva i inteligencije.« »To ukrštavanje između *germanskog* i *romanskog upliva ne bi bilo loše, da se asimiliralo* shvaćanju našeg naroda, no puk je ostao gotovo netaknut, tek inteligencija je pošla ili za talijanskim na Primorju, ili za germanskim uzorima u Banovini. Tako je među seljaštvom i inteligencijom nastao jaz, a i inteligencija živjela je u dva svijeta.«[111]

[109] Paulova, navedeno djelo, str. 59.
[110] Isporedi na istome mjestu str. 91–92.
[111] Ivanov, navedeno djelo, str. 73 i 45.

»Srpsko-bugarsko stanovništvo varoši vizantijsko-turskoga tipa se po gornjim osobinama razlikuje ne samo od stanovništva varoši u severozapadnom delu Poluostrva, već i od svoga najbližeg seoskog stanovništva.«[112] – »Poznate su ... razlike koje među nama postoje, naročito razlike među varoškim klasama i izvesnom inteligencijom raznih oblasti. Seljaci su *u stvari mnogo bliži jedni drugima.*«[113] – »Ne treba ceniti sposobnosti naroda u Srbiji po materijalnoj varoškoj kulturi ... U Srbiji su varoši bile grčko-cincarske i turske, s malo Srba (u Valjevu je na pr., za vreme prvog ustanka bilo 24 džamije, 3.000 turskih i 200 srpskih kuća), onako kao što su sada u panonskoj ravnici poglavito nemačke i nemačko-jevrejske.«[114] »Građani i školovani ljudi, naročito u varošima primorske zone, bili su pod uticajem italijanske kulture i renesansa.« »Kad se izađe iz jadranskih gradova, zapadnih uticaja brzo nestaje i zavlada patrijarhalni režim.« – »I zbilja je i dalje postojala ona velika suprotnost između patrijarhalnog života zaleđa i visoke civilizacije dalmatinskih gradova: na kraćem odstojanju nije bilo nigde u Evropi veće kulturne protivnosti.«[115]

Moglo bi se dakle govoriti samo o različitim kulturama različitih klasa unutar svakog pojedinog našeg naroda, unutar Hrvata isto tako kao i unutar samih Srba.

Te klasne kulture (na jednoj strani »gospodska«, prvo feudalna a zatim građanska, a na drugoj seljačka) razlikovale su se među sobom, bile tuđe pa i suprotne, ispunjene jedna prema drugoj prezirom pa i mržnjom.

U suštini, podvrgavanje stranim kulturnim utjecajima naših viših klasa često je vodilo njihovu otuđivanju vlastitome narodu, suprotstavljanju narodnoj kulturi. »Što je više barbara grnulo u kulturno renegatstvo, to se je školska falanga više stiskala, to je više trubila vrijednost književne mudrosti, to je više prezirala »barbare«. Tako to ide do danas. To je ona »posve apstraktna kultura«, koja je Micheleta dugo sušila, koja i danas suši. Pa da je samo apstraktna! Ne samo što je ropska, već je ropstvo rađala: iz robovanja rimskoj kulturi rodilo se robovanje u opće svakoj jačoj, sjajnijoj tuđinštini. To nam ne da, da se približimo svomu narodu.«[116]

»... strana uprava znatno škodi, u velikim gradovima, održavanju narodnog duha.«[117]

Tu kulturu svojih viših klasa i te strane kulturne utjecaje narod je osjećao kao nešto tuđe, pa i neprijateljsko prema sebi. »U uskočkim pesmama i u zagorskim predanjima nema pohvale koja bi išla u prilog Mlečića ... Pesma opominje, da valja uvek biti na oprezi, jer su Mlečići »stare varalice«. Nije se moglo razviti ni uzajamno poverenje ...«[118]

[112] Cvijić, *Govori i članci*, I, str. 21–22.
[113] Isto, II, str. 220.
[114] Isto, II, str. 117–118.
[115] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, II. str. 86; I. str. 151, 233.
[116] Antun Radić, navedeno djelo, str. 122.
[117] Cvijić, *Govori i članci* I. str. 87.
[118] Isporedi Cvijić, nav. djelo str. 94.

Različiti kulturni utjecaji, kojima je podlijegao naročito u novije vrijeme gradski elemenat u pojedinim južnoslavenskim zemljama, često puta su bili površni, svodili se na imitiranje načina života ovog ili onog srednje ili zapadno evropskog centra, dovodili do veće ili manje vanjske uglađenosti prema jednom ili prema drugom uzoru. »Dejstvo kulture centralne Evrope naročito se vidi u oblasti materijalnog života, i sve više u sklonostima i navikama varoškog stanovništva. Ali je slabo uticala na duh ljudi ...«[119]

Nerijetko, ti utjecaji na našu građansku inteligenciju bili su negativni, i značili povođenje za drugorazrednom problematičnom kulturom austrijske ili mađarske džentrije. »U varošima (Srijema, Banata i Bačke, napom. V. B.) su se ispoljavale druge sklonosti koje se uvek razvijaju pod vladom pritiska: veština da se prikriju intimna osećanja, pretvaranje da se odobravaju dela koja se iz dna duše osuđuju i neka izveštačena, otužna uglađenost, koja je često prelazila u otsutnost dostojanstva.

Ali ovim manama nisu zahvaćeni seljaci, koji su u osnovi ostali zdravi.«[120]

Takva kultura građanske inteligencije razlikuje se među sobom, prema tome kojoj stranoj državi je koji naš grad bio podložan, ali to nisu razlike između kulture hrvatskoga i srpskoga naroda. Razlika između vojvođanske srpske građanske inteligencije i srpskih građansko činovničkih elemenata u Srbiji, na primjer, postoji isto tako kao i različitost između hrvatskih intelektualaca činovnika u Zagrebu na jednoj i onih u Dubrovniku, na drugoj strani.

»Ali ako ovih razlika u mentalitetu nema u širokim seljačkim masama, možda ih ima u srednjim, građanskim slojevima koji su danas nosioci javnog života narodnog? O mentalitetu tih srednjih građanskih slojeva vrlo je teško govoriti kao o karakteristici narodnih mentaliteta. Mentalitet građanskog staleža, a naročito mentalitet školovane inteligencije, pada veoma lako pod strane utecaje, lako se i brzo izjednačuje sa srednjim staležima drugih naroda, te je teško razabrati šta su u njemu strani, a šta nacionalni elementi.

Dakle između srednjeg staleža srpskog i hrvatskog, ili da se izrazimo još konkretnije, među zagrebačkom i beogradskom školovanom inteligencijom svakako ima razlika u mentalitetu, i to svakako mnogo većih negoli između širokih narodnih masa srpskih i hrvatskih. Za politički život naše sadašnjice ti različiti mentaliteti našeg srednjeg staleža, a naročito školovane inteligencije, imaju svakako veliki, možda čak i presudni značaj. U politici današnjih dana svakako se može govoriti o sukobu dvaju mentaliteta. Ali šta znače ti mentaliteti, kad je reč o narodnom mentalitetu srpskom i hrvatskom?

Možemo li se mi samo zato, što ima neke razlike u mentalitetu školovane gospode u Beogradu i Zagrebu, proglasiti za dva naroda? ...

Mentalitet širokih, seljačkih slojeva i srpskih i hrvatskih u glavnom je isti. Ako pak u mentalitetu srednjeg građanskog staleža srpskog i hrvat-

[119] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I. str. 154.
[120] Isto, II, str. 249.

skog i ima nekih razlika, one ne mogu biti merodavne, te se po tome one ni ne mogu uzeti u obzir kao objektivna obeležja naših narodnih individualnosti. Njegovi su elementi promenljivi ... a k tome vrlo često su još i stranog porekla, te ... s našim nacionalnim osobinama nemaju nikakve veze.

I ovdje je potrebno sravniti naše prilike s prilikama drugih naroda. U mentalitetu srednjeg staleža u Beču i Berlinu svakako ima većih razlika, nego li između srpskog i hrvatskog srednjeg staleža u istom gradu, recimo u Oseku ili Ogulinu. Pa kraj sve razlike u mentalitetu, oni Nemci u Beču i Berlinu svi osećaju i priznaju da pripadaju jednom narodu; Srbi i Hrvati, građani istog grada, Oseka ili Ogulina pokraj sve sličnosti i srodnosti svojih mentaliteta neće i ne žele da budu jedan narod ...«[121]

Postoje, nadalje, razlike između susjednih krajeva u sklopu jedne i iste naše zemlje, unutar pojedinog našeg naroda. »Što se kod duhovne kulture i kod narodnih običaja mogu konstatovati neke razlike, sve se te razlike mogu svesti na utjecaje raznih vjera: pravoslavne, katoličke i muslimanske. Kao narodna obilježja te razlike dakle ne dolaze u obzir. Još k tome i u tim sekundarnim obilježjima narodnosti mnogo većih razlika ima među samim Srbima koji žive u raznim pokrajinama, negoli što ih nalazimo među Srbima i Hrvatima u istom selu ili u istoj oblasti.[122] »Pa ipak oni, među kojima su te razlike veće, čine jedan, a oni među kojima su te razlike manje, nisu jedan nego, dva naroda ... Ni jedan od tih (različitih, napom. V. B.) kulturnih utecaja nije se nikada prostirao na celinu naroda, a pod nekim od tih utecaja stajali su pojedini delovi našeg naroda i suviše dugo, po četiri, pet i više stotina godina. Zbog toga su se dugim tokom vremena morale i u duhovnoj i materijalnoj kulturi stvoriti one psihičke i mentalne razlike koje se među njima mogu konstatovati i danas ... U tome smislu razni mentaliteti su kod nas stvarnost. Ali oni prestaju biti to, čim se tim razlikama pokuša iskonstruisati razlika između nekog posebnog srpskog i hrvatskog mentaliteta. Te razlike mogu se konstatovati samo među pojedinim pokrajinama našim, i u tome smislu mi možemo govoriti o crnogorskom, bosanskom, srbijanskom, dalmatinskom, zagorskom, slavonskom mentalitetu. Tih razlika ima među pojedinim pokrajinama našim bez ikakva obzira, jesu li te pokrajine srpske ili hrvatske. Te razlike stvorene posebnim političkim i kulturnim razvićem podelile su nas na Crnogorce, Bosance, Srbijance, Slovence, Zagorce, Slavonce, Dalmatince – ali na Srbe i Hrvate one nas podelile nisu ... Ima delova našeg naroda među kojima su te razlike u mentalitetu daleko veće negoli između Srbije i Hrvatske. Sravnimo samo primera radi Sarajevo i Dubrovnik! Razlika dakle u mentalitetu ima, ali ne između narodnih masa srpskih i hrvatskih, nego između pojedinih pokrajina naših, tako da se u mentalitetu narodnih masa mogu konstatovati mnogo veće razlike među samim Srbima i samim Hrvatima koji žive u udaljenijim po-

[121] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 31–34.

[122] Božićni običaji na primjer kod pravoslavnih Srba u Vojvodini mnogo su sličniji hrvatskim katoličkim, nego srbijansko pravoslavnima.

krajinama, negoli što se primećuju među onim Srbima i Hrvatima koji žive u istoj ili susednim pokrajinama.«[123]

Očito je, da te razlike, koje u kulturnom pogledu postoje između pojedinih krajeva u samoj Hrvatskoj i u samoj Srbiji ne mogu značiti nacionalno-kulturne nepremostive suprotnosti između Hrvata i Srba, nego su rezultat historijski, pa i geografski uvjetovane kulturne zaostalosti pojedinih i hrvatskih i srpskih teritorija. Unutrašnja geografska izoliranost pojedinih samo hrvatskih ili samo srpskih područja, koja nije bila prevladana razvijenom materijalnom kulturom i izgradnjom saobraćaja, prouzrokovala je tako dugo trajanje srednjevjekovnih razlika između pojedinih dijelova i jednog jedinog našeg naroda.[124]

Kulturni jaz između hrvatskoga i srpskoga naroda u stvarnosti ne postoji. Cijepanje Južnih Slavena na dva suprotna, nepomirljiva, neprijateljska svijeta prema njihovoj tobožnjoj pripadnosti dvjema nespojivim i nepremostivim kulturama vršeno je sa strane tuđinaca ili radi prikrivanja imperijalističkih, podjarmljivačkih, protujužnoslavenskih ciljeva od propagatora te podvojenosti.[125] Ili su, svojatajući jedan naš narod kao

[123] Isporedi isto, str. 24–31.

[124] »Geografsko izolovanje ovih oblasti (crnogorskih, napom. V. B.) prouzrokovalo je i podvojenost plemena i formiranje osobina svojstvenih svakome od njih. ... Stanovništva ovoga tipa (centralnog tipa, napom. V. B.) zauzima središnji dio Balkanskoga Poluostrva, oblasti kosovsko-metohijsku i vardarsku kao i okolne predele. ... Podela reljefa na jasno odvojene delove uticala je na vrlo jaku podvojenost kod stanovništva i doprinela da se razvije oblasni život. Velike kotline, odvojene jedna od druge visokim i prostranim planinama, bile su utoliko više povoljna središta za stvaranje posebnog života, što su saobraćajne veze bile nekada vrlo teške i tek odskora počele da se popravljaju. Zbog toga se ovde više no u ma kome drugom delu Balk. Poluostrva nailazi na veliko etničko šarenilo, na vanrednu raznovrsnost dijalekata, nošnje i običaja.« – »Zbog raznovrsnosti zemljišnih oblika i zato što nema središne doline bosansko je stanovništvo vrlo različitih osobina.« (Cvijić, nav. djelo, II. str. 54, 109, 110, 70).

»Bosanska krajina je bila jedan od najzabačenijih i najnepristupačnijih delova dinarske sisteme u toku poslednjih vekova.

Od oblasti na jugozapadu, od Like sa Krbavom i Dalmacije, ograđena je vrlo prostranim krečnjačkim visoravnima i grebenima, koji su teško prohodni, kao što su planine Grmeč i Plješevica. I slabi putevi, koji vode preko ovog karsta na jugozapad, izlaze mahom u more bez pravih pristaništa, na senjsku obalu.

Otuda se u Bosanskoj Krajini ne osećaju nikakvi znatniji uticaji sa Jadranskog Mora, iako je ono blizu.

Dalje je bila vekovima zatvorena i od Hrvatske, Vojničkom Granicom i Kordunom ...

Uz to je najveći deo Bos. Krajine karsna zemlja, gde karst izoluje pojedine krajeve i otežava promet; zatim je ispresecana kanjonskim dolinama u glavnome pravca S.–J. kao Vrbasom, Sanom, Unom, i te doline su kao nožem usječene u površi, i skoro vertikalnih strana, preko kojih je prelaz vrlo težak; naposletku je šumovita oblast: ogromni šumski kompleks od Jajca do dalmatinske granice kod Knina, koji je takođe otežavao pristup i veze. Ovo je uvek bila ljuta Krajina na kojoj borbe vekovima nisu prestajale ...

Sirovi, duboko patrijarhalni ljudi, vrlo prostog načina života: po materijalnoj kulturi spadaju među najprimitivnije u našem narodu ...« (Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I, str. 81–83.)

[125] »... Rusija ne pripada evropskoj kulturnoj zajednici, to je jedna poluvarvarska država, i eto zašto Europa mora biti protivnik Rusije ... U Pirođančevo vreme, sedamdesetih i osamdesetih godina, mnogo se pisalo po nemačkim i austrijskim novinama o

tobože sebi ravan, zapadan i kulturan, prijevarno išli za njegovim podjarmljivanjem ili opravdavanjem dalje svoje vladavine nad njim. To postaje još jasnije, ako se uoči, da su ti isti imperijalisti i prema drugim narodima, koje su htjeli da porobe primjenljivali istu taktiku i obasipali ih, uvodno, sličnim komplimentima. Tako na primjer, Nijemci, uz zdušnu pomoć samih zavedenih Poljaka, dugo vremena »nastoje dokazati čitavom evropskom Zapadu, da je Poljska u prošlosti bila štit zapada od varvara: Tatara, Turaka i Moskala«,[126] pa da, naravno, u savezništvu s Njemačkom treba i dalje da pripada zapadnoj »kulturnoj« fronti. U Njemačkoj se još od 1848 »o Češkoj govori kao o prvotno njemačkoj, po prirodi, historiji, obrazovanosti, zakonu ... s Njemačkom nerazdjeljivoj zemlji ...«[127] To su bili isti komplimenti, kojima su i Nijemci i Talijani i Mađari tako obilato obasipali Slovence i Hrvate. A praksa iz 1941–45 drastično je pokazala, što znači to prijateljstvo na bazi iste zajedničke zapadne kulture između tih imperijalista na jednoj i Poljaka, Čeha, Slovenaca i Hrvata na drugoj strani.

Kad god su jedne »zapadno kulturne« Južne Slavene odvajali od drugih »istočno nekulturnih«, pod izlikom da su istočni najveći neprijatelji zapadnima, ti imperijalisti su uvijek išli za tim da Južne Slavene razbiju, da ih mobiliziraju jedne protiv drugih, da se za račun porobljivača među sobom zakrve i da tako sami sebi pripreme put u ropstvo.

Za nas je od osobitog interesa, da je ovakav metod razdvajanja Južnih Slavena s pomoću teorije o pripadanju dvjema suprotnim kulturama primjenjivao protiv Hrvata i glavni predstavnik velikosrpskoga imperijalizma, Nikola Pašić. Kada su predstavnici hrvatskoga naroda pružali otpor njegovoj podjarmljivačkoj, hegemonističkoj politici, on je jednostavno proglasio, da je takvo antihegemonističko držanje tim njegovim protivnicima »tuđa kultura ulila u dušu«.[128]

III

Cijepanje Južnih Slavena na različite međusobno neprijateljske nacije po diktatu i u interesu tuđinskom

Kada su u novovjekoj historiji kulturnih naroda pa i kod nas počeli sve više da jačaju nacionalni pokreti za oslobođenje i ujedinjenje, pokazalo se da ugnjetačke države ne mogu više osigurati svoju vlast nad slobodoljubivim a obespravljenim i potlačenim našim narodima samo

opasnosti koja preti evropskoj kulturi od Rusije: da se ne bi opaziła stvarna opasnost koja je pretila evropskoj ravnoteži od nemačke hegemonije, trebalo je pošto poto *izmisliti jednu uobraženu opasnost* koja preti *evropskoj kulturi od kozačke najezde*. Pirođančeva je pogreška što je primao za gotov novac to tendenciozno novinarsko pisanje ...« (S. Jovanović, *Političke i pravne rasprave* ... nav. djelo, II, str. 193.)

[126] Isporedi Prelog, navedeno djelo str. 196.

[127] Isporedi isto, str. 437.

[128] Isporedi Paulova, navedeno djelo, str. 569.

silom državnoga aparata, policijom, cenzurom. A i samo vjersko i kulturno razdvajanje sve se više pokazivalo kao nesuvremeno i nedovoljno. Trebalo je, dakle upotrebiti još jedno modernije i efikasnije sredstvo, nacionalno razjedinjavanje, kojim će se etnički jedinstveni Južni Slaveni razbiti u posebne, separatne, jedne prema drugima suprotne nacije. S jedne strane trebalo je našu zastarjelu srednjevjekovnu partikularističku izoliranost i rascjepkanost oživjeti, podržati i potencirati formiranjem posebnih separatističkih nacionalnih svijesti, a s druge strane unutar Južnih Slavena stvoriti i nove, sasvim apsurdne nacije, kakva je, na primjer, bošnjačka. Takva razjedinjena, separatistička nacionalna svijest oblikovala se »po diktatu stranih sila kojima je naše rasulo u obliku razjedinjenja jedinim programom.«[129]

»Gdje ta politika »Divide et impera« nije išla, tamo se iz jednog naroda učinilo više »narodnosti« na pr. kranjska, štajerska, istarska pa hrvatska, slavonska, dalmatinska, bosanska, muslimanska, krajiška, morlačka, bodulska i srijemska. Tako se na jugu monarkije stvorilo oko desetak nacionalnih skupina, koje nisu bile svijesne, da su jedno, a onaj koji je tumačio tim raznim narodnostima, da su jedan narod, postao je sumnjiv agitator, ako ne panslavist. Ovako podupiranje provincijalizma i lokalnog patriotizma bilo je gotovo najveća zapreka svakom narodnom pokretu za ujedinjenje ... Zar nemamo još danas »Dalmatinaca« nakon što smo teškom mukom istrijebili »Slavonce«, i Bošnjaka, koji se i službeno još tako nazivaju, dok u običnom životu ima i – Zagoraca i Srijemaca i Turopoljaca i last non least: »Fiumanaca« i Dubrovčana. Ovo cijepanje ne vodi samo do političke nesvijesti već također do kulturne, ekonomske i socijalne razrožnosti.«[130]

U Habsburškoj monarhiji najvećma se radilo na izoliranju Hrvata, na njihovom separiranju i suprotstavljanju ostalim Južnim Slavenima. U tome su austrijski i, naročito, mađarski imperijalisti ustrajali sve do 1918. »Da svaki narod mora da ima svoju nacionalnu ideju, mislim, da je to jasno. Da, na primjer, nacionalna ideja mađarskoga naroda mora biti mađarska, to smatram prirodnim. Tako se dakle ni opravdanost hrvatske ideje hrvatskoga naroda ne može dovesti u pitanje. Da li tako stoji stvar sa jugoslavenskom idejom?

Prije svega pada u oči, da sve do danas nikad nije bilo jugoslavenske nacije. Postojala je i postoji slovenačka, hrvatska, bošnjačka, srpska i bugarska nacija, svaka od tih nacija ima svoju nacionalnu historiju i kulturu, koja se često razvijala jedna protiv druge a nikada zajedno, zato je govoriti o jugoslavenskoj historiji ili kulturi upravo smiješno.«[131] »... baš hrvatsku misao moramo učiniti zvijezdom vodiljom naše (mađarske, napom. V. B.) politike.«[132]

[129] M. Krleža, *navedeno djelo*, str. 1.

[130] Ivanov, navedeno djelo, str. 74.

[131] Szücsi József, *O hrvatskom pitanju.* Časopis »Politika«, Pešta, 1918, broj 8–9, str. 28–29.

[132] Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, str. 47.

Jedan, decenijima primjenjivan metod, da se hrvatski narod izdvoji od ostalih Južnih Slavena, bilo je njegovo proglašavanje za državopravni narod. To separiranje Hrvata poput neke privilegirane nacije na osnovi državnog, historijskog prava od ostalih južnoslavenskih naroda u Austro-Ugarskoj Monarhiji (ni Slovenci, ni Srbi nisu imali nikakvih državnih historijskih prava u toj državi)[133] imalo je za cilj da onemogući zajedničku južnoslavensku borbu protiv Austrije i protiv Mađarske.

Naravno da se s pomoću te specijalne, isključivo hrvatske državopravnosti nije mogla postići ni sloboda samoga hrvatskoga naroda. Naprotiv, još od donošenja Hrvatsko-ugarske nagodbe godine 1868 pa sve do propasti Monarhije to samohrvatsko državno historijsko pravo služilo je austrijskim i mađarskim podjarmljivačima kao pravna podloga za porobljavanje Hrvatske, za uništavanje njene nezavisnosti i slobode. Tako je jedan od glavnih eksponenata austro-mađarske vladavine nad Hrvatskom, predlažući uzakonjenje hrvatske podčinjenosti Mađarskoj putem prihvatanja Nagodbe – opravdavao ukidanje svake stvarne hrvatske samostalnosti baš hrvatsko-ugarskim državnim historijskim pravom.[134]

Takvo protujužnoslavensko izoliranje Hrvata kao državopravnog naroda prakticirali su mađarski imperijalisti čak i u zadnjim časovima Austro-Ugarske, u septembru 1918. U tom pogledu je veoma značajan članak istaknutog predstavnika »mađarsko-hrvatskog državopravnog bratstva« Szüczi Józsefa *O hrvatskom pitanju.* »... privrženici jugoslavenske misli stoje na stanovištu etnografskom, a privrženici hrvatske misli na državopravnom temelju. Jugoslavenima ne imponiraju nikakva historijska prava, oni zahtijevaju sve i svakog, koga i što obilježe kao jugoslavensko, bez obzira na prava drugih. Privrženici hrvatske misli sve tamo do najekstremnijih državopravnih pisaca stoje na temelju historij-

[133] Zagovornik državopravne Hrvatsko-ugarske nagodbe u Hrvatskom saboru 1868. Mirko Šuhaj, isticao je u svom govoru kao glavni argument baš tu »prednost« Hrvata prema ostalim slavenskim narodima Monarhije: »Moje je uvjerenje, da nam je narodnost tako osigurana, kakove sigurnosti ne ima nijedno drugo slavensko pleme u monarhiji ... napokon smo izvojevali takovu autonomiju, kakove također ne ima ni jedan slavenski narod«. (Isporedi Polić, nav. djelo, II, str. 60–61.)

[134] »Hrvatski sabor ili hrvatski narod ne imadaše nikada prava predložiti kruni svojega bana; jedino smo ušli u trag tome, da je mogao bana preporučiti, no između povlasti preporučivanja i one vršenja realnoga prava tolika je razlika, koliko između dopuštaja i prava samoga. Na slični su se način, kako je u nagodbenoj osnovi ustanovljen, u čitavom novijem vijeku banovi predlagali od strane bečkih državnih ministara i uz njihovu kontrasignaturu, a prije toga od strane ugarskih kancelara, a na potonje je još morao izrično privoliti palatin kraljevine Ugarske, u čem se je manifestirala stogodišnja sveza između nas i kraljevine Ugarske. Čim je pako ta sveza u svojoj pravnoj neprekidnosti ponovno oživotvorena, čim se među banom kao glavom autonomne vlade i predsjednikom ministarstva Ugarske kao glavom zajedničke vlade mora po zahtjevu međusobnih državnih interesa sveudilj uzdržavati doticaj; čim interesi i dobro shvaćeno bratinstvo između jedne i druge kraljevine ne dopuštaju mjesta bojazni, da će nam se autonomija oskvrnuti; čim je napokon taj zajednički ministar-predsjednik za svoje čine pa i za ovaj odgovoran zajedničkom saboru, u kom sjede i naši zastupnici, nismo mogli ino van takovo imenovanje bana uslovit.« (Govor madarona unioniste Žuvića u Hrvatskom saboru godine 1868. – Isporedi Polić, nav. djelo, II, str. 70–71).

skoga prava, pa ako ništa drugo, oni respektiraju bar pravo mađarskih *kraljeva*. I mi (Mađari, napom. V. B.) stojimo na državopravnom temelju, na istom temelju s privržencima hrvatske misli, među nama je dakle pošten kompromis moguć, dok prema Jugoslavenima može pobijediti samo sila«.[135]

A kad se ovaj tipični predstavnik mađarskoga imperijalizma tako zdušno zalaže za državno, historijsko pravo, tvrdeći da time brani hrvatski narod i hrvatsku državu, – on to u stvari radi u sasvim drugom cilju. Evo za čim ide taj tobožnji zaštitnik hrvatskog državnog i historijskog prava, odvajajući Hrvate od ostalih Južnih Slavena kao narod koji stoji na državopravnom stanovištu. »Mislim, da se svi slažemo u tome, da su Bosna i Dalmacija vlasništvo svete Krune (mađarske države, napom. V. B.) ... Prva postavka je, da mi te zemlje uzmemo natrag na osnovi prava, koje ima sveta Kruna ... treća postavka je, da se jedinice, koje su se u toku historije formirale, ne smiju narušavati. Onima koji rišu geografske karte, skrećem pažnju na činjenicu, da naše južne zemlje imaju svoj poseban nacionalni život, koji s pravom osjećaju kao vlastiti glavni cilj i njega se ne će odreći niti će za ljubav bilo kakve genijalne ideje dopustiti, da budu okrnjene. Hrvatska sa Slavonijom, Dalmacija, Bosna s Hercegovinom, svaka pojedina među njima takva je jedinica, baš zato bi njihovo komadanje izazvalo takvu reakciju kod hrvatske i kod bosanske nacije, koja bi onemogućila unutrašnji mir Ugarske Države. ...«

»Nad Slavonijom stvarno postoje mađarska historijska prava, ali i hrvatska ... Da se Slavonija ekonomski i u pogledu prirasta stanovništva u mnogome i danas drukčije ponaša, nego Hrvatska, uzeta u užem smislu, to je izvan sumnje ...« Ali usprkos tome, ovaj eksponent mađarskoga hegemonizma velikodušno ostavlja Slavoniju Hrvatskoj i ne želi je od nje odcijepiti između ostaloga i zato, jer su »Mađari i Švabe u Slavoniji, njeni mađarski i njemački veleposjednici uvijek bili vjerni pomagači promađarske politike, pa će uz uspostavu odgovarajućih ekonomskih veza tu svoju ulogu moći u budućnosti još u većoj mjeri da vrše.«

Sasvim drukčije stoji stvar s Dalmacijom i sa Bosnom. »Današnji teritorij Dalmacije ima za sobom samo stogodišnju prošlost. Južna Dalmacija (Dubrovnik, Kotor i Korčulanski otoci) nikad nisu pripadali Hrvatskoj ... Teritorij Bosne je u prošlosti bio izložen mnogim kolebanjima, ali današnji teritorij je već 400 godina u posjedu Bošnjaka. Da su neki dijelovi današnjeg teritorija Bosne u prošlosti pripadali Hrvatskoj ili Slavoniji, to je opće poznato, ali je historijski, politički i etnografski razvitak danas već svu bošnjačku zemlju učinio homogenom. ...

Istina je, da jedan dio naše hrvatske braće traži Bosnu za sebe, ali oni uviđavniji među njima znaju da bi to s jedne strane poljuljalo hrvatski karakter nove Hrvatske, s druge strane se ipak ne mogu Bošnjaci protiv svoje volje predati Hrvatskoj.«[136] Dakle: »Bosnu treba pripojiti čitavoj Mađarskoj Državi«.[137]

[135] Szücsi, *Hrvatsko pitanje*, str. 36.
[136] Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, navedeno djelo, str. 43, 45, 46, 47.
[137] Isto, str. 44.

A kad se pokazalo kao nedovoljno razvrstavanje Hrvata i Srba u dva suprotna, nepomirljiva, neprijateljska svijeta prema različitoj pripadnosti vjerskoj, kulturnoj i državopravnoj, trebalo ih je razdijeliti i suprotstaviti i jezično. Mnoštvo »studija« napisano je sa strane naših neprijatelja o razlikama između hrvatskog i srpskog jezika. I ta razorna propaganda vršena je još i godine 1918.[138] Sva ta neprijateljska »jezična« propaganda[139] i ne bi bila sama po sebi važna, da sred našeg nezdravog i zatrovanog stanja u staroj Jugoslaviji naši doktori filologije nisu godinama, sve do 1940 (*da o ustaškom periodu i ne govorimo*) *ponavljali* te tuđinske »teorije«, pišući čitave knjige o iskonstruiranim, apsurdnim i upravo smiješnim »razlikama« između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika.

Da se jezične razlike, – koje, zbog naše slabo razvijene komunikacije, postoje između pojedinih hrvatskih krajeva isto tako kao i unutar samih Srba, – ne mogu uzimati kao još jedna nacionalna suprotnost hrvatsko-srpska, – to je već davno definitivno utvrđeno, a svu apsurdnost i ovakvog suprotstavljanja Hrvata i Srba pokazali su još Vuk i Milan Petrović. »Može biti da nikako mjesto u narodu našem nije tako važno i znatno za jezik naš kao prava Boka (oko zaliva) ... u svakom se mjestu *drukčije* govori: Dobrota se počinje od samoga Kotora, tako da čovjek koji nije odande, ne može znati koje su kuće Dobrotske, koje li su Kotorske, pa Dobroćani govore sasvijem drukčije nego Kotorani; iz Perasta u Risan nema više od jednoga sahata, a u govoru je veća razlika između Rišnjana i Peraštana nego između Negotinaca i Trebinjana; Prčanjane i Dobroćane razdvaja samo zaliv, preko koga se može dozvati, i u Kotoru se svaki drugi dan na pazaru miješaju, pa opet vješt čovjek svakoga od njih, dok progovori, može poznati iz koga je mjesta. Moglo bi se reći da je, n. pr. između Rišnjana i Peraštana, uzrok ove razlike što su Rišnjani zakona Grčkoga, i što su otprije dugo vremena bili pod Turcima i miješali se više s Hercegovcima nego s Bokeljima, a Peraštani zakona Rimskoga i bili jošte od nekoliko stotina godina jednako pod Mlečićima; alj između Peraštana i (n. pr.) Dobroćana nema ni jednoga od ovijeh uzroka, i opet se u govoru razlikuju! Tako bih ja rekao da je najveći uzrok ovome što su ova mjesta koje vodom koje kamenjacima tako zatvorena, da se iz njih bez nevolje nikud maći ne može, pa se stanovnici njihovi *(a osobito žene i djeca, koji domaći jezik najviše i čuvaju)* slabo miješaju s okolnijem susjedima svojijem, nego provode vijek svako u svome mjestu; tako n. pr.

[138] Te nepremostive razlike između hrvatskog i srpskog književnog jezika isticali su čak i oni tuđinski »stručnjaci«, koji su inače »širokogrudno« priznavali neku vrstu jedinstva narodnoga, govornoga jezika.

[139] »Drugi dijalekt postao je hrvatskim književnim jezikom, a drugi srpskim književnim jezikom. A ta dva književna jezika razlikuju se povrh toga i u pisanju (hrvatski piše latinicom, a srpski ćirilskim slovima), razlikuju se i po bogatstvu riječi i po stilu, tako da uživanje, a često i razumijevanje srpske književnosti nailazi na poteškoće kod Hrvata, a hrvatske kod Srba.« (Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, navedeno djelo, str. 29.)

u Perastu ima žena od 60 godina koje se odande nikud nijesu makle.«[140] – »Onaj Srbin iz Crne Gore i onaj Srbin iz Banata govore raznim narečjima, pa ipak su jedan narod. Onaj Hrvat iz Zagorja i onaj Hrvat iz Hercegovine govore raznim narečjima, pa ipak svima izgleda sasvim prirodno što oni pripadaju istom narodu. Jer ako i ne govore istim narečjem, a ono govore istim jezikom. Međutim onaj Srbin i onaj Hrvat iz Hercegovine govore ne samo istim jezikom, nego čak i istim narečjem, – pa ipak našem zdravom razumu sad treba da izgleda sasvim prirodno, da ti Srbi i Hrvati iz Hercegovine ne čine jedan nego dva naroda! Ko nam je i šta nam je u tolikoj meri pomračilo našu nacionalnu svest, te i takve nelogičnosti primamo kao nešto sasvim prirodno? ... Na terenu našeg jezika ima raznih dijalekata. Ali te dijalektske razlike nalaze se među pojedinim oblastima našim, a dijalektskih razlika između Srba i Hrvata nema.«[141]

A na apsurdnost jezičnoga cijepanja Hrvata i Srba na bazi ekavštine i ijekavštine ukazao je Krleža, upozorivši na činjenicu, koja se zaboravlja, kako »najhrvatskiji« pisac, Ante Starčević, nikad ni jedne riječi nije napisao ijekavski, služeći se samo ekavskim, a »najsrpskiji« književnik, tvorac srpskoga književnoga jezika, Vuk Stefanović Karadžić, pisao je isključivo ijekavski.

U izazivanju suprotnosti i sukoba između Hrvata i Srba naši nacionalni neprijatelji su se često služili Bosnom. Ona je još od petnaestoga stoljeća s vremena na vrijeme bacana među Hrvate i Srbe kao »jabuka razdora«, da bi se oko nje među sobom pokrvili. »Svladavši otpor bosanske vlastele i kralja Stjepana Ostoje polovinom g. 1411. uze sada Sigismundo Bosnu komadati. On otrgne od države bosanske upravo svu donju Bosnu, te ju podijeli svojim pomagačem ... Nu ni gornje Bosne ne ostavi čitave. Oduze joj važnu rudarsku varoš Srebrenicu, te ju pokloni svomu savezniku i pomoćniku Stjepanu Lazareviću. Ovim baci kamen smutnje među Bosnu i susjednu Srbiju.«[142]

Austro-ugarski ministar Andrássy je godine 1867 ponovo nastojao da zavadi Hrvate i Srbe time, što je Bosnu i Hercegovinu htio dati Srbiji.[143] »Kada je u Salzburgu 1867 Napoleon ponudio Franji Josipu Bosnu i Hercegovinu, Andraši se nije ni najmanje obradovao toj ponudi ... On je, za svoj račun, pravio s Bosnom i Hercegovinom druge kombinacije. Te zemlje trebalo je dati Srbiji. Na taj način ... stvorila bi se stalna zavada između Srba, koji su dobili Bosnu, i Hrvata, koji su je izgubili; svaka zajednička radnja srpsko-hrvatska protiv Mađara bila bi onemogućena.«[144] Karakteristično je, da je knez Mihajlo bio pristao na ovu Andrássyjevu protujužnoslovensku političku kombinaciju. Pa iako taj plan nije

[140] Vuk, *Crna Gora i Boka Kotorska*, Beograd 1922. str. 8–9.
[141] Milan Petrović, navedeno djelo, str. 20–21.
[142] v. Klaić, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*. U Zagrebu, 1882. Str. 242.
[143] Isporedi Vaso Čubrilović *Bosanski ustanak 1875–1878*. Beograd, 1930, str. 177–178.
[144] S. Jovanović, *Druga vlada Miloša i Mihajla*, Beograd, 1933., str. 372–373.

bio ostvaren, samo pristajanje Mihajlovo uz Andrássyja znatno je za dugi niz godina pokvarilo odnose između Hrvatske i Srbije.

U neprijateljskom razdvajanju Hrvata i Srba bio je osobito rado upotrebljavan metod lažnog, hinjenog prijateljstva jedne i iste imperijalističke države čas prema Hrvatima a čas prema Srbima. To prijevarno prijateljstvo dovela je upravo do nevjerojatnoga savršenstva austro-ugarska vlada, koja je u jedno isto vrijeme bila i isključivo samohrvatski prijatelj i zaštitnik Hrvata od njihovih i svojih glavnih neprijatelja Srba u Bosni, dok je istodobno u Hrvatskoj zauzimala stav isključivih samosrpskih branitelja, huškajući hrvatske Srbe na borbu protiv njihovih zaklетih i jedinih dušmana Hrvata (za Khuenove vladavine nad Hrvatskom i istovremene Kállayeve vlade u Bosni).

Kakvu je protuhrvatsku politiku vodio ban Khuen s pomoću svojih sluganskih Srba činovnika, koji su tog najvećeg tlačitelja Hrvata proglasili »srpskom majkom«, i koji su bili motivi uloge »Khuenovih Srba« i njegova prosrpstva, lucidno je iznio Supilo u svojoj knjizi o *Politici u Hrvatskoj*.[145] Kako su ti austromađarski vlastodršci, koji su stavivši se u Hrvatskoj bezrezervno na stranu Srba protiv Hrvata, u Bosni pomagali i favorizirali Hrvate protiv Srba, o tome nam svjedoče ovi statistički podaci. Godine 1907. u Bosni i Hercegovini bilo je u austromađarskoj državnoj službi namješteno 2.368 Hrvata a 344 Srbina,[146] dakle sedam puta više Hrvata nego Srba, usprkos tome, što je pravoslavnog stanovništva bilo u Bosni dva puta više nego katoličkog.

Taktika je bila: pomagati u pojedinoj našoj zemlji one Južne Slavene, koji su tu u manjini, kako bi se s pomoću neprijateljske državne vlasti toliko ojačali, da bi mogli u službi tlačitelja efikasno da se bore protiv većine i na taj način da unište, da paralizuju svaki otpor ugnjetene većine protiv tuđinske vladavine.

Austro-Ugarska je dakle »nastojala da favorizira Srbe u Hrvatskoj i Hrvate u Bosni, samo da posije razdor između obadva plemena ...«[147]

Ovakvom svojom ulogom tobožnjega prijatelja, saveznika i zaštitnika jednih Južnih Slavena protiv drugih, Habsburška Monarhija nije išla samo za tim, da porobi i jedne i druge, nego je postizala još jedan svoj cilj: da Hrvate tlači s pomoću Srba (u Hrvatskoj), a Srbe s pomoću Hrvata (u Bosni). Takvo ugnjetavanje jednog našeg naroda sluganskо činovničkim pripadnicima drugoga pokazalo se još od vremena Bachovih husara kao najpogodnije sredstvo, da se zajednička borba Južnih Slavena za oslobođenje od Austrije razbije i onemogući i, naročito, da se Hrvati i Srbi među sobom trajno zamrze i zakrve.[148]

[145] Frano Supilo, *Politika u Hrvatskoj*. Uredio i Uvod napisao Vaso Bogdanov. Izdanje »Kulture«, Zagreb, 1953.

[146] Isporedi *Riječki Novi List*, broj od 2. I. 1910.

[147] Iz predavanja dra Ante Mandića, održanog u Petrogradu. – Navedeno kod Milade Paulove, citirano djelo, str. 177.

[148] Vidi o tome podrobnije u drugom dijelu ove radnje, gdje se raspravlja o unutrašnjim uzrocima hrvatsko srpskoga sukoba.

Pritom ova tudinska neprijateljska politika »razdijeli pa vladaj«, kao i praksa, da se s pomoću pripadnika jednog našeg naroda vrši tlačenje drugoga, nije, nažalost, prestala s oslobođenjem južnoslavenskih naroda od Austro-Ugarske godine 1918. I poslije toga, ona je primjenjivana i sa strane hegemonističkih političara, državnika, javnih i »kulturnih« radnika i srpskih i hrvatskih. Klasičan primjer za to pruža vladavina velikosrpskih šovinista u staroj Jugoslaviji, na čelu s Nikolom Pašićem, koji je planski predavao vlast nad Hrvatskom neznatnoj manjini Pribićevićevih srpskih pristaša, i tako s pomoću Srba tlačio Hrvate, pokušavajući s mnogo uspjeha da time izazove razdor između srpskih i hrvatskih građanskih stranaka u Hrvatskoj i da je tako onesposobi za jedinstveno pružanje otpora tlačilačkoj vladavini velikosrpskih hegemonista.

No ponajnevjerojatnije i ponajnelogičnije austromađarsko sredstvo u razjedinjavanju Južnih Slavena predstavlja stvaranje posebne *bosanske nacije*. Usprkos svoj njenoj apsurdnosti, mađarsko-njemački eksperti za hrvatsko i za jugoslavensko pitanje grčevito su se držali i te svoje propagandističke tvorevine sve do propasti Monarhije, do kraja godine 1918. »Jedno je sigurno, da *bošnjačka nacija* sudjeluje u historiji kao *samostalna nacija* koja ima posebnu nacionalnu svijest i da na tome ništa nisu mogli izmijeniti nikakvi drugi stanovnici Bosne.«[149] »Iza prividnog jezičnog jedinstva hrvatsku, srpsku i *bošnjačku naciju* razdvajaju jednu od druge ovako ogromne provalije pogleda na svijet i nacionalnog osjećaja. Da jugoslavenska ideja u ovakvim okolnostima nema nikakvog opravdanja, o tome jedva da je potrebno govoriti.«[150] »Bosna je od najstarijih vremena živjela u položaju nezavisnom od Hrvatske, i ma gdje pripadala u prošlosti, ona je svoju unutrašnju autonomiju uspjela da sačuva.«[151]

Naravno da je cilj i tog stvaranja posebne bosanske nacije, – koja je nešto sasvim odvojeno i suprotno i od Hrvata i od Srba, – bio podjarmljivanje tako izolirane, nacionalno dehrvatizirane, desrbizirane Bosne Mađarskoj.[152] Ali tim stvaranjem jedne jedinstvene nacije od naroda u Bosni, – ti najveći, austromađarski negatori jugoslavenskog narodnog jedinstva pretvorili su se u ujedinitelje Hrvata i Srba u jugoslavenskome smislu, – jer spajajući u jednu nedjeljivu, monolitnu naciju žiteljstvo Bosne, – koja godine 1918 osim Hrvata i Srba drugog stanovništva po nacionalnoj pripadnosti nema, – ti imperijalistički eksponenti zapravo sami ostvaruju nacionalno, južnoslovensko jedinstvo hrvatsko-srpsko.

Ta njihova izmišljotina dakle ne samo da negira sve stoljetne njihove teorije o postojanju dva nepomirljiva, suprotna vjerska, kulturna, državopravna svijeta, koji nepremostivo dijele Hrvate od Srba, – nego ta tvo-

[149] Szücsi József, *Dvije knjige o jugoslavenskom pitanju*, navedeno djelo, str. 18.

[150] Szücsi, *O hrvatskom pitanju*, navedeno djelo, str. 30.

[151] Szücsi, *Dvije knjige o jugoslavenskom pitanju*, »Politika«, Budapest, 1918 broj 10–11, str. 25.

[152] »Sveta Kruna (Mađarska država, napom. V. B.) ... i na Bosnu ima neosporno pravo.« (Szücsi, isto, str. 25.)

revina jedinstvene bošnjačke nacije znači stvarno, suštinsko afirmiranje onoga južnog slavenstva, koje je s te iste strane svima sredstvima i teorijama razbijano i poricano.

Čini se po svemu, da historija, kada želi da kazni neku dotrajalu, preživjelu imperijalističku tvorevinu, onda najprije njezinim ideolozima oduzme pamet.

Pa ni ovakva iskrenost u »pridobivanju« Hrvata za Mađarsku, i za njihovo separiranje od ostalih Južnih Slavena, – ovim argumentima jednog od glavnih eksponenata mađarskoga imperijalizma, ne može se objasniti drukčije: »Ali apstrahirajmo sada od toga, da je jugoslavizam samo jedno sredstvo pansrbizma, nemojmo istraživati ni to, kakve veze postoje među pojedinim oblicima jugoslavizma, pa se zapitajmo samo, koju od te dvije misli trebamo mi (Mađari, napom. V. B.) u našem interesu da podupiremo? Bez kolebanja izjavljujem: hrvatsku.

Ponajprije, Hrvata nema ni tri miliona, naprotiv, Slovenaca, Hrvata i Srba *ima oko jedanaest miliona. Da je lakše tri miliona ljudi smjestiti* u okvire države Svetoga Stjepana, nego jedanaest miliona, to je jasno.«[153]

U imperijalističkom jeziku mađarskih hegemonista »smjestiti u okvire države Svetoga Stjepana« znači isto što i podvrći vlasti mađarske države. Zato dakle treba Hrvate kao posebnu, separatnu naciju svima sredstvima odvojiti od Slovenaca i od Srba, da bi ih Mađarska tako izolirane lakše i sigurnije mogla podjarmiti ili držati u potlačenosti.

No ipak sve to nelogično, nedosljedno, često sasvim apsurdno pa gotovo i suludo cijepanje Južnih Slavena čak i na bošnjačku naciju, to sijanje mržnje, razdora i neprijateljstva među našim narodima – nije značilo nezrelu, naivnu, besmislenu propagandu, koja bi morala biti neefikasna već i zato, jer je često dolazila u direktan sukob sa zdravim razumom. Ako se ima u vidu, da se, pod pritiskom neprijateljskog državnog aparata, njegove policije i njegove cenzure[154] decenijima na teritoriju Monarhije ništa drugo nije moglo da napiše osim tih njemačko-mađarskih laži o hrvatsko-srpskim odnosima, – onda je to bezumno huškanje dvaju bratskih naroda jednoga protiv drugoga moralo imati tragičnih posljedica. Mnogi dobronamjerni Hrvat ili Srbin ili Bosanac, zato jer godinama ništa drugo nije čuo i nije mogao čuti, – napokon je povjerovao u te sistematski ponavljane protujužnoslavenske propagandističke laži kao u istine. To više, jer je neprijateljska država uvijek znala da stavi u službu te svoje propagande i domaće sinove, koji su ponajviše s propovjedaonica, a često i sa katedra i s novinskih stubaca svoj vlastiti narod uvjeravali, da su Hrvati Srbima a ovi Hrvatima uistinu vječni i zakleti neprijatelji.

Isto takvo bilo je i držanje Talijana prema Južnim Slavenima sve do najnovijeg vremena. Tako su, – da pomenemo samo najdrastičnije slič-

[153] Szücsi, na istom mjestu, str. 35.

[154] »Austrijska štampa, iskorišćujući vješto situaciju, što narod u otadžbini nije mogao da protestira, bez prestanka je pisala, da su Hrvati protiv Srbije i da su joj oni dindušmani.« (Paulova, navedeno djelo, str. 22.)

nosti između austro-mađarske i talijanske politike prema nama – u Prvom svjetskom ratu i Talijani prikazivali sebe za isključive prijatelje Srba, s kojima ih vežu zajednički interesi protiv Hrvata, – a Hrvate su uvjeravali, da su jedino njihovi prijatelji i zaštitnici protiv jednih i istih neprijatelja Srba.

Pretvarajući se na jednoj strani kao prijatelji Srbije i pobornici njenog proširenja i njenog izlaza na more, – oni su u stvari činili sve, što je moglo da posluži upropašćavanju i uništavanju Srba. S jedne strane se »... u oficijelnoj talijanskoj propagandi ozivao ton, koji je pokazivao, da Italija perhorescira stvaranje jedne jugoslavenske države i zato dijeli Hrvate od Srba i Slovenaca. Srbi su u talijanskom zrcalu bili dobri saveznici, Hrvati i Slovenci – Austrijanci. Austro-Ugarska je prema talijanskom prikazivanju poslavenila talijanske zemlje, Trst, Goricu i Dalmaciju, jer je tobože favorizirala Hrvate i Slovence, koji se sada uspješno za nju bore i stoga su oni neprijatelji, na koje se ne treba obazirati. Time je Italija nastojala da utire sebi moralni put za okupaciju hrvatskih i slovenačkih krajeva. Ta teza držala se konstantno u njezinoj političkoj propagandi za čitavo vrijeme rata, a i kasnije u doba mirovne konferencije.«[155] S druge strane: »U Albaniji ne bijaše stanica za prehranu, tu nije bilo priprava za srpski uzmak, ni od Srbije, ni od Saveznika. Tek kad je već nastala katastrofa, počeše se Saveznici dogovarati radi intervencije. Dogovoriše se, da će Engleska i Francuska dati hranu, a Italija da će preuzeti dopremu hrane umirućim srpskim četama na albansku obalu i prijevoz srpske vojske na ostrvo Krf i u Bizertu.

Način, kako je Italija izvršila tu svoju misiju, može se nazvati gotovom izdajom. Srpska je vojska užasno stradala od glada i napora. Najveća srpska hekatakomba bijahu mladi novaci, sve 18 do 21 godišnjaci, njih otprilike 30.000, koji izginuše ponajviše putem od zime i glada već u Albaniji. Tu, tako reći djecu, poveli su iz Prizrena najprije u Bitolj, a odande, mjesto da se sklone u Grčku, postadoše žrtvom opće desorganizacije, u kojoj je izdana zapovijed, da ih odvedu u Tiranu, a kad su uz strašne patnje onamo stigli, Italija je odbila, da ih ondje ukrca, i prisilila ih je na nov pohod čak u Valonu. (Prema ispitivanju nabrojeno je od 27.143 novaka iz godine 1915. u svibnju godine 1916. još 7.190, dakle ih je poginulo tri četvrtine.)

Svi Srbi bez razlike, vojska i civilno stanovništvo, dođoše do dubokog uvjerenja, prema događajima, koji su im se odigravali pred očima, da je postupak Italije bio promišljen, da se Srbima svjesno nije davala pomoć ni hrana, i da se svjesno zadržavao transport, da bude zarobljena i da propadne srpska vojska.

Italija se nadala, da će tako nestati srpske vojske i da će se tako lakše ostvariti njezin program na Jadranu.

Srbi, vojnici i pojedini inteligenti bez razlike, pričali su, kako su vidjeli, gdje prolaze talijanski transporti u San Giovanni di Medua i u Drač, puni živeža, ali njihovi zapovjednici su imali striktan nalog, da

[155] Paulova, navedeno djelo str. 90.

iskrcaju svoj tovar za nekoliko sati, a kad to nije bilo moguće, morali su s čitavim tovarom otploviti natrag. Što više, Talijani su radije potapali svoje vlastite lađe, pune živeža, nego da ga dadu srpskoj vojsci.«[156]

Isto tako »iskreno« bilo je i talijansko prijateljstvo prema Hrvatima. »Na drugoj strani propagirali su talijanski agenti u Evropi, a također i kod emigranata, ideju hrvatsko-slovenske države, koja bi bila u blizim i dobrim odnosima s Italijom tako, da bi na njezin prijesto došao Savojski princ ... Talijanski su emisari pripominjali Hrvatima, da su oni katolici baš kao i Talijani, da imaju zapadnu katoličku kulturu ...« – A u isto vrijeme ta ista »Italija je u štampi i privatnim razgovorima laskala, mistificirala, nagovarala idući za tim, da se austro-ugarski Slaveni prikažu kao quantité négligeable, koji zaslužuju, da ih Srbija i Saveznici žrtvuju.« – »Talijanska je žurnalistika teško mogla da se otrese starih, ukorijenjenih predočaba, da su napose Hrvati živalj sklon Austriji, čime je ona već čitave tri godine obrazlagala talijansko pravo na okupaciju hrvatskih zemalja.«[157] – »Talijanska je vlada pokazivala neku pripravnost da pušta na slobodu samo pravoslavne Srbe, i to najviše iz Vojvodine, a donekle iz Bosne i Hercegovine. Hrvate i Slovence nije htjela da oslobađa, a odlučno je odbila svaki zahtjev, da oslobađava one, koji su bili iz zemalja Londonskog ugovora. Talijansku vladu očito je vodila politička tendencija. Kako je vazda tvrdila, da su Hrvati i Slovenci vjerni Austriji, nastojala je da uguši svaki pokret s njihove strane, po kojem bi se moglo suditi, da Hrvati i Slovenci hoće da se oslobode od Austro-Ugarske. ... Bilo je prema tome nemoguće i pomisliti, da bi Italija dopustila, da se na talijanskom frontu organizira jugoslavenska jedinica sa svojim nacionalnim karakterom, jer bi takva jedinica bila živi dokaz, da se Jugoslaveni bore za svoje oslobođenje. ... To pitanje zarobljenika pokazivalo je jasno, da čitava akcija Rimskog kongresa služi Italiji jedino kao predmet iskorišćivanja za njezine posebne svrhe.«[158]

A kada su se poslije pada Srbije sve južnoslovenske zemlje našle pod okupacijom neprijateljske njemačke i mađarske države, poput Austrije i »Italija je neprestano lansirala u svijet vijesti o neprijateljstvu Hrvata i Srba.«[159]

Najdrastičnije se otkrio smisao tog samohrvatskog i samosrpskog prijateljstva naših nacionalnih neprijatelja u Drugom svjetskom ratu, kada su njemački i talijanski fašistički okupatori tvrdili i srpskoj i hrvatskoj strani, da su isključivo njeni prijatelji i zaštitnici, i da sve što rade čine samo zato da Srbe brane od Hrvata, a Hrvate od Srba, – a u isto to vrijeme su naoružavali i četnike, da kolju Hrvate, i ustaše da istrebljuju Srbe.

Mi danas možemo ne samo na osnovi pisane historije, nego i na bazi vlastitog iskustva i neposrednog zapažanja da budemo sasvim na čistu

[156] Isto, str. 136–137.
[157] Paulova, navedeno djelo, str. 90, 91, 444.
[158] Isto, str. 445–446.
[159] Isto, str. 121.

s dvjema važnim činjenicama: tko nas je nacionalno razdvajao i zašto? Razjedinjavale su nas i suprotstavljale jedne drugima tuđinske, nama neprijateljske države, da bi nas porobile pa i sasvim uklonile i uništile.

Sve teorije i idcologije o našim međusobnim suprotnostima i nepremostivostima izmislili su i podržavali glavni neprijatelji i Hrvata i Srba i svih Južnih Slavena uopće; oni su nas među sobom zavadili, sukobili i zakrvili, da bi s pomoću nas samih postigli svoj glavni cilj: da nam spriječe nacionalni opstanak, da nam onemoguće slobodnu, nezavisnu narodnu egzistenciju u našoj vlastitoj domovini, da nas zbrišu kao narod sa svoga porobljivačkog, imperijalističkog puta.

Neprijatelji naših naroda oduvijek su išli za tim, da nas prvo razdvoje, rasitne, a onda pregaze, unište i istrebe. Da nas prvo razdijele na dva suprotna, neprijateljska tabora: vjerska, kulturna, nacionalna, – da nas naoružaju (i idejno i fizički) i nahuškaju jedne protiv drugih i da nas tako bace u bratoubilački rat do samouništenja.

Za čim su išli u krajnjoj liniji njemački imperijalisti, to je jasno uočio još Miletić, dozivajući našim narodima u pamet sudbinu Polapskih Slavena: »Dokle će slavenska manja plemena, a naročito na Jugo-Istoku, igrati historiju polapskih Slavena, koje su Nijemci dotle jedno na drugo dražili, jedne drugima lovili, dok ih nisu sve u vigove svoje uhvatili i ponemčili?« Ili pobili.

Taj krajnji cilj se u nekoliko mahova otkrivao za posljednjih stotinu godina, od kada su mađarski, njemački i talijanski imperijalisti bili odlučili da nas uklone s puta svoje ekspanzije. Tako su godine 1848 predstavnici mađarske feudalne vlade izdavali zapovijedi plemićkim komandantima svoje vojske, da u Vojvodini istrebe i satru buntovnički srpski seljački narod. A Austrija je te iste godine svoje saveznike, vojvođanske Srbe, ostavljajući ih bez svake pomoći, svijesno i planski prepuštala, da ih likvidiraju čete mađarskih spahija.

Neprijateljska težnja za uništenjem i istrebljenjem južnoslavenskoga življa još vidljivije se pokazala u Prvom svjetskom ratu.[160]

Ta nakana Nijemaca dobila je tada i svoju prvu otvorenu formulaciju, kada je njemački general Conrad Hötzendorf, šaljući iz Bosne Srbe i Hr-

[160] »Pošto su pregazili Srbiju 1915. g. Austro-Mađari su se okomili i na ostalo jugoslovensko stanovništvo, a naročito na srpsko van Srbije, t. j. na svoje rođene podanike. Najgroznija zvjerstva izvršena su u Bosni i Hercegovini, Boci Kotorskoj i Sremu. Srbi su ubijani i vešani bez suda na hiljade. Vešali su čak i najmiroljubivije ljude, samo zato što su Srbi. Vojska i policija ove sredujevjekovne države imala je grozan zadatak, da veša srpske sveštenike iz bosanskih krajeva, koji su blizu Srbijine granice i da ih vešaju na stanicama i pored željezničkih pruga da bi na taj način zastrašili stanovništvo.« (Cvijić, *Članci i rasprave*, II, 155–156.) – Već u austromađarskom ratovanju 1914–18. »zabilježena su smaknuća, gdje su osuđenici pali kao žrtva puke vojničke samovolje. Ali time se Austro-Ugarska nije zadovoljila. Srbi su morali da okajavaju svoju srpsku narodnost kao narod, svi bez razlike, i to gubitkom svega, što znači za čovjeka porodica, porodična sreća, osobna imovina i građanska prava. Oblasti su počele da isprazniuju srpske krajeve i da šalju srpsko stanovništvo u »internirske logorc«, gdje se umiralo od zime i glada ...« (Paulova, navedeno djelo, str. 5.)

vate na Srbiju, izjavljivao: »Neka se svinje međusobno požderu« (»Die Schweine sollen einander auffressen«).[161]

Ali što su nam ti naši neprijatelji željeli, što su s nama smjerali, postalo je bjelodano za svakoga tek u ovom drugom svjetskom ratu. Ono što je hitlerovska Njemačka učinila s nama raseljavajući i satirući Slovence, zaštićujući i osiguravajući svojim tankovima ustaše dok su ovi, pod njenim pokroviteljstvom vršili masovni pokolj prvo nad srpskim, a onda i nad hiljadama hrvatskoga naroda, naoružavajući u Hrvatskoj ustaše da iskorijene Srbe, a u Srbiji četnike da istrebe Hrvate; ono što su talijanski fašisti napravili od naših krajeva i od našeg naroda, ono kako nam je kontrarevolucionarna Mađarska otela i Međimurje i Bačku, i kako je palila i žarila po Vojvodini strijeljajući i dave ći u Dunavu naš svijet i hrvatski i srpski, bez razlike – sve to konačno je uvjerilo i zadnjeg našeg čovjeka o tome, kakvu su nam sudbinu pripremali i željeli oni, koji su nas vjekovima dijelili na posebne, suprotne, neprijateljske vjere, kulture i nacije, što su smjerali s nama ti sijači razdora, koji su prvu, fašističku priliku upotrebili na to, da pokušaju, da nas definitivno i potpuno zatru, pokolju i iskorijene. Nijemci zato, jer smo im smetali u njihovom prodiranju na istok, Talijani zato, jer su još od venecijanskih vremena težili da zavladaju našom, istočnom obalom Jadrana i njenom pozadinom, Mađari zato, jer su megalomanski željeli da se preko nas prošire, da zagospodare Jadranom i Balkanom.

[161] Isporedi Đuro Szabo, Stari Zagreb, str. 261.

B)

UNUTRAŠNJI UZROČNICI HRVATSKO-SRPSKOGA SUKOBA

Postojanje klasnih suprotnosti i ugnjetačkog političkog vladavinskog sistema kao osnovni uzroci nacionalnom sukobu

Iz onoga, što je izloženo u prvome dijelu ove radnje, vidi se da je svake vrste razdvajanje i razjedinjavanje Južnih Slavena (i političko, i vjersko, i kulturno) vršeno na inicijativu, u interesu i uz podršku tuđinskog antijugoslavenskog faktora, naših nacionalnih neprijatelja.

Ali taj tuđinski razorni rad niti bi imao onoliko uspjeha niti bi tako dugo trajao, da nije iznutra, među samim Južnim Slavenima, nalazio čvrstog i trajnog oslonca i sprovodnika. Svakom uspješnijem i trajnijem sijanju razdora među nama sa strane tudinaca služila je kao podloga naša unutrašnja, ekonomska, društvena i politička stvarnost. Naše razjedinjavanje izvana nikada ne bi poprimilo takve omjere, da se nije zasnivalo na onim društvenim i političkim suprotnostima, koje su nastajale i održavale se iznutra, u samoj historijskoj stvarnosti Južnih Slavena.

Do takvog untrašnjeg sukobljavanja dolazilo je, naravno, samo ondje, gdje su različiti južnoslavenski narodi živjeli zajedno u sklopu jednog i istog klasnog društva, i tako bili zahvaćeni njegovim protuslovljima i razdirani njegovim suprotnostima. I kod nas i svagdje drugdje neminovni preduvjet za javljanje nacionalnih trvenja sastoji se u postojanju klasne podvojenosti i rascjepkanosti, u čemu se nalazi i jedan od glavnih razloga, što u neizdiferenciranom, besklasnom društvu nije moglo biti ni nacionalnih protivnosti.

Nacionalni sukob unutar jedne zemlje javlja se isključivo zbog nacionalnog ugnjetavanja, a stvarni sadržaj svakog takvog ugnjetavanja čini ekonomsko, socijalno i političko tlačenje, što ga izrabljivačka, ugnjetačka klasa, koja pripada jednom narodu, vrši nad pripadnicima nekog drugog naroda.

Kad, na primjer, mađarski feudalac izrabljuje ekonomski i tlači i obespravljuje socijalno i politički mađarskog kmeta, onda je to evidentno klasno ugnjetavanje; a kada se zbog toga mađarsko seljaštvo buni protiv mađarskoga plemstva, onda je to očita klasna borba. Ali kada poljski feudalci na isti način podjarmljuju rusko seljaštvo, ili njemački slovenačko, ili turski srpsko, – onda to isto klasno tlačenje dobiva vid nacionalnog ugnjetavanja, a klasne protivnosti i klasna borba, koja se među njima razvija, nužno se pretvara u nacionalni sukob.

Takvo pretvaranje klasnog sukoba u nacionalni nastaje naročito ondje, gdje u istoj zemlji, u istom klasnom društvu žive dva naroda, koja su uz nacionalnu razliku razdijeljena među sobom još i time, što izrabljivačka, ugnjetačka klasa pripada isključivo jednom narodu, dok čitav drugi narod sačinjava potlačenu, obespravljenu klasu.

Historijski ponajpoznatiji takav odnos između dva naroda jest onaj u Srbiji uoči Prvoga ustanka, gdje su u to doba svi Srbi, među kojima nema ni jednoga feudalca, potlačena, obespravljena raja, dok su ugnjetači i spahije isključivo Turci.

S obzirom na javljanje hrvatsko-srpskoga sukoba, klasičan primjer takvih historijskih odnosa pruža Hrvatska XVI i XVII stoljeća, u doba formiranja Vojne Granice. Tada ispod i ispred Turaka u Hrvatsku dobjegli i na području Vojne Granice naseljeni Srbi stupaju u ekonomsko-društvene i političke odnose sa Hrvatima pod uvjetima, u kojima sav taj srpski narod sačinjava neplemićku, seljačku masu, a feudalci su po narodnosti isključivo Hrvati.

Klasne suprotnosti, koje su nužno prouzrokovane odnosom između dva naroda takvog protivnog socijalnog sastava, ubrzo su morale poprimiti vid nacionalnog sukoba između Hrvata i Srba.

Tu, na tom području Hrvatske, sred takvih klasnih suprotnosti, nastali su prvi ozbiljni hrvatsko-srpski sukobi, dok na čitavom ostalom južnoslavenskom teritoriju, na kome Hrvati i Srbi nisu došli jedni prema drugima u takve protivne društvene odnose, nema traga njihovu međusobnom trvenju i neprijateljstvu.

I kasnije svi stvarni izvori i korijeni hrvatsko-srpskih protivnosti nalazili su se samo u takvim historijsko-društvenim situacijama, u kojima su postojale slične klasne suprotnosti između jednih i drugih. Ta, na osnovi takvih društvenih odnosa stvorena netrpeljivost i mržnja, vezana za jedan uži konkretni zajednički historijski teritorij, razdiran klasnim protivnostima i klasnom borbom, uvijenom u nacionalno ruho, – samo će se generalisanjem prenositi izvan područja takvih odnosa i s vremenom obuhvatiti »sve« Srbe i »sve« Hrvate.

Uz tu suprotnost između ugnjetačke i potlačene klase, tu u Vojnoj Granici na teritoriju Hrvatske javit će se još jedan klasni uzročnik hrvatsko-srpskog nacionalnog sukoba. U daljem razvoju i diferenciranju društva ubrzo će se i unutar Srba formirati jedan viši, vladajući sloj, koji će svoju egzistenciju zasnivati na izrabljivanju srpskog seljačkog naroda u Granici, na koji su, kao na seljaštvo nastanjeno na hrvatskom feu-

dalnom području, polagali pravo i hrvatski svjetovni i crkveni izrabljivači. Tada otpočinje ona stoljetna, u suštini isto tako klasnim motivima vođena borba dviju suparničkih ugnjetačkih klasa, srpske i hrvatske, zbog otimanja oko eksploatiranja jednog i istog seljaštva. I ta konkurentska klasna borba ispoljavat će se kao nacionalni sukob između Srba i Hrvata.

Takve, dvostruke klasne suprotnosti (sukob tlačilačke klase s ugnjetenom i međusobna konkurentska borba dviju izrabljivačkih klasa) ostat će glavnim izvorom nacionalnoga trvenja za sve vrijeme postojanja klasnoga društva; nakon ukidanja feudalizma, kapitalistički poredak će sa svojim još oštrijim klasnim protivnostima samo potencirati i nacionalne sukobe, zasnovane na njima.

Osim neposrednog klasnog ugnjetavanja i međusobne klasne borbe, – nacionalne sukobe između Hrvata i Srba izazivalo je još i postojanje ugnjetačkog političkog sistema, koji je u obliku klasnog državnog aparata vladao nad Hrvatima i nad Srbima, koji žive pod istim državnim uređenjem.

Tu su postojale tri varijante: 1. ili je nosilac i predstavnik tlačilačkog političkog sistema bio viši, izrabljivački društveni sloj srpski; 2. ili je to bila hrvatska vladajuća klasa; 3. ili su to bili ujedinjeni hrvatskosrpski, »jugoslavenski« izrabljivači naroda.

Vladavinski sistem klasne države bio je protunarodan; on je stvarno tlačio i obespravljivao sve svoje podanike, i srpski i hrvatski narod podjednako, i zbog toga bio od naroda omrznut, jer ga je on osjećao kao svoga tlačitelja i neprijatelja.

Ali kada su nosioci (ili sluge) tog neprijateljskog državnog sistema bili vlastodršci srpske narodnosti, hrvatskom narodu se pričinjalo da ga to goni, tlači, da mu ugnjetava slobodu cio srpski narod, Srbi kao takvi. I obratno, kada su predstavnici takve državne vlasti bili hrvatski »činovnici«, Srbi su smatrali da ih zato, jer su Srbi, ugnjetavaju njihovi nacionalni neprijatelji Hrvati. A kada je takva vlada bila obojena jugoslavenski, kada su joj služili i hrvatski i srpski režimlije zajedno i ujedinjeni, – obadva naroda su se odbijala i od takvog, porobljivačkog jugoslavenstva i od svakoga narodnoga jedinstva kao najvećega zla i, naravno, međusobno se udaljavala i suprotstavljala.

Sve tri navedene varijante javile su se još u feudalno doba.

Vladavinski sistem nije bio manje ugnjetački i neprijateljski prema narodu ni pod kapitalističkom klasnom državom. I on je bio nošen pripadnicima ili hrvatske, ili srpske, ili obadvije izrabljivačke klase, pod firmom jugoslavenskom. I ta kapitalistička vladavina djelovala je iz istih uzroka isto tako razorno, razjedinjavajući i suprotstavljajući Srbe i Hrvate.

Klasna vladavina i hrvatske i srpske izrabljivačke klase, koje su sačinjavale neznatnu manjinu hrvatskog i srpskog naroda, bila je neprijateljska i prema jednom i prema drugom narodu; motivi, ciljevi i interesi

one klasne borbe, što su je ti izrabljivači vodili ili protiv potlačenih narodnih masa ili među sobom – bili su suprotni interesima naroda. Zbog toga su ti izrabljivači naroda morali prikrivati prave, sebične, klasne uzroke svoga protusrpskog ili protuhrvatskog držanja. Hrvatski feudalci su svoj sukob sa srpskim seljaštvom prikazivali hrvatskome seljačkome narodu kao borbu koja se vodi u interesu i u obranu hrvatstva, a srpski viši vladavinski sloj je svoje protunarodno služenje Austriji u cilju porobljavanja Hrvatske i svoje otimanje oko izrabljivanja srpskoga naroda krstio najsvetijom obranom pravoslavne vjere i srpske nacije.

Takvim svijesnim stoljetnim prikrivanjem pravih uzročnika hrvatsko-srpskoga trvenja i razdora protunarodne ugnjetačke klase su napokon uspjele da svoju klasnu borbu, vođenu u sebične svrhe, pretvore i prošire u opći nacionalni sukob hrvatskoga i srpskoga naroda.

DIO PRVI

U FEUDALNOM PERIODU

Poglavlje prvo

KLASNA BORBA U FEUDALNOM DRUŠTVU KAO IZAZIVAČ RAZDORA IZMEĐU HRVATA I SRBA

I

Sukob vladajuće izrabljivačke klase s potlačenom

I. U Vojnoj Granici

Još prije dolaska Habsburgovaca, već potkraj XV stoljeća, neki ugarski kraljevi – uviđajući da se uspješna obrana zemlje ne može temeljiti na obespravljenim, potlačenim kmetovima, jer ovi niti su htjeli, niti su imali zašto da brane seljaštvu neprijateljsku feudalnu državu, koja im osim ugnjetavanja i tereta nije pružala ništa – počeli su u pograničnim krajevima nastanjene Srbe pridobivati i nagrađivati za protivturske ratovanje, oslobađajući ih izvjesnih podavanja, naročito plaćanja desetka katoličkoj crkvi.

Bečki dvor je, nakon izbora Habsburga za ugarsko-hrvatskoga kralja (1527), ovo povlašćivanje Srba na pograničnom teritoriju provodio po unaprijed točno utvrđenom planu i s jednom ustrajnom dosljednošću i sistematičnošću.

Da bi onaj srpski živalj, koji je tokom šestnaestog i sedamnaestog stoljeća u velikim masama bježao ispod i ispred Turaka domamila sebi i da bi ga zadržala u pograničnim krajevima, Austrija je tim, na hrvatski teri-

torij dobjeglim Srbima davala velike povlastice. Te povlastice su, pored prava slobodnog ispovijedanja vjere i izbora starješina, oslobađale Srbe seljake svih onih tereta i dužnosti, kojima je bilo podloženo ostalo stanovništvo tada feudalno uređene Hrvatske. Na taj način ovaj srpski elemenat dobio je neku vrstu svoje samouprave, bio je izuzet ispod svake vlasti domorodnoga hrvatskoga plemstva i svećenstva, te nije morao davati domaćim plemićima i katoličkoj crkvi ni jednu od mnogobrojnih feudalnih dažbina, među kojima su najteže bile: desetina biskupu i devetina vlastelinu. Osim toga taj pravoslavni življ nije bio dužan služiti, kulučiti domaćoj vlasteli. Sve te dalekosežne povlastice Austrija je prvobitno davala samo zato, da bi pridobila Srbe za ratovanje protiv Turaka.

Nešto zbog povlastica, a nešto zbog zajedničke vjere, s ovim pridošlim Srbima ubrzo su se sjedinili i oni pravoslavci, koji su se od ranije nalazili na teritoriju Hrvatske. Na taj način u hrvatskim pograničnim krajevima obrazovale su se velike skupine pravoslavnoga stanovništva, koje i zbog svoga broja i zbog vojničke organiziranosti počinju igrati značajnu ulogu u povijesti Hrvatske.

Oslobođenje od feudalnih podavanja dalo je povoda javljanju klasnog sukoba između doseljeničkog puka i domaćega plemstva, koje je s pravom zahtijevalo, da i srpsko seljaštvo, što živi na njegovom feudalnom posjedu bude na osnovi postojećeg zakonitog državnog i društvenog uređenja podvrgnuto istim onim kmetskim podavanjima, koja su u feudalnoj državi morali podnositi svi seljački podložnici.

Na tim suprotnostima razvit će se teška stoljetna borba između doseljenih Srba i predstavnika hrvatske feudalne klase, jer je s jedne strane životna egzistencija feudalaca zavisila gotovo isključivo od seljačkih dažbina, a s druge strane graničarsko stanovništvo uz vršenje vojničke dužnosti o svom ruhu i kruhu i uz ispunjavanje ostalih sve većih obaveza prema kralju i centralnim austrijskim vlastima i prema predstavnicima svoje pravoslavne crkve nije imalo više otkud da plaća i da podnosi feudalne terete još i prema domaćem plemstvu i katoličkim biskupima. Feudalna podavanja su dakle i za jedne i za druge predstavljala glavno životno pitanje. Zbog toga je čitavo XVII i XVIII stoljeće ispunjeno očajničkim otimanjem srpskog graničarskog puka od pokmećivanja i upornim, nepomirljivim nastojanjem hrvatskoga plemstva i katoličke crkve, da, braneći svoja klasna i ustavna prava, doseljenike pretvore u podložnike hrvatske feudalne države i da ih primoraju na vršenje svih zakonom određenih kmetskih obaveza. Jedna za drugom nižu se tužbe srpskih doseljenika protiv nasilnog utjerivanja crkvene desetine i ostalih dažbina sa strane katoličkih biskupa i hrvatskih feudalaca, a za sve to vrijeme neprestano se ponavljaju i ogorčeni protesti hrvatskog plemićkog sabora protiv nezakonitog izuzimanja graničarskog stanovništva ispod podaničkih i kmetskih tereta.

Oko 1604. god. »... tuži se sav red velikašah, da i plaćeni vojnici, i satnici granicah, i njihovi podsatnici, bez pitanja gospoštinah, otimlju i poseduju zemlje, i na njih koga god naseljuju i brane. – Ovako se naseljivaju po Hervatskoj i Slavonii Vlasi što-no nedavno iz Turske amo do-

doše. – Ustanovljuje se: da se od onih svih desetina i za gospoštine devetina; Vlasi Hervatske i Slavonie, u pogledu zemlje na kojoj su, neka budu podložni gospoštinam i neka ona plaćaju; neka njegovo veličanstvo pozove nadvojvodu Ferdinanda ... da dotične proti njihovoj zemaljskoj gospodi nebrani«.[162]

»Pošto se »Vlasi« nastaniše na posjedima hrvatske vlastele, trebalo bi, da snose sve terete poput drugih kmetova. Zato su Hrvati tražili da i »Vlasi« plaćaju porez (»diku«) kralju, zatim daću (»dimnicu«) Hrvatskoj, desetinu biskupu i devetinu vlastelinu, a povrh toga da obavljaju običajne službe vlastelinu.« – U jednoj predstavci hrvatskih staleža kaže se između ostalog i ovo: »Prije dolaska u Hrvatsku bijahu Vlasi u Turskoj kmetovi spahija. Zašto dakle da ne kmetuju i sada.«

»Tako je Sabor u Požunu g. 1604. primio zahtjev hrvatskih nuncija, da »Vlasi«, koji se doseliše u Hrvatsku, moraju zagrebačkom biskupu plaćati desetinu, a vlasteli služiti kao kmetovi i davati devetinu. I sabor u Požunu g. 1613 u 39. članku određuje, da »Vlasi« moraju postati kmetovi one vlastele, na čijim se posjedima nastaniše.«[163]

O zakonima, što ih je Ferdinand II izdao 1630 god. Ratkaj iznosi: »Po tom zakoniku, *oni* su se Vlasi oko god. 1600 iz Turske u Hervatsku doklatili; oni su deržava u deržavi; od vlastelinah i oblastih kraljevine posve neodvisni; zemlju na kojoj prebivaju imaju vlastničtvom i mogu je prodati.«[164] – »Naseljavani su istina po pustim zemljama, ali se redovno, pošto ih obrade, javljaju vlasnici, vlastela i katolička crkva, i traže desetinu i robot. Oni se protive, nastaju duge prepirke, kašto i borbe između doseljenika i starinaca, i vojnički zapovednici i austrijski dvor bili su na strani doseljenika, jer su im bili potrebni kao vojnici za zaštitu granice ... A ekonomska i verska borba za sve to vreme i docnije skoro nije prestajala.«[165]

Sam Starčević ovako opisuje uzroke i manifestiranje tog sukoba između dobjeglih Srba i hrvatskih svjetovnih i crkvenih dostojanstvenika: »Suvišno bi bilo dokazivati, da domaće oblasti (vlasti) za uzderžati svoja prava i svoj ugled, da popi zapadne cerkve iz sebičnosti, da vlastelini, mnogi od potrebe, da svi ovi kako i drugi stanovnici kraljevine iz meržnje proti beguncem i njihovoj pasmini, svakom prigodom, i navlaš gaziše one povlastice ...«[166]

Veoma je značajno, da su hrvatski svjetovni i crkveni feudalci ovaj svoj klasni sukob sa srpskim seljaštvom od samog početka prikazivali kao borbu u obranu katoličke vjere, kako bi i pred vlastitim hrvatskim seljačkim narodom prikrili prave, sebične, staleške, protuseljačke uzroke svog neprijateljstva prema srpskom puku. »U Skupnu saboru god. 1751 predložiše Hrvati kraljici, »za izveršenje zakona 1741. 46., budući se vla-

[162] Ante Starčević, *Djela*, knj. III. str. 170.
[163] Dr. Rudolf Horvat, *Osebujna Tristogodišnjica, Povlastice pravoslavnim doseljenicima u Hrvatskoj*. »Obzor«, god. 1929, br. 51.
[164] Isporedi Ante Starčević, nav. djelo, str. 174.
[165] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I. str. 205–206.
[166] Starčević, nav. djelo, str. 186.

dike ili odpadnički da – biškupi, jedan u Plaškom, drugi u Kostanjici, tretji u Pakracu, ne samo neustežu od svojih običnih i prirodjenih si bezzakonjah, nego na veliku sablazan vernikah i na večnju pogibel mnogih tisućah dušah, nastoje svoje cerkve pomnožati ... to prose staleži i redovi, da se ovi biškupi udalje; da se zak. 1723. 85. i 1741. 46. takojer na dolnje Posavje protegnu; i da se povlastnice udeljene Vlahom na štetu krune, *katoličanske vere*, ili koga drugoga, ništetnimi proglase.« ... U skupnu saboru 1764. nanizaše Hervati brojanice starih i novih tužbah i prošnjah pak zaključuju: ... ako sva ova motrimo, jasno biva da je ovo, kako se vidi iz zakona 1604., 14. tudje odpadničtvo, skoro na istom stupnju s verom u ovih zemljah gospodujućom. Zato nas obuzimlje temeljit strah, da će napredak ovoga tako velika, od moskovskih granicah do Adrie protežućeg se, vlastju metropolite deržana tela, s vremenom *našu veru* i deržavu posve udušiti ...«[167]

Još jedan važan razlog zaoštravanju i ovakvom prikazivanju prvih hrvatsko-srpskih sukoba bio je u tome, što su hrvatski seljaci-kmetovi, da bi se i sami oslobodili kmetskog podložništva prema svojim dotadanjim gospodarima, počeli prelaziti na pravoslavnu vjeru i spojivši se tako i izjednačivši s ostalim, feudalnih tereta oslobođenim graničarskim seljačkim stanovništvom, s »Vlasima«, poslije takvih prijelaza odbijali dalje vršenje podložničkih dužnosti. »... Dakle puk (hrvatski, napom. V. B.) bez svake obrambe, svakomu žertvovan vidi da Vlasi imaju svoju zemlju; da od nje ne plaćaju niti ne služe; da kad moraju u rat, lahko se mogu ukloniti; da izabiru svoje poglavare koji ih zaklanjaju, da mogu bez straha krasti i otimati. To gledajuć, ništa ne mogaše biti naravnie nego da se mnogi nevoljnik, za poboljšati svoje sdvojeno stanje *u Vlahe pomešao i time prestao biti kmetom.*«[168]

Da bi se to prelaženje hrvatskih kmetova spriječilo i da bi se oni odvratili od takvog miješanja sa »Vlasima«, hrvatsko plemstvo i feudalna katolička crkva stali su na sve načine ocrnjivati doseljene Srbe i njihovu pravoslavnu vjeru, prikazujući ih kao najstrašnije bezbožnike i glavne, zaklete neprijatelje katoličkog hrvatskog naroda. Izmišljajući o njihovom porijeklu, njihovom životu, moralu i karakteru najgroznije i najnevjerojatnije stvari, crkveni i svjetovni feudalci su svaki pa i najmanji dodir pravovjernih katoličkih kmetova s ovim slobodnim seljacima proglašavali smrtnim grijehom, zbog čega se gubi duša i ide ravno u pakao – samo zato, jer su ti seljaci, oslobođeni privilegijama svih feudalnih podavanja kao pripadnici pravoslavne vjere tako neodoljivo privlačili i kmetove katoličke vjere, da ih je svima sredstvima trebalo izolirati, izdvojiti i što dubljim jazom odijeliti kao okužene, od kojih svaki Hrvat treba da bježi i da se čuva kao od najteže pošasti i najopasnije, moralne kuge. Odatle vode porijeklo sve one brojne pogrde, što ih je feudalna vladajuća klasa u Hrvatskoj iz klasne mržnje i svojih interesa stoljećima širila protiv »Vlaha«, koji naziv je tek ispunjen takvim klasnim neprija-

[167] Isto, str. 195-196. (Podcrtao V. B.)
[168] Starčević, nav. djelo, str. 174.

teljstvom, prezirom i klevetanjem graničarskih seljaka sa strane feudalaca, dobio sasvim novi sadržaj i postao oznakom nečeg najodvratnijeg, najodurnijeg i najmrskijeg, dok se spočetka tim imenom Vlah i nije označavala nacionalnost, nego zanimanje stočarsko-seljačko.

S druge strane ni predstavnici pravoslavne crkve nisu ostajali dužni i ne zaostajući nimalo iza svojih katoličkih kolega, u želji da sebi očuvaju svoje vjernike od čijih su dažbina živjeli, i da ih odbiju od sve češćih pokušaja katoličenja, oni su isto onako zdušno ocrnjivali i klevetali sve pripadnike katoličke crkve i tako na pravoslavnoj strani s istim uspjehom produbljivali jaz između etnički jedinstvenih Južnih Slavena katoličke i pravoslavne vjere.

Sticajem takvih specifičnih historijskih okolnosti klasni sukob graničarskog puka s domaćim feudalcima sve se više pretvarao u vjersko-nacionalni razdor Srba i Hrvata već i na osnovi toga, što se tu klasna suprotnost poklapala s vjerskom razlikom: dvije neprijateljske klase pripadaju dvjema međusobno zavađenim vjerama, – u vrijeme kada i kod Hrvata i kod Srba vjerska svijest prevladava i potiskuje nacionalnu, koja je slabo razvijena i nalazi se tek u stadiju nastajanja, lako podložna deformiranju i krivom usmjeravanju svake vrste.

Pretvaranju ove klasne borbe srpskog seljaštva sa hrvatskim feudalcima u nacionalni sukob između Srba i Hrvata znatno je pripomogla austrijska vlada, koja je od početka smišljeno radila na tome, da produbi, pojača i održi svaki razdor uglavnom tako, da se je stavljala na stranu gonjenog srpskog seljaštva. Na brojne zahtjeve hrvatskih velikaša, podnesene bečkom dvoru i austrijskim vlastima, da im se omogući pokmećivanje srpskog graničarskog puka, jedan »austrijanski« dostojanstvenik ovako piše o tome Nikoli knezu Zrinskomu: »Što mi pisa da se pod Tvoju sudbenost puste Vlasi, nedavno iz Turske u tvoju županiu prenešeni, dao sam kamo stvar zbilja spada bojnomu veću predložiti. Napokon evo posledka: nevalja ljude, od druguda slobodom namamljene nastaniti se na naše granice, u sužanjstvo turnuti ... Doista, bojati se, ako se u jaram porenu da će se radije povratiti u neprijateljsku zemlju što bi bilo na golemu štetu tih granicah: Medju njimi bo ima ljudih, koji predobro poznadu naše pute i stvari«. »Ni malo nade, da ćeš dobiti Vlahe pod tvoju oblast ... Sudi bo se za nepravično, nagoniti ljude da opet vrat skuče pod jaram sužanjstva, i to proti obećanjem, kon što su za osloboditi se turskoga sužanjstva, javnom verom k nami došli. Ni oni se na to neće nikada skloniti, govore bo javno svakuda, da vole povratiti se pod Turčina, nego kako kod nas biva, ičije gospodstvo podnašati«.[169]

Stavljajući se gotovo po pravilu na stranu doseljeničkoga srpskog puka i braneći tobože njegova prava i njegovu slobodu od ugnjetačkih nasrtaja domaćega plemstva, dvor je provodeći osnovni princip svoje politike »razdijeli pa vladaj« uistinu uspio da trajno odvoji Srbe od Hrvata, da ih jedne drugima suprotstavi i međusobno zavadi i zakrvi, i da tako napokon uspije da pokori i podjarmi i jedne i druge.

[169] Isto, str. 172, 173.

Da je sukob između Hrvata i Srba u Hrvatskoj na području Vojne Granice imao isključive uzroke u klasnim suprotnostima između feudalne klase i seljaštva, o tome nedvojbeno svjedoče ove činjenice.

Graničari Hrvati držali su se, gdjegod su se javili pokušaji njihova feudalnog podjarmljivanja, isto onako, kao i Srbi. Tako su se, na primjer, bunjevački Hrvati svima silama odupirali nastojanjima feudalaca, da ih pokmete: »da kmeti postanu, to pod nipošto ne će«.[170]

Borba srpskog graničarskog puka protiv izrabljivanja hrvatske feudalne klase ista je po svojoj suštini s klasnom borbom, koju u isto vrijeme i u istoj državi hrvatsko seljaštvo vodi protiv vlastitih, hrvatskih feudalaca. Stoljećima, od Matije Gupca do godine 1848 (do ukidanja feudalizma) hrvatski kmetovi se bune iz istih uzroka protiv istog izrabljivača, kao i srpsko seljaštvo u Granici.[171]

Srpsko seljaštvo, kadgod se je našlo na srpskom feudumu, isto se tako dizalo protiv feudalnog tlačenja, iako je tu feudalac bio iste, srpske narodnosti. Klasičan primjer za to predstavljaju borbe, koje se i prije Četrdesetosme i u toj godini vode između pripadnika srpske potlačene i ugnjetačke klase na Daljskom spahiluku patrijarha Josifa Rajačića.[172]

A ponajbolji dokaz, da borbe, vođene između graničara i feudalaca nisu značile sukob između srpskog i hrvatskog naroda, pružaju nam graničarske bune, podizane protiv feudalnog sistema u Hrvatskoj, u kojima zajedno sa srpskim graničarskim seljaštvom učestvuje i hrvatsko kmetstvo. »U Banovini planula je god. 1730. velika buna, i to najprije među krajišnicima. Povod buni dade regulamenat od 15. travnja 1728., koji su časnici drukčije tumačili nego prosti vojnici, koji su držali, da su njim zajamčene njihove pravice i sloboštine. Krajišnici stali su buniti i podanike građanske Hrvatske, naročito kmetove zagrebačkoga biskupa Djure Branjuga i kaptolskoga prepošta Sigismunda baruna Sinerspergha, obećavajući im potpunu slobodu i oslobodjenje od svih tereta i dužnosti prema zemaljskoj gospodi. Tako je planula čitava Banovina; pravoslavni i rimokatolici, Srbi (Vlasi) i Hrvati, krajišnici i kmetovi. ... Buna je potrajala više mjeseci, te su veoma stradali posjedi zagrebačkog biskupa i kap-

[170] Isporedi V. Bogdanov, *Bunjevci*. »Živa prošlost«, izdanje »Zore«, Zagreb, 1957, str. 233–254.

[171] O posljednjoj takvoj buni, koju su hrvatski seljaci podigli protiv hrvatskih feudalaca još u jesen godine 1848 daje *Slavenski Jug* u broju 20. od 20. rujna 1848 ovo svjedočanstvo: »*Iz Zagreba 19. rujna.* U Stubičkom kotaru varmedjije zagrebačke, okolici na glasu od seljačkih buna i nemira, ušlo je poglavarstvo u trag jednoj buni, koja bi bila imala za osam dana buknuti velikim plamenom. Kolovodje ove bune, 4 seljaka bijahu srećom za vrijeme uhvaćeni i pred prijeki sud stavljeni. Iz ispita sudačkog i položenih svjedočanstava dokazalo se, da je ondašnji puk naumio navaliti na gradove grofice udove Oršićeve i Sermageve, sve potući, što god seljačku odjeću ne nosi, i sebi osvojiti vas onaj okoliš, a odonud udariti na Zagreb. Osim toga uskratio je oni puk zakonite daće i dužnu pokornost svojem poglavarstvu. Uslijed toga dakle puče jučer sud, da se za ova zločinstva imadu vješati, i ovaj sud bi prije podne po deset uri na tratini izvršen ...«

[172] Isporedi V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*. Zagreb, 1949, str. 222.

tola. Biskup Branjug i veliki prepošt Sinerspergh više su puta izravno i neizravno nastojali da svoje podanike primire. Kad to nije nikako polazilo za rukom, stadoše tražiti pomoći, da buntovnike silom pokore. Napokon se je biskup u ime svoje i u ime kaptola obratio na sve strane za pomoć. ... Čini se, da su i banski namjesnik i generali uvidjeli, da treba odlučno i brzo ustanak svladati. Podigle se tri vojske: jedna u Karlovačkoj krajini, druga u Varaždinskoj, dok je grof Drašković skupio zemaljske haramije i banderijalne čete. Svega se podiglo *deset tisuća momaka*. Vojske su 5. lipnja 1831. udarile na Banovinu. ... ona sela, koja se nijesu pokorila, biše nemilo poharana i spaljena, a imanje kmetova i krajišnika ostavljeno vojnicima, da ga razgrabe. Tako je do kraja uništeno šest sela, po imenu Mošćenica i Budrovec, u kojima su stanovali Vlasi, nadalje Pavlovec, Žuti Potok, Glina i katolički Budrovec, u kojima su stanovali Hrvati.«[173] I u drugim velikim graničarskim bunama zajedno sa Srbima Krajišnicima bore se i hrvatski seljaci protiv zajedničkoga klasnog, feudalnog neprijatelja.[174]

2. Klasna netrpeljivost i mržnja kao uzrok nacionalnom podvajanju i izvan teritorija Vojne Granice

Kad se u doba Ilirskoga pokreta, i, naročito, u revoluciji 1848/49. počelo ostvarivati jedinstvo južnoslavenskih naroda, a prije svega ujedinjavanje Hrvata sa Slovencima na jednoj i sa Srbima na drugoj strani, najbrojnije hrvatsko plemstvo (mađaroni) bilo je odlučno i protiv jednog i protiv drugog jedinstva, zauzimajući ovakvo stanovište prije svega na osnovi svojih klasnih interesa.

Svakom zbližavanju, povezivanju i spajanju Hrvatske sa Slovenijom ovi plemići su se protivili zato, jer je Hrvatska potpadala pod Ugarsku, u kojoj je još uvijek vladao puni feudalizam, s neokrnjenim privilegijama plemićke klase, – dok se Slovenija nalaziła neposredno pod užom Austrijom, u kojoj su (zahvaljujući reformama prosvijećenog apsolutizma) bila ukinuta mnoga srednjovjekovna feudalna prava, između ostalog naročito pravo plemstva da ne plaća porez. Slovenija se, nadalje, u to doba nazivala i Ilirijom. Stupiti u bilo kakvu užu vezu sa Slovencima, a pogotovu primiti i njihovo ilirsko ime – hrvatski plemići nisu nipošto htjeli iz straha, da ne bi gubljenjem stroge izolovanosti, potpune posebnosti Hrvatske i hrvatskog imena izgubili i svoja zastarjela posebna feudalna prava, koja su vrijedila za Hrvatsku isključivo kao sastavni dio Ugarske. Iz tih razloga ovo hrvatsko plemstvo nije htjelo da čuje za sjedinjenje sa bratskim slovenačkim narodom, jer je u Sloveniji položaj plemstva bio nepovoljniji (tu »i plemići moraju danak plaćati«) nego u Ugarskoj, i

[173] Vjekoslav Klaić, *Nepoznata dosad buna krajiških i kmetskih seljaka u Banovini 1730–1731.* Str. 16–18.

[174] Isporedi na primjer Lj. Ivančan, *Buna Varaždinskog generalata i pograničnih kmetova godine 1755.* Zagreb, 1903.

zato se opredjeljuju bezuvjetno za »bratstvo« i »vječno« jedinstvo s ultra feudalnim Mađarima, koji su u to doba najveći naši nacionalni neprijatelji.

Što se Srba tiče, hrvatski feudalci isto tako iz klasnih razloga nisu mogli biti ni za jedinstvo s njima, jer bi to značilo sjedinjavanje, bratimljenje privilegiranog plemstva s potlačenim, obespravljenim pukom (kakvi su Srbi u to vrijeme bili i u Hrvatskoj, i u Vojvodini, i u Srbiji, i u Bosni), a takvo klasno zbližavanje u feudalno doba nije bilo moguće. Srbi su nadalje još i druge vjere, a hrvatski feudalci, tijesno povezani s feudalnom katoličkom crkvom i pod jakim njenim utjecajem već su i zato bili protusrpski nastrojeni. Pored toga postojali su i drugi konkretni razlozi, zbog kojih su se hrvatski feudalci protivili političkom i nacionalnom sjedinjenju sa Srbima izvan Hrvatske, a naročito s Vojvodinom. Spajanje Hrvatske s takvim pučkim, plebejskim srpskim stanovništvom znatno bi povećalo broj demokratskih, antifeudalnih, klasno neprijateljskih elemenata, koji bi, ujedinjeni s pukom u Hrvatskoj, u mnogo većoj mjeri ugrožavali vladavinu neznatne plemićke manjine u takvoj novoj državi. Zato su se i svjetovni i crkveni hrvatski feudalci (na čelu s barunom Franjom Kulmerom i biskupom Haulikom) svima sredstvima borili protiv ujedinjenja Hrvatske sa srpskom Vojvodinom naročito u doba revolucije godine 1848/49, kada se je pokazalo, da je tamo puk preuzeo vlast, dokrajčio vladavinu feudalaca, dokinuo potpuno sve feudalne odnose i na svjetovnoj i na crkvenoj feudalnoj zemlji (i katoličkoj i pravoslavnoj podjednako, tretirajući na isti način i banatski veleposjed katoličkoga zagrebačkog biskupa Haulika i daljski spahiluk pravoslavnog patrijarha Rajačića). Zbog toga su »*Srbi i ostali seljaci*« (tako o njima piše barun Kulmer banu Jelačiću) ostali do kraja feudalizma glavni neprijatelji za predstavnike hrvatske feudalne klase.

Tadašnja »hrvatska«, »nacionalna« mržnja protiv Srba – kojoj je isključivi izvor bila feudalna katolička crkva i plemstvo – u stvari bila je klasna mržnja, kojom vladajuća, privilegirana klasa mrzi svoje klasne neprijatelje. U tome su bili glavni uzroci netrpeljivosti, neprijateljstvu, pa i preziru hrvatskih plemića i feudalne katoličke crkve prema Srbima. Iz tih razloga ta je (crkvena i svjetovna) feudalna klasa svima silama sprečavala ilirska nastojanja oko ujedinjenja južnoslovenskih naroda, a prije svega Hrvata sa Srbima i sa Slovencima.

I na srpskoj strani glavni protivnici ilirskoga pokreta nalazili su se među konzervativnim, reakcionarnim predstavnicima crkve. Oni su se svima ilirskim idejama usprotivili prije svega zato, što su one svojom novinom ugrožavale postojeće stanje stvari, u kome su crkveni vrhovi pripadali privilegiranoj klasi.[175]

[175] Isporedi V. Bogdanov, *Historijska uloga društvenih klasa u rješavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja*. »Rad« Jugoslavenske akademije, knjiga 300, str. 48–59.

3. Vjerski razdor kao posljedica sukoba između feudalne crkve i naroda

Kad je riječ o crkvama kao uzročnicima hrvatsko-srpskoga sukoba, onda se tu, naravno, ne misli na religije kao takve, na učenje pojedinih vjera, na dogme, jer razlike u tim stvarima – kao što će se to iz daljeg izlaganja vidjeti – same po sebi nisu izazivale ni podržavale nacionalna trvenja između Hrvata i Srba. Od vremena, kada su se i kršćanske i druge vjere pretvorile u društveno političke crkvene organizacije, prvotna vjerska načela sve su više gubila od svoga značenja, da napokon budu sasvim potisnuta ekonomskim i političkim interesima unutar svake pojedine crkve. U feudalizmu crkva se već potpuno pretvorila u političko-ekonomsku kategoriju i njena osnovna funkcija je tada da najprije bude glavnim organizatorom, a onda i najvažnijim faktorom i stupom feudalnog društvenog i državnog uređenja.

Postavši najkrupnijim i najimućnijim feudalnim veleposjednikom i najutjecajnijim nosiocem politike i ideologije u feudalnoj državi, crkva je kao glavni predstavnik vladajuće feudalne klase vjeru stavila u službu ugnjetačke, izrabljivačke klasne vladavine.

U periodu formiranja feudalizma, crkva je pomažući izgradnju jednog novog, višeg, naprednijeg društvenog uređenja, odigrala i pozitivnu ulogu u ekonomskom unapređivanju zemlje.[176] Ali već i u tom razdoblju ona je kao feudalna organizacija poput ostalih feudalaca morala da dođe u sukob s narodom, jer je kao pripadnik vladajuće ugnjetačke klase i sama živjela od feudalnog izrabljivanja i tlačenja goleme, seljačke većine naroda. »Dobivši od kralja u svim dijelovima države ogromna dobra za svoje izdržavanje, crkva ih je i ekonomski morala da iskoristi, ako je htjela da dođe do blagostanja ...«.[177]

A to se moglo postići samo feudalnim izrabljivanjem kmetova, jer bez seljačkog rada darovani zemljišni veleposjedi nisu imali vrijednosti. Uz to je nakon uvođenja feudalizma u našim zemljama najunosnije privređivanje bilo baš na crkvenim feudalnim posjedima, jer su tu bile upotrebljavane savršenije, razvijenije metode eksploatiranja, tako da je u to doba katolička crkva najbezobzirniji, najoštriji izrabljivač kmetova, koji bježe sa njezine zemlje susjednim svjetovnim feudalcima; značajna je pri tom i činjenica, da je u široj Ugarskoj (koja obuhvaća i Hrvatsku) do prve pobune potlačenog seljaštva došlo na crkvenom dobru, jer je tu feudalni pritisak bio najnepodnošljiviji.

[176] »Crkva je *na tom području imala i bogato osobno iskustvo, što ga je*, upravljajući stoljećima svoje goleme, nepokretne (zemljišne, nap. V. B.), posjede sticala na zapadu« (Acsády Ignác, *A magyar jobbágyság története*. Budapest, 1944. Str. 41.) Uz to iskustvo katolička crkva u našim krajevima raspolagala je i brojnim organima, *samostanskim redovima, koji su postali čuveni ekonomisti, trgovci, izvoznici i sl.* Tijesne i razgranate veze sa crkvenim organizacijama u inozemstvu, uvođenje boljeg sjemena, prenošenje naprednijih metoda obradivanja zemlje – isto je tako znatno pripomoglo tome, da crkva u doba nastajanja feudalizma bude važan ekonomski faktor. (Isporedi na istome mjestu, str. 42, 60.)

[177] Acsády, nav. djelo, str. 41.

I u srpskoj srednjovjekovnoj državi narod je dolazio u oštar sukob sa svojom vlastitom, pravoslavnom crkvom isto onako, kao što će i slovenački i hrvatski puk u doba feudalizma voditi duge, ogorčene i krvave borbe protiv tlačilačkih predstavnika svoje feudalne katoličke crkve. Pa i kasnije, poslije propasti srpske države, u tako zvano tursko doba, srpsko potlačeno seljaštvo je feudalne upravljače pravoslavne crkve osjećalo kao najveće svoje neprijatelje i ugnjetače, a pravoslavne crkvene dažbine i namete kao ponajnesnosniji teret. To je tako potrajalo sve do Prvog srpskog ustanka, poprimivši bezobzirne oblike izrabljivanja naroda naročito nakon ukidanja Pećske patrijaršije, kada su se na upravi pravoslavne srpske crkve često nalazili vladike i mitropoliti tuđinci, koji su od pravoslavne vjere napravili bezočnu trgovinu i pljačku. Mnogi tadašnji pravoslavni episkopi bili su u to doba na glasu po tome što »strašno gule svoju i onako siromašnu pastvu«. Drastičan primjer takvog narodnoga »mučitelja« jest beogradski mitropolit Metodije.[178] »... ima pismenih pomena o tome, da je on srpske knezove,[179] koji su se pokazali labavi u naplaćivanju njegovih prihoda – na prvom mestu dimnice – stavljao u okove, pošto su vladike imale pravo da hapse i kažnjavaju i da sami sude.« – »Ta njegova samovolja je dotle otišla, da se narod protiv njegovih postupaka naposletku potužio Hadži-Mustafa-paši, žaleći se kako od mitropolita trpi mnogo više nego od najgorih Turaka ...«[180]

Sličan je bivao odnos između ugnjetenog srpskog naroda i ovakvih pravoslavnih vladika i u Bosni i Hercegovini: »Nije lako bilo narodu i crkvi ni od samih mitropolita. Ne toliko stoga, što su bili tuđini, Grci, nego što su bili grabljivi. A donekle su takvi morali i biti, jer eparhije nisu dobijali po svojim ličnim dobrim svojstvima, nego su ih kupovali. Zlikovac i grabljivac bio je hercegovački mitropolit *Likanije* (1778–1802). On je kod vezira opadao kaluđere manastira Žitomislića i Mostarce, koji su se odupirali njegovu guljenju. Još je gori bio njegov nasljednik *Jeremija* (1782–1815). U sporazumu s njim njegov đakon *Ignjatije* iskoristio je smutnje u Mostaru, što su nastale za vremena Aliage Dadića, pa je pohapšene ucjenjivao velikim svotama, da ne budu posječeni. Za hercegovačkog mitropolita *Aksentija* (1838–1848), greciziranog Bugarina, pripovijedalo se, da je odlazeći sa eparhije, odnio 12.000 dukata u zlatu, osim drugog novca. Njima su slični bili dabro-bosanski mitropolit *Prokopije* (1852–1855) i *Melentije*, zamjenik zvorničkog mitropolita *Agatangela* (1848–1861). Onih teških vremena god. 1858–1859, kada su zbog nesređenih agrarnih prilika nastali nemiri u Posavini, Melentije je zamjenji-

[178] On je bio porijeklom Grk. a postavljen je za beogradskog mitropolita 1791.

[179] »Knezovi su bili dužni pomagati vladikama u sakupljanju njihovih prihoda po narodu, pri čemu su oni, koji bi se u tom poslu pokazali neuredni, također kažnjavani.« (D. Pantelić, *Beogradski pašaluk posle Svištovskog mira 1791–1794.* Izdanje Srpske akademije. Beograd, 1927, str. 152).

[180] Isporedi Pantelić, *Beogradski pašaluk pred Prvi srpski ustanak (1794–1804).* Posebna izdanja Srpske akademije nauka. Knjiga CXLVI. Beograd 1949, str. 105.

vao otsutnog Agatangela i pokazao se kao neprijatelj ugnjetenih čifčija.«[181]

U tom pogledu značajan je i ovaj dopis, objavljen u Slavenskom Jugu: »BIOGRAD. – Novine opisuju stanje Hercegovine u jednom dopisu iz Mostara ovako: Naš tako da reknem po nas nesretni vladika, dođe nam po drugi put u Mostar, a to je Josif, koj' nam je i od prije dosta zla, nevolje i tuge počinio, i koj' nam je s njegovim raspusnim životom na sablazan služio ... Ili su naši uzdisaji nepravedni, te ih bog i naša susjedna braća hristjani ne čuju, ili je ovo kazna božja, da ovako nemilo s dvije strane patimo! Pomagajte rođena i nerođena braćo, te nas ovih zlosretnih vladika kurtališite ... Čujte pozdrav i blagoslov vladičin u crkvi, kad je na eparkiju došao; ovo su mu prve riječi pred skupljenim narodom bile: *»braćo Rišćani!* Ja sam se u Carigradu zadužio *pet ostotina kesa; hu! veliki dug! pomozite braćo, to treba da se plati«*. Poslije crkve uzeo je petrahil i zašao od kuće do kuće da sveti vodicu i nezvan, da samo onaj cekin dobije, a da mu ko ne otvori vrata, odmah bi slijedilo proklestvo u crkvi. Nije dosta što je on s velikim dugom došao, no doveo je sa sobom još 20 čeljadi, što on veli da mu je rodbina. I to sve narod hristjanski hercegovački izdržavati i hraniti mora. Skočio je vladika osobito na sve monastirske i na mostarske kaluđere, i prijeti im, da će ih rastjerati, jer su, veli, oni protivili se, da on u Hercegovinu ne dojde. Ovo on čini, ili da ga oni podmite, ili ako se razbjegnu, da lakše monastira opljačka. Pa trpi bog ove nepravde! Pa braća nehajnim očima na ovo gledaju! Mi bi se tužili veziru, ali je vladika s vezirom do glave prijatelj ...«[182]

O jednom dijelu feudalnih nameta, što ih pravoslavne vladike u Bosni svaljuju na srpsku raju Vladislav Skarić iznosi ove podatke: »Svaka mu je kuća morala dati godišnje po 1 groš i 4 pare pod imenom *batik* ili *dimarina*. Obje vrste danka skupljao je sveštenik i predavao ih episkopovu čovjeku, koji je išao po eparhiji, da skuplja danke. Sveštenici su napose plaćali druge danke. Svaki je morao dati episkopu po 25 dukata kada bude proizveden za sveštenika, a kada dobije parohiju morao je dati za svaku kuću u parohiji po 1 talir. Osim toga svake je godine sveštenik davao po 50 groša za *vodicu* i neke takse *vjenčanice*. Kada bi se sveštala nova crkva, narod je morao dati episkopu 5000 groša.«[183] Izaslanik dabro-bosanske, zvorničke i dijela raško-prizrenske pravoslavne eparhije na Carigradskoj skupštini Gavro Vučković podnio je »29 marta 1859 godine skupštini opštu pretstavku, u kojoj je na neviđeni način iznio žalbe naroda u Bosni protiv bosanskih mitropolita. Iznio je, da mitropoliti ne znaju narodnog jezika, da sveštenike kažnjavaju teškim i nečasnim ka-

[181] Vladislav Skarić, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka*. »Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine«, god. I. 1949, str. 32. – Bilo je naravno i drukčijih vladika, kakav je, na primjer, bio dabro-bosanski Amvrozije (1836–1841) ili zvornički Agatangel (1848–1861), koga je narod zadržao u dobroj uspomeni. (Isporedi na istome mjestu, str. 33.)

[182] »Slavenski Jug«, br. 32, od 18. listopada 1848, str. 2 dodatka.

[183] Isporedi Vl. Skarić, navedeni članak, str. 34.

znama, mećući ih u bukagije i tukući po tabanima, da šalju zaptije (žandare) kada koji sveštenik umre, pa zaptije oduzimaju sveštenikove knjige, odežde i konja sa opremom, kao tobožnje mitropolitovo nasljedstvo, da za novac postavljaju sveštenike, ljude, koji ništa ne znaju – »ni očenaša pravo očitati« – da za osvećenje crkava traže velike takse, kad ih ne dobiju, zatvaraju crkve, za novac dopuštaju da se čine svakojake nezakonitosti. Ukratko da se arhijereji vladaju kao janjičari.«[184]

Ruski konzul u Bosni, Aleksandar Hiljferding, zabilježio je godine 1859 između ostaloga i ovo: »Veliku nepravdu (zulum) trpimo od aga, mudira, desetara, vladika i trgovaca« – »to je fraza koju od prostog Bošnjaka čujete na svakom koraku.«[185]

I Jovan Cvijić govori o tome, kako u nekim krajevima sami Srbi ovakvo pravoslavlje osjećaju »kao tiraniju crkve i svećenstva« i smatraju ga »kao vjeru koja podjarmljuje narod«.[186]

Slovenačke i hrvatske bune, koje dižu kmetovi katoličke vjere, često su izbijale na feudalnim veleposjedima katoličke crkve, dok su na drugoj strani protuseljačku vojsku feudalaca predvodili katolički viši svećenici, koji su ujedno bivali i najkrvoločniji progonitelji pobunjenih seljaka, a biskup Drašković koji je godine 1573 izvršio strahovit pokolj nad kmetovima i umorio Matiju Gupca groznom mučeničkom smrću, – samo je klasičan primjer one klasne borbe, koja se stoljećima vodi između hrvatskog katoličkog seljaštva na jednoj i feudalne katoličke crkve na drugoj strani.

Do koje mjere i do kog vremena je seljaštvo osjećalo svoju vlastitu crkvu kao nepodnošljivo ekonomsko opterećenje, vidi se i po tome, što u svojim »Narodnim zahtijevanjima«, upućivanim Saboru još i u posljednjoj godini feudalizma, početka 1848, i srpski i hrvatski narod na teritoriju Hrvatske ustaje protiv svake vrste ekonomskog iskorišćavanja puka od popova, vladika i biskupa i jednodušno traži ukidanje »štole« i svih ostalih daća i podavanja i pravoslavnoj i katoličkoj crkvi; uz to se zahtijeva, da se zemlja oduzme crkvi, ili da se pojedinoj župi ostavi najviše dva rala zemlje.[187] U vezi s time treba naglasiti, da je u klasnoj borbi, koja se i unutar katoličke i unutar pravoslavne crkve vodi između vrhovnih feudalnih crkvenih upravljača na jednoj i izrabljivanog seljaštva na drugoj strani, – niže, siromašno, narodno svećenstvo – i kod katolika i kod pravoslavnih – držalo po pravilu sa narodom, jer je i samo bilo od vlastitih biskupa i vladika tlačeno, eksploatirano i progonjeno. To se naročito manifestiralo u ustancima i u narodnim pokretima za slobodu – u Prvom srpskom ustanku, u revoluciji 1848, u bunama bosanske raje

[184] Isto, str. 34.

[185] Isporedi Vojislav Bogićević, *Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875–1878 godine*. »Godišnjik Istoriskog društva Bosne i Hercegovine«, Sarajevo, god. II, 1950, str. 151.

[186] Isporedi Cvijić. *Balkansko Poluostrvo*, II, str. 132.

[187] O četrdesetosmaškim »Narodnim zahtijevanjima« vidi V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe*, nav. djelo, str. 107–110 i 120–128.

– kada su se viši svećenici nalazili u otvorenoj borbi ne samo s ustaničkim narodom, nego i sa nižim svećenstvom.[188]

U svim pomenutim slučajevima, u kojima potlačeno seljaštvo dolazi u sukob s feudalnim crkvenim izrabljivačem iste vjere (katoličko s katoličkim, pravoslavno s pravoslavnim), jasno je da se radi o klasnim suprotnostima i o klasnoj borbi.

Ali kada ugnjetena seljačka klasa pripada jednoj vjeri, a feudalni ugnjetač drugoj, onda se ta, po sadržaju i po suštini ista klasna borba pretvara u vjerski sukob između pripadnika dviju različitih vjera. Kad, na primjer, kmetovi katoličke vjere dižu bune protiv svog katoličkog biskupa feudalca, ili kada seljaci pravoslavne vjere ustaju protiv izrabljivanja pravoslavnih vladika, onda su tu klasni uzroci te borbe očiti. Ali kada se ta ista pravoslavna raja bori protiv tlačenja muslimanskih spahija, onda to nužno poprima vid vjerskog sukoba između pravoslavnih i muslimana, iako su njegovi uzroci u stvari isto tako klasni. To je jasno uviđao i bosanski feudalac musliman Rustanbeg, koji je ovako objašnjavao uzroke borbi između spahija i raje: »Raja nas mrzi, ne zato što smo mi muslimani, već što smo joj gospodari«.[189]

Na isti način se klasni sukob prenosi na vjerski u svima onim slučajevima, kada pod feudalizmom pravoslavni vladika dođe u priliku da ekonomski ugnjetava katoličke seljake, ili kada katolički biskupi tlače i izrabljuju pravoslavno seljaštvo.

Prilikom svog prodiranja na Zapad, što je bilo skopčano s ratovima protiv katoličkih zemalja (Hrvatske, Austrije, Venecije), – Turska je vješto iskorišćavala vjerske razlike koje su postojale između pravoslavnih i katolika, kako bi izazvala vjerski razdor naročito među Srbima i Hrvatima. U tom cilju ona je ne samo ostavljala pravoslavnoj crkvi stare feudalne privilegije, nego joj je davala i nove povlastice, pa je, da bi je pridobila za rat protiv katolika, u tolikoj mjeri favorizirala i protežirala pravoslavnu patrijaršiju, da je pod njezinu vlast stavljala i katolike na novo osvojenom području, primoravajući i katoličke vjernike, da daju dažbine pravoslavnim feudalnim crkvenim upravljačima. To se naročito provodilo u Primorju a kasnije i u Dalmaciji. Tako je »... patrijarh Maksim, iskoristivši tadašnju političku situaciju, a naime zapete odnose između Vatikana i Turske, istupio protiv katolika ne toliko u interesu vere koliko da katoličkim prinosima olakša svoje finansijske obaveze prema sultanu Mehmedu IV (1648–1687). Ranije sam istakao da su pećki patrijarsi, obično po Vaskrsu, sazivali sabor, na kome se podrobno utvrđivalo kako i koliki namet da se razreže na narod da bi Patrijaršija mogla odgovarati svojim obavezama sultanu. Patrijarh Maksim sazvao je takav sinod po Vaskrsu 1663 u Peći, ali je ovoga puta na taj sinod pozvao i

[188] Isporedi Matija Nenadović, *Memoari*, Beograd 1893; Vuk Stefanović Karadžić, *Sakupljeni istorijski i etnografski spisi*, knjiga I, Beograd 1898; Vladislav Skarić, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka*, nav. djelo; V. Bogdanov, *Živa prošlost*, Zagreb 1957.

[189] Imbro Tkalac, *Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj*. U prevodu i s napomenama dra Josipa Matasovića. Izdanje Srpske književne zadruge, knjiga II, str. 51.

skopskog nadbiskupa Andriju Bogdani i skadarskog biskupa Petra Bogdani. Pozvao ih je stoga, što je, na osnovu sultanove dozvole, mislio da ima prava da oporeže i katolički klir.«[190]

1. XI. 1664 skopski nadbiskup Andrija Bogdani javlja, kako pravoslavni patrijarh »koji stoluje u Gračanici ... traži od katolika dažbine ... tako da bi razrez na sve katoličke parohije izneo na 100 talira. *Katolici se opiru tome koliko mogu ...*«[191]

O nametima, što ih patrijarh svaljuje na katolike piše i opat Zmajević, za razliku od Bogdanija sasvim dobronamjerno, kao o nečem sasvim uobičajenom. 16. X. 1663 on »javlja da je u Boku-Kotorsku i srpsko primorje stigao vikarni episkop Patrijaršije, Rufim. Došao je, veli, da prikupi dažbine za sultana, kako je za tu godinu propisao sinod, održan posle Vaskrsa u patrijaršijskom pećkom manastiru ...«[192]

Nasilno ubiranje dažbina od katolika sa strane pravoslavnog višeg svećenstva traje i pod Arsenijem III i vrši se i u Bosni. »... za vreme administratora Pećke patrijaršije Arsenija III, čuju se tužbe na agresiju pravoslavnih protiv katolika. Bosanski biskup, fra Nikola Olovčić, pod g. 1672, u opisu svoje kanoničke vizitacije po Bosni, zabeležio je da sarajevski mitropolit, s pomoću Turaka, goni katolike na dažbine ... mladi patrijarh Arsenije III, postao je, također, agresivan prema katolicima. Možda se ovo ima dovesti u vezu s jačim pritiskom Porte na katolike zbog akcije novog pape Inoćentija XI da što pre krene krstaški rat protiv Turaka ... 24 septembra 1678 žalio se skopski nadbiskup, Petar Bogdani, Kongregaciji na patrijarha Arsenija da je »intimato di novo la guerra a questi poveri miei ecclesiastici e catholici popoli«, tražeći od njih s pomoću Turaka »gravosa et insoportabile contributione annua di denari«. Goni katolike, jada se nadbiskup, da žanju njegove njive ... Goni, dalje, katoličke sveštenike da mu daju izvestan godišnji danak (»un certo tributo annuo«) koje, ako ne plate, kazni, pa, s pomoću Turka (»a braccio de Turchi«), zatvara katoličke crkve i zabranjuje služenje u njima. Tako je dao zatvoriti crkvu u Kratovu, jer bedni katolici nisu mogli zasititi proždrljivost šizmatika ... Suviše, ovaj narušilac javnoga poretka preti da će, ako mu se ne isplati traženi danak, uvesti u katoličke crkve pravoslavne sveštenike i potčiniti ih sebi«.[193] Pritisak Arsenijev na katolike – piše dalje Bogdani – postaje sve veći »tako da od katolika traži da mu dadu za jednu godinu upravo onoliko, koliko je trebalo da dadu za protekle četiri godine«.[194]

Razlozi, kojima Jovan Radonić pokušava da obrani i opravda Arsenija,[195] nisu uvjerljivi, a osim toga ni u koliko ne mijenjaju činjenično

[190] Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka.* Posebna izdanja Srpske akademije nauka. Knjiga CLV. Beograd 1950, str. 341.

[191] Isto, str. 342. (Podcrtao V. B.)

[192] Isto, str. 342.

[193] Isto, str. 369–370.

[194] Isto, str. 370.

[195] »Patrijarh Arsenije III, kako rekosmo, iskoristio je danu političku situaciju, pritisnuo dažbinama katolike na teritoriji Pećke patrijaršije samo da bi mogao odgovarati obvezama preuzetim prilikom potvrde za patrijarha.« (Isto, str. 371.)

stanje, da su feudalni upravljači pravoslavne crkve u to vrijeme uz pomoć turske vlasti ubirali nasilno dažbine i od katolika, izrabljujući i tlačeći katoličke vjernike gdjegod i kadgod su mogli.

Slični odnosi između izrabljivačkih vrhova pravoslavne crkve i katolika traju i za vrijeme patrijarja Kalinika. »Kotorski biskup, Marin Drago, bavio se, leti 1700, u Rimu, pa je u izveštaju od 20 maja 1700 naglasio da je pravoslavni patrijarh opteretio dažbinama katolike. On im je, tobože, obećavao da će ih osloboditi od tih dažbina, ako pređu na pravoslavlje (»da quali però promette liberarli se passano al suo rito«). Svakako je ovde biskup Drago preterao, jer je patrijarhu Kaliniku poglavito bilo stalo do para a ne do prozelitizma.«[196] – U jednom svom izvještaju o Srbiji iz godine 1706., zadarski nadbiskup Zmajević piše o Kaliniku: »Sadašnji patrijarh, po imenu Calenico, najžešći je neprijatelj, što ga ima naša vjera«, pa nastavlja: »Turci su mu dozvolili, da najuri iz Srbije katoličke misionare i da nagna katoličke župnike »all' annuale contributione d' un zechino per testa«. Njegova je namera da potčini sve katolike s tim da mu plaćaju godišnje dukat na glavu, a za sklapanje brakova 5, 6 i 10 dukata prema imovnom stanju bračnika.«[197]

Karakteristično je, da Radonić i Kalinika opravdava istim razlozima, kao i Arsenija. »Jasno je, dakle, da je patrijarh Kalinik I, da bi odgovorio svojim teškim obavezama na Porti, pregao da nametima opteretі i katolike, zašto je dobio pristanak Porte.«[198]

Isti nadbiskup Zmajević 7. XII. 1708 između ostalog javlja, kako je turski veliki vezir, na nagovor patrijarha Kalinika, »naredio pašama da katoličke misionare, kao tuđe podanike, proteraju iz Srbije i susednih krajeva, a katolici da dođu pod jurisdikciju patrijarhovu i plaćaju mu propisane takse kao i pravoslavni. Nadbiskup Zmajević kaže da nije bilo moguće ovo sprečiti, iako su se oko toga mnogo trudili francuski i drugi hrišćanski poslanici na Porti. On, Zmajević, trudiće se svom snagom da ovo osujeti, ali misli da je bolje da misionari napuste krajeve u kojima delaju, nego da dođu pod vlast patrijarha.«[199]

A kada je sultan Ahmed III svojom naredbom od 25. VI. 1707 zabranio ovakvo presizanje Kalinikovo na području dubrovačkom »patrijarh Kalinik I nastavio je svoj rad na oporezivanju katolika u Arbaniji, Srbiji i Makedoniji. Tako, na pr., u jednom izvještaju kaže se da su tamošnji misionari opterećeni godišnjom dažbinom »di due zecchini e mezzo per testa«, dok su u Peći dva misionara oporezana s 900 aspri, »che sono novecento baiocchi«, a u Đakovici sa 700 aspri. Zbog toga su misionari, i inače slabo nagrađeni, napustili misije, a mnogi katolici prešli na islam ... Skopski nadbiskup, Petar Karadžić, žali se, 30 aprila 1708, iz svoje rezidencije u Sumbi, u Hasu, takođe, na akciju patrijarha Kalinika I. On kaže da »il patriarcha di Macedonia o Servia scismatico pretende

[196] Isto, str. 473.
[197] Isto, str. 473.
[198] Isto, str. 474.
[199] Isto, str. 474–475.

col breve del Gran Turco ogni anno da ogni religioso cattolico un zechino e da ogni casa cattolica 12 baiocchi«.[200]

Ima podataka, da ovakva feudalna presizanja pravoslavnog višeg svećenstva u pravcu ekonomskog izrabljivanja i tlačenja i katoličkih vjernika na području okupiranom po Turcima, traju i dalje, pa čak i poslije ukidanja Pećske patrijaršije 1766.[201]

Isto je tako i feudalna katolička crkva, gdjegod je mogla, podjarmljivala pravoslavno seljaštvo, ubirala od njega crkveni desetak i druga feudalna podavanja. I ona je to radila nasilno, uz pomoć državnog aparata katoličkih vlada (venecijanske, austrijske), pa je i ovo klasno tlačenje i izrabljivanje imalo iste posljedice, te se pretvaralo od klasnog u vjerski katoličko-pravoslavni sukob.

Takva klasna borba između katoličkih crkvenih feudalaca i pravoslavnih seljaka vodi se naročito u Vojnoj Granici, gdje je srpski puk bio izložen pritisku ne samo hrvatskoga plemstva, nego i tlačenju katoličkih biskupa. »Patent nadvojvode Ferdinanda od 10 januara 1612 novi biskup zagrebački, Petar Domitrović, shvatio je tako da su Srbi, naseljeni na njegovoj teritoriji, njegovi kmetovi s obavezom davanja desetka, a nikako graničari. Srbi Ivaničke kapetanije reagirali su odmah i žalili se graničnom generalu u Varaždinu. Raniji zagrebački biskup kažu oni, nije to tražio, ali, evo, sada zagrebački biskup poručuje im »da je cezarova i kraljeva svetlost nas dala mandatom goz. biskupu, da bi nas imala pod svoju oblast uzeti i da bi njemu imali pokorni biti«. Mislili su, ističu Srbi, da i druge Srbe iz Turske pridobiju da pređu u česarevinu, ali kako dalje da rade na tome kada hoće da ih kao kmetove predadu zagrebačkom biskupu? Mole stoga generala neka se založi da ostanu i na dalje podložni samo kralju i njegovim generalima.«[202]

U svom referatu upućenom početkom 1615 austrijskim carskim vlastima o položaju Srba u Marčanskom vladičanstvu, vladika Simeon iznosi između ostalog i ovo: »Neka se zakonom odredi da li su Srbi vojnici ili kmetovi, kome imaju da se pokoravaju i kome šta da daju, od čega su slobodni i na šta su obavezni. Prema želji nadvojvode, Srbi su voljni raboti u blizini šančeva i utvrđenja municipija, u pograničnim tvrđavama pogotovo, ali neka se vlastima naredi da Srbe ne gone na rad železnim palicama ... jer ne samo svetovne nego i crkvene vlasti zahtevaju dažbine od Srba.« »20 jula 1623 izveštavao je iz Križevaca kapetan Hans Vehsler generala u Varaždinu, Sigmunda Fridriha Trautmansdorfa, da su Srbi graničari održali zbor »zu Roitschka«, gde su se, posle mnogih govora, vike i galame, zaverili da će svi pre glave izgubiti, nego što će se pokoriti popovima ili drugima (»... das sie eher alle miteinander sterben wollen, ehe sie sich wollen den pfaffen oder anderen untergeben«). Ujedno su odlučili uputiti izaslanstvo caru da izjave da neće zemlju raditi do dalje odluke careve.«[203]

[200] Isto, str. 475–476.
[201] Isporedi na istome mjestu, str. 666.
[202] Isto, str. 52–53.
[203] Isto, str. 53–54.

Tlačenje pravoslavnoga puka sa strane feudalne katoličke crkve vršeno je i u Slavoniji, naročito poslije njenog oslobođenja od Turaka. U tom pogledu veoma je karakteristična uputa bosanskoga biskupa Ogremića, izdana požeškom gvardijanu, gdje se između ostalog kaže: »Eto, tamo šaljemo dum Ivana, našega kanonika i paezana, da nam pokupi desetine ... I Vlaji i našinac svaki desetinu ima dati i bogat i ubog, i kralj isti. Tako je u zakonu i tako se po svemu svijetu kupi, i tako ima biti. I od svega što god zemlja daje, i od imanja svakog i od posla, kojim god se ljudi rane, svakojaka. I to je božja zapovid, tako od svetih kanona istomačena, koji redovnikom priteško zapovidaju, da imaju s oltara i drugojačije svitovati puk, da dadu desetinu potpuno od svašta«. »Biskupe naše, kako vidimo, osim biskupske desetine vjekovima pak ni u vrijeme Turaka nikada nije zanimalo ništa ...«[204]

Slično je bilo držanje katoličkih biskupa prema pripadnicima pravoslavne crkve i na teritoriju Dalmacije. Generalni mletački providur u Dalmaciji, Alvizo Moćenigo u svom izvještaju venecijanskoj vladi od 1. III. 1720 daje o vjerskim prilikama između ostaloga i ove podatke: »Pre svega, on ističe da akcija rimokatoličkih prelata u Dalmaciji ne potiče toliko iz verskih pobuda, nego se iza njih krije pohlepa za vlašću i jačim materijalnim prihodima ... latinski biskupi silno žele da prošire svoju vlast nad pravoslavnima ... Ne bi bilo mudro iz političkih razloga pustiti pravoslavne, bez duhovnoga pastira, na milost i nemilost rimokatoličkom kliru, što bi, nesumnjivo, izazvalo velike trzavice i nemire ... Da je biskupima stalo do spasa duša, čuvali bi se od svake mržnje i srdžbe koje remete i ometaju službu Bogu ... Svoj izveštaj Moćenigo završuje tvrdnjom da je katoličkim prelatima najviše stalo do toga da se dočepaju dijecece, u kojoj su veliki prihodi episkopske stolice.«[205]

I katolički vjerski pisac, Nikola Komnen Papadopuli, utvrđuje dvadesetih godina 18 stoljeća, da je rad katoličke crkve u Dalmaciji s obzirom na podjarmljivanje pravoslavnih »rukovođen prljavim interesom da prigrabi sebi dažbine koje pripadaju carigradskoj crkvi«.[206]

Feudalno crkveno izrabljivanje, vršeno sa pravoslavne strane nad katoličkim pukom ili sa katoličke nad pravoslavnim, – radalo je tako decenijima i stoljećima teške klasne borbe, koje su se, jer su ih vodile dvije suprotne klase različite vjerske pripadnosti, pretvarale u trajne i teške vjerske sukobe i produbljavale jaz između pravoslavnih Srba i Hrvata katolika. A pošto se vjera identificirala s narodnosti, ta klasna borba poprimila je oblike ne samo vjerskog razdora nego je ubrzo prerasla i u nepomirljiv hrvatsko-srpski nacionalni sukob.

Pa kao što se klasna borba između raje i turskih spahija u Srbiji prije Prvog ustanka pretvorila u pravoslavno-muslimanski a onda i u srpsko-turski sukob, – tako se isto feudalno-seljačke suprotnosti u Hrvatskoj razvile u katoličko-pravoslavni odnosno srpsko-hrvatski razdor.

[204] Vidi Krleža, Republika broj 11 za god. 1947, str. 746–747.
[205] Radonić, navedeno djelo, str. 595–597.
[206] Isporedi isto, str. 601.

II

Međusobni sukob dviju konkurentskih izrabljivačkih klasa

Austrijski dvor je prava i slobode, sadržane u privilegijama, što ih je dao Srbima, naseljenim na teritoriju Hrvatske, čuvao i održavao samo dotle, dok su mu doseljeni graničarski Srbi bili neophodno potrebni za rat protiv Turaka i za kršenje protudinastijskog otpora hrvatskih feudalaca. Kako su te dvije opasnosti bivale slabije pa i prestajale akutno da ugrožavaju Austriju, tako je ona prelazila na sistematsko obespravljivanje i podjarmljivanje srpskog puka u Vojnoj Granici. Novim dvorskim odredbama ili obnavljanim privilegijama ukidaju se jedna za drugom sva narodna prava i slobode, oduzima se pravo izbora narodnih oficira, knezova, sudija i crkvenih starješina, i tako uništava svaka narodna samouprava.[207] Paralelno s obespravljivanjem naroda dvor je s jedne strane povećavao prava patrijarha,[208] mitropolita i ostalih vrhovnih crkvenih dostojanstvenika, koji su, zavisni od Beča, po pravilu bili dvorski ljudi, a s druge strane, nakon ukidanja izbornosti vojnih starješina »bečki dvor je privezao uza se oficire: on ih je postavljao, plaćao, osiguravao im položaj. Uglednije oficirske porodice je naročito povlašćivao, pa im je čak davao i plemstvo.«[209]

Da bi te svoje nove upravljače Srba privukla sebi i materijalno, Austrija u svoju i njihovu korist svaljuje na graničare, koji su prvo bili privilegijama oslobođeni kmetskih podavanja hrvatskim feudalcima, čitav niz novih tereta, poreza i kuluka, što je ubrzo graničarski puk dovelo u teži, potlačeniji položaj od onoga, u kome su se nalazili kmetovi u provincijalnoj Hrvatskoj.

Na taj način se na teritoriju Vojne Granice uz pomoć Austrije formirao jedan srpski viši društveni sloj, jedna nova tlačiteljska klasa, koja je živjela od izrabljivanja vlastitoga srpskog naroda. A kada su se ti srpski crkveni i svjetovni dostojanstvenici učvrstili na vlasti, oni su prema srpskom narodu došli u isti odnos klasnog ugnjetača, u kome su se hrvatsko plemstvo i više svećenstvo nalazili *prema hrvatskome puku*. »Kasnije, u stvarih protivnih slobodi, puku i domovini, biškupi (pravoslavni, napom. V. B.) skoro dostignuše bratju si zapadne cerkve ...«[210] »Potkraj 17 stoljeća predao se i srpski patrijarh pod zaštitu bečkog dvora. Više srpsko svećenstvo dobilo je privilegije, no one su se prilično razlikovale od nekadašnjih povlastica graničarskoga stanovništva. Mitropoliti su se sve više povezivali s bečkim dvorom i pritom pojačavali izrabljivanje svojih vjer-

[207] Vidi Sučević, *Razvitak »Vlaških prava« u Varaždinskom generalatu*, »Historijski zbornik«, VI, Zagreb 1953.

[208] Već i »Privilegija« od 20. VIII. 1691 izričito određuje da »svi pravoslavni Srbi imaju zavisiti od arhiepiskopa kao svoga crkvenog poglavara, i to kako u crkvenim, tako i u svjetovnim stvarima«. (*Vojvodina* II, str. 56.)

[209] Sučević, navedeno djelo, str. 70.

[210] Ante Starčević, Djela, III, str. 216.

nika.«[211] Izuzet najprije privilegijama ispod podložništva hrvatskoj gospoštiji, srpski puk je tako pao pod ne manju podjarmljenost svoje vlastite gospode.

Zbog toga se prvotna borba čitavog srpskog seljačkog naroda u Granici protiv nastojanja hrvatskih feudalaca da ih kao kmetove podjarme sebi, – pretvara u borbu dviju konkurentskih izrabljivačkih klasa, hrvatske i srpske, koje su se, nužno, morale međusobno zavaditi i zakrviti oko toga, tko će izrabljivati seljaštvo, nastanjeno na teritoriju Vojne Granice. Sad se je dakle počelo raditi isključivo o tome, tko će vladati nad tim srpskim pukom, tko će ga iskorišćavati, ubirati od njega crkvene i druge dažbine, živjeti od njega: novostvorena srpska gospoštija ili hrvatska feudalna klasa. Hrvatska svjetovna i crkvena vlastela s pravom su tražila, da se pravoslavno srpsko stanovništvo, jer živi na području hrvatske države i obraduje feudalne posjede hrvatske zemaljske gospode, izuzme ispod nezakonite vlasti novostvorene srpske gospode, pa da se na osnovi postojećih državnih zakona povrati pod vlast hrvatskoga plemstva i feudalne katoličke crkve.

To otimanje dvaju suparnika oko izrabljivanja jednog i istog seljaštva pretvorilo se u nepomirljivo neprijateljstvo i poprimilo oblike najoštrije borbe, jer se i jednoj i drugoj konkurentskoj strani radilo o životnoj egzistenciji: hrvatskoj vlasteli njezini zakoniti feudalni veleposjedi nisu ništa vrijedili, bez stvarnog iskorišćavanja seljačke radne snage, koja na tim posjedima živi, – a srpski vlastodršci bi, u slučaju prelaženja graničarskog puka pod hrvatsku feudalnu vlast izgubili glavni izvor svojih prihoda.

Pri tom je i jedna i druga izrabljivačka strana svoje sebične, klasne motive prikrivala tobožnjim vjerskim i nacionalnim interesima. To međusobno trvenje oko tlačenja naroda srpski ugnjetači prikazivali su kao borbu koja se vodi jedino u obranu pravoslavlja i srpstva od njegovih glavnih neprijatelja Hrvata katolika, i obratno, hrvatska vladajuća klasa je tvrdila, kako su uzroci sukoba isključivo zaštita katoličke vjere i hrvatske nacije, kojoj prijete uništenjem njeni najveći nacionalni protivnici: pravoslavni Srbi.

Tako se konkurentska borba eksploatatorskih klasa pretvarala u vjersku netrpeljivost i mržnju i poprimala vid hrvatsko-srpskog nacionalnog sukoba.

Austrija je, naravno, u svome interesu planski pomagala da se ekonomski sukob tankog vladavinskog sloja hrvatskog i srpskog produbi u nepremostivi vjersko-nacionalni jaz između Hrvata i Srba.

Kad se razmatra uloga konkurentske borbe dviju izrabljivačkih klasa kao uzročnika nacionalnoga sukoba između Hrvata i Srba u feudalno doba, onda se glavna pažnja mora posvetiti suparničkom otimanju katoličke i pravoslavne crkve oko ekonomskog izrabljivanja jednog i istog južnoslovenskoga puka, koji živi na zajedničkom teritoriju. Obje te crkve

[211] Sučević, nav. djelo, str. 70.

u to vrijeme predstavljaju ekonomsko-društvenu kategoriju i često moraju da žive isključivo od feudalnih podavanja vjernika.

Presizanja u kupljenju dažbina od pripadnika druge vjere nisu samo urodila sukobom između tlačitelja i potlačenih, – nego su, naravno, zakrvila i dvije crkve, koje imaju jedan i isti objekt izrabljivanja u puku hrvatsko-srpskome, koji je jedan i po jeziku, i po običajima, i po religiji (i jedni i drugi su kršćani, a razlike su dogmatske između katoličanstva i pravoslavlja minimalne), tako da i jedna, katolička, i druga, pravoslavna crkva smatra da ima pravo da ga u ime kršćanstva izrabljuje, to više, jer svaka od tih dviju crkvi je za sebe osvjedočena, da je isključivo ona predstavnik pravoga kršćanstva, a da je druga, konkurentska crkvena organizacija kriva, lažna, heretička, bezbožnička. Zato se i jedna i druga među sobom otimaju oko ubiranja dažbina od jednog i istog kršćanskog puka, oko podvrgavanja toga puka isključivo vlasti katoličke odnosno pravoslavne feudalne crkve, i to onda nazivaju borbom za spas duša vjernika.

Da je glavni uzrok razdora između katoličke i pravoslavne (rimske i grčke) crkve konkurentska borba oko stvarne, svjetovne vlasti, i da ta borba nema veze sa religijom, sa vjerom, to je jasno sagledao već u 17 stoljeću Juraj Križanić. Zbog toga je od osobite važnosti Križanićev stav prema crkvenom razdoru između katolika i pravoslavnih, što je značajno ne samo u vjerskom, nego i u jednom širem, nacionalnom pogledu.

Sto i pedesetak godina prije osnivanja teorije historijskog materijalizma, on je ovaj, za nas toliko važan problem tretirao na jedan za ono vrijeme gotovo nevjerojatno napredan način, otkrivajući korijene vjerskom razdoru (crkvenom raskolu) u ekonomskim i političkim uzrocima, u borbi predstavnika dviju crkvi oko svjetovne moći i vlasti. Pritom treba imati u vidu, da se radi o katoličkom svećeniku, koji je dobio najviši vjerski odgoj, ali kome ni sve crkvene škole ni jezuitske akademije nisu bile u stanju da pomute jasno gledanje i pravilno shvaćanje historijskih pojava. »Razdor je u crkvi nastao radi utakmice između dva naroda za vrhovnu vlast svjetsku i crkvenu, radi rimskoga carstva i papstva ... Grci i Rimljani imaju uvijek razloga da se svađaju radi svjetske vlasti. Ove svjetske razloge prikazuju nama lažno i zlobno duhovnima, jedni protiv drugih (da se zamrze još više) izmišljaju hereze, gdje nema hereza. A mi, ne rasuđujući stvari idemo za njima i ubijamo se bez broja i kraja ... Rimsko carstvo dlya radi prewelikye sili i slawi uczinilo se iest w soblazen raznim narodom a naipacze nam Slowincem wsim, se iest Rusianom, Lehom, Czehom, Srblyanom, Herwatom i Bolgarom. Dlya nyego bo uczinil se iest cirkowniy razdor i dlya razdora neizgoworno u nas korwi prolitie ... nismo obavezni ići na ruku potvorama grčkim i rimskim. Ako se patrijarh i papa svađaju, ako se čupaju i za brade vuku radi prvenstva, mi nismo dužni da se zbog prvenstva miješamo u njihov razdor ili da se zauzimamo za one, što čine razdor.«[212]

[212] Isporedi V. Bogdanov, *O Jurju Križaniću i njegovoj Politici*. »Likovi i pokreti«. Zagreb, 1957. Str. 71–73.

Križanićeva koncepcija crkvenog razdora, na bazi stvarnih historijskih činjenica, predstavlja jednu od glavnih okosnica njegove Politike. On je izvrsno poznavao i teoretsku i praktičnu stranu ovoga problema. S jedne strane bio je ponajbolji poznavalac crkvene literature i zapadne i istočne, – decenijima ju je studirao i u školi i čitanjem, – odlično je poznavao sve obrede (i katolički i pravoslavni i unijatski) – radi izučavanja svega toga išao je čak i u Carigrad. S druge strane Križanić je poznavao stvari i iz vlastitog iskustva, godinama je živio u Hrvatskoj, gdje se bavio problemom odnosa između zapadne i istočne crkve u vezi s pravoslavnim Srbima na teritoriju njegove, zagrebačke biskupije. Ti odnosi spadali su među najaktuelnija pitanja Križanićeve Hrvatske, koja je tada bila glavno žarište katoličko-pravoslavnog sukoba.

Na toj osnovi Križanić je čvrsto spoznao dvije činjenice: 1. Da se uzroci crkvenom razdoru ne nalaze u vjerskim razlikama (dogmatskim ili obrednim), nego da se sukob između katolika i pravoslavnih temelji na borbi za svjetovnu vlast, koju vode najviši predstavnici jedne i druge crkve (pape i patrijarsi, biskupi i vladike) zbog svojih materijalnih, ekonomsko-političkih interesa; i 2. da su za »naš narod« (Slavene) ti vjerski sukobi besmisleni i štetni, upereni na naše međusobno upropašćavanje i uništavanje.

U 18 stoljeću je Dositej Obradović upozoravao na to, da je glavni uzrok vjerskoj mržnji i crkvenom razdoru materijalna korist popova. »Jadni Turci čekaju da što pametno čuju od derviša, a bedni i udručeni (ugnjeteni, napom. V. B.) hrišćani od kaludera. No šta će im ovi kazati, kad nigde ništa drugo pod nebom ne znaju nego »Daj milostinju! *Daj sve što imaš*«, – a ti umiri od gladi i *mrzi i proklinji sve ljude na svetu koji tvoje vere i zakona nisu!*«[213]

Da se tu radi o prodavanju vjere za dažbine, o nastojanju i katoličkog i pravoslavnog klera da, uz podršku državne vlasti (prvi uz pomoć Turske, drugi uz pomoć Austrije) dođu do monopola u izrabljivanju kršćanskoga puka, jasno je uviđao i Ivan Mažuranić, koji godine 1848 i jednoj i drugoj strani uzvikuje: »*Na stranu dakle s mračnom samoprodajom (monopolom) nebesah*«.[214]

Otuda je glavno nastojanje i jednih i drugih, da s pomoću državne vlasti istisnu, onemoguće rad konkurentskoj crkvenoj organizaciji. Prefekt katoličke Kongregacije kardinal Ludovik Ludovisi piše 31. X. 1625 biskupu Karlu Karafi, nunciju u Beču, pozivajući ga da ispita vjerske prilike graničarskih Srba: »Kongregacija je izveštena, kaže prefekt, da taj narod prima grčke (pravoslavne) sveštenike od šizmatičkog patrijarha iz Carigrada. U isto vreme, 1. novembra 1625, Kongregacija je izdala sličnu naredbu nunciju Karlu Karafi, a naime da isposluje kod cara da se u Vojnu Granicu uputi lice koje zna srpski. Pa ako se nuncije uveri da su tačne vesti o pravoslavnim sveštenicima, neka ih s pomoću carskih vlasti protera odande i na njihovo mesto postavi latinske sveštenike ... 6 febru-

[213] *Dositejeva Spomenica*, str. 25–26.
[214] Ivan Mažuranić, *Hrvati Madarom*. Zagreb, 1848.

ara 1626 pisala je ona Karafi da izdejstvuje kod cara da naredi kapetanu Ernestu Paradajzeru da protera pravoslavne sveštenike, a mesto njih postavi sposobne »qui dictos Vscochos a shismate ad unionem et obedientiam Romanae ecclesiae reducant«. U istom smislu pisao je Karafi 14 februara i prefekt Kongregacije kardinal Ludovik Ludovisi ... Pošto je ponovo dobio naredbu iz Rima, u februaru 1626. nuncije Karafa tražio je od cara da putem svojih generala, silom protera pravoslavne sveštenike iz Slavonije i Hrvatske.«[215] Katolički svećenik Ivan Dalmata piše Kongregaciji iz Zagreba godine 1633 između ostalog: »Ne može se trpeti da u zagrebačkoj dijecezi, u Slavoniji, budu dva episkopa »uno cattolico e l' altro greco, ouero scismatico«. Ako Maksim dođe u Rim, njega treba onde zadržati, jer je on razbojnik koji je svojom rukom ubio 15 ljudi.«[216]

A vjerska podavanja tako su velika i brojna, da ih siromašni potlačeni kršćanski puk pod Turcima ne može davati i jednoj i drugoj strani. »Koliko god je osoba u kojoj kući, toliko župnik dobije groša. Svaki oženjeni daje jednu drvenku žita. Kada ide o božiću sa križićem, daje mu svaka kuća jedan dinar, jednu svinjsku kraču, barilo (vina ili rakije) i jedan hljeb kruha. Pri krstu, ako je muško, dobiva pet dinara, jednoga kokota i dva hljeba kruha; ako je žensko pet dinara, jednu kokoš i dva kruha. Od vjenčanja dobiva četiri groša, ako je vjerenica djevojka dobije još za dar dolamu. Od pokopa dobiva, ako se blagosliva samo na groblju šest dinara, ako se pak od kuće sprovodi dvanaest dinara. Kada dođe kositba, priprave mu sijena koliko treba. Svaka kuća daje mu voz drva. Zemlje dobije koliko može zasijati, a tako i livade. Osim toga zasiju mu vjernici tri jutra pšenice, jedno hržulje, jedno zobi, on daje sjeme, a oni sve urade, on primi čisto zrno. Napokon u gotovom svake godine dvanaest forinti.«[217]

Katolička sirotinja raja, koja je opterećena i drugim feudalnim dažbinama, jedva smaže tolika podavanja, katolički župnik pak primoran je samo od njih da živi, pa ako njegove vjernike pritisne i pravoslavna crkva svojim tražbinama, između pravoslavnog i katoličkog svećenstva nužno dolazi do teških suprotnosti i »borbe na život i smrt«.

I u Dalmaciji pod Turcima glavno je biskupima i župnicima da sakupe dažbine, a za vjeru i za spas duše svojih vjernika slabo se brinu. Tako godine 1638 biskup Drivasta Jerolim Lučić izvješćuje Kongregaciju u Rimu: »Biskupi sjede po gradovima, a nikada ne izlaze među svoj puk, koji je pod Turcima. Tako i župnici po župama samo u vrijeme žetve prođu i pobiru, pak se povuku u gradove.«[218] – Sasvim slično stoji stvar i sa dažbinama pravoslavnih vjernika i sa njihovim »dušobrižnicima«.

O presizanju i jedne (pravoslavne, protiv katoličkih) i druge (katoličke, protiv pravoslavnih vjernika) crkve postoje brojna svjedočanstva, od kojih mi ovdje navodimo samo ponajbitnija. »Godinu i po dana poslе ovoga sinoda pisao je, 1 novembra 1664, iz Janjeva skopski nadbiskup Andrija Bogdani. Pravoslavni su, kaže on, isto toliko ljuti protivnici ka-

[215] Radonić, nav. djelo, str. 55, 56, 57.
[216] Isto, str. 70.
[217] Smičiklas, nav. djelo, str. 92–93.
[218] Isto, str. 93.

tolika koliko i Turci. Sultan ih naročito štiti, jer vuče lozu od sultana Murata II koji je imao za ženu Maricu, »figlia di Georgio despote«. Patrijarh, koji stoluje u Gračanici, svega jednu milju daleko od Janjeva, radi na tom da istrebi katolike. On traži od katolika dažbine sasvim različite od onih koje oni daju Turcima. Ovaj svoj zahtev obrazlaže tim da su ranije katolici, jednom prilikom, obdarili njegova prethodnika koji je bio naklonjen rimskom obredu (»per esser egli stato affettionato al nostro rito«). Od toga jednoga slučaja hoće da načini zakon i potčini sve crkve (»vuole mettere tutte le chiese sotto il suo commando e tributo«), tako da bi razrez na sve katoličke parohije izneo na 100 talira. Katolici se opiru tome koliko mogu, a on, od svoje strane, moli Kongregaciju da zatraži u toj stvari posredovanje carevog ambasadora koji se očekuje u Carigradu. Neka poslanik dobije od sultana hatišerif, kojim bi se zapovedilo patrijarhu da se ne pača u katoličke stvari (»che il patriarca non s' ingerisca con loro«) i da ne uzima danak od katolika, koji nisu u stanju da se odbrane od njega, jer je bogat i podmićuje Turke (»per esser egli ricco, mittigando i giudici turchi con danari«).[219]

Na osnovi arhivskih dokumenata Smičiklas je utvrdio, da su pravoslavni mitropoliti u Srijemu pod Turcima pobirali dažbine i od katolika. »Nalazimo posvjedočeno, kako metropolita pobire od prvoga vjenčanja dvanaest, od drugoga dvadeset i četiri, od trećega četrdeset i osam akčeta, pa i od fratara godišnje dvanaest akčeta; sve je to on stao bez prava pobirati od katolika. To je jamačno pobirao i od svojih vjernika. Ako se uzme, da je jedno akče vrijedno dva i po novčića, onda se eto od trećega vjenčanja plaćalo jednu forintu i pedeset novčića.«[220] A to je i u Srijemu i u Slavoniji u tursko doba bio jedan od glavnih uzroka vjerskog razdora između pravoslavnih i katolika. »Nije sama pohlepa za novcem već ne manja mržnja na papu gonila pećkoga srpskoga patriarhu i njegove vladike, da se sdruže s Turcima i sebi pokore katolike na podavanja i ljute danke. Vrijedni povjestnici franjevaca Mijo Batinić i Stipan Zlatović gorkim srcem slikaju ove progone srpskih vladika, gdje sdruženi s Turcima dave fratre i katolički puk. »Mi imamo u njima – veli o. Laštrić – ljućih dušmana nego li su isti Turci, jer nikada ne prestaju o tom raditi, da nas pod svoju vlast sprave.« Nije vjerojatno što pripovijeda otac Bakula, da su još sto godina od prilike prije nego što on pisa tek dozvolom pravoslavnih vladika i paroka smjeli župnici katolički vjenčavati i pokapati svoje vjernike. Ovo je pak moglo biti ali samo u vrijeme onih velikih patnja i progona u sedamnajstom vijeku. U ono doba iskali su i srpski patriarhe i vladike a i patriarha carigradski, da im katolici daju one iste daće, koje su oni mnogo puta nesmiljeno od svojih vjernika utjerivali. U ono doba iskali su oni od katolika, da prime fratri i grčki obred i vjeru, kako je uči grčka crkva ... Progon od god. 1632 započeo je patriarka Ciril tolikom silom kako nikada prije. Sdružio se u ime progona sa ljutim du-

[219] Radonić, nav. djelo, str. 342.

[220] »Turska listina u hrvatskom prijevodu. Zbirka Zlatovićeva, svojina naše Akademije. Ferman zvorničkom sandžakbegu, pod koga je jednom i Srijem spadao.« (Smičiklas, navedeno djelo, str. 78–79 i bilješka broj 1 na strani 79.)

šmaninom kršćanskim, pa u Slavoniji strašne pokore učiniše osobito u samostanu našičkom. »Nije manji progon ovdje u Slavoniji« – veli službeni izvjestitelj – »nego što je bilo u prvo doba kršćanstva«. Odvedoše u verigama našičke fratre. Najviše da je trpio otac Simon. Ali neka govori Simon. On pisa pismo u Rim propagandi, u kojem slika svoje neprilike. »Mnokrat otio sam pisati vašemu gospostvu, ali niesam mogao od vellika progona i napasti, kojem nas muče i strova, koje patimo od Cirila patriarke vladike, kako bude ova persekutia durati jošte do tri godišta, znajte vaša gospostva, da se neće moći katolik u Bosni i u Slavonskoj i Ungarii odaržati. Sadanji vesir koji posadi Cirila patriarku, na to ufati nas tri sacerdota i darža nas od mladoga božića do kandelore na ledu i sniegu, da nam su spali nokti od prsta od nogu; gvozdje na ruku i na grlu; po jedanput s ledom vode pismo i po malo kruha crna uzesmo; jesmo gdi nabijaju na kolje ljude, a druge pod palicama more, a treće sieku, koje sam podpomagao pred smrt s ispovedu i ponukovao, da umiru veselo i sam sam bio odlučio karvahu proliti, ali nektiše nas gubiti, nego naopako saopače konopcem svezali biući strangom po žila i pod kollienu govoreći: *ti si obratio od Dunava do Kaniže kamo ti popovi i biskup od Rimpape?*

Evo kako se u mržnji na Rimpapu združiše patrijarka i najokrutniji Turci. Patriarke su plaćali velike danke, pak su nastojali, da ubiru i od katolika. Turci su opet pazili, da im se tuđa vlast a naročito papinska i carska preko katoličkih vjernika ne ušuljaju.«[221] »Mnogo su franjevci pretrpili od Turaka, ali malo manje u 16. i 17. vijeku od pravoslavnih patriarka i vladika. »Takav postupak naših vladika i patriarka nikako se pravdati ne da« veli dobro Ruvarac (O pećkim patriarcima str. 79). »Koje čudo da se franjevci prikazuju kao najoštriji protivnici svoje rodjene pravoslavne braće u spisima svojim. Koje čudo, da ih u tolikim svojim pobožnim spisima, koliko je meni poznato nikada niti braćom u Kristu ne zovu, već uvijek gotovo porugljivo „šizmatici".«[222]

Da su ta protukatolička presizanja upravljača pravoslavne crkve postojala i da su morala biti česta, o tome nam svjedoči i jedan ferman iz godine 1668, koji uzima katolike u zaštitu između ostaloga i od Srba, Bugara i Grka: »Ili morem brodili – veli ferman – ili po suhu hodili ili u stanovima stanovali, nek su sasvim prosti i slobodni. Slobodno im je i u njihovim crkvama, koje su od davnine ostale, po obredu rimokatoličkom molitve obavljati i u tom neka ih nitko ne pomete bio sad poglavica bio kadija ili tko mu drago drugi. Kad milostinju ili što drugo za svoje uzdržavanje od puka prime, samo ako s tim nikakovu trgovinu ne čine, nisu dužni od toga nikomu ništa plaćati. Kada koji izmed njih umre, u njegovu se ostavinu ne ima miješati niti blagajnik carski niti itko drugi. I ako u mjestu ili na blizu, gdje se oni nalaze, tkogod pogine, neka se spomenuti fratri pod imenom krvarine ne globe. Budući da su *latinski sljedbenici sasvim druge sljedbe nego što su Srbi, Bugari i Grci,*

[221] Smičiklas, nav. djelo, str. 82–84.

[222] Isto, str. 85–86.

neka im je slobodno u crkvama, koje od davnih vremena posjeduju i po svim drugim mjestima, gdje se sljedbenici istoga obreda nalaze molitve, po običaju i po odredbama vlastite crkve obavljati, a da se *ne usude u tom braniti im niti Srbi, niti Bugari, niti Grci.*«[223]

Isto su tako brojni dokumenti i o presizanjima katoličke crkve. »Međutim, pravo prikupljanja desetka sporilo se svaki čas srpskom kliru kako od strane bečkih i ugarskih vlasti, tako i od strane rimokatoličkog klira. Ovaj je prisvajao sebi pravo prikupljanja desetka i od pravoslavnog življa.«[224]

Kod ovog katoličko-pravoslavnog gloženja oko vjerničkih podavanja od osobite važnosti je bilo uzajamno preotimanje vjernika, što su obje zainteresirane strane, naravno, prikazivale kao »*rad na spasenju duša*«.[225]

Ta prevođenja s jedne vjere na drugu pretvarala su se u bezobzirna preotimanja vjernika između dvije suparničke crkve. Često puta ona su vršena s pomoću najgrubljeg nasilja, a i pravoslavna i katolička crkva su se pri tome obilno služile i vojničkim i državno političkim aparatom tuđinskog ugnjetača. »Turci pomagahu vladike (pravoslavne, napom. V. B.), pače oni su kadikad u sporazumu s njima nagonili i katolike, da ih priznadu svojim glavarima, naročito u doba, dok je katolički Beč bio vođa u turskim ratovima.«[226] »Fanariotske (pravoslavne, napom. V. B.) vladike u Bosni smatrale su, da i katolici spadaju pod njihovu upravu i tražili od njih prinose kao i od pravoslavnih.«[227] A s druge strane se u vrijeme turskih ratova zajedno s prodiranjem katoličke austrijske vojske na istok obavljalo i masovno pokatoličavanje pravoslavnog i muslimanskog življa.

Na pitanju tog prelaženja i preotimanja vjernika najjače su se pokrvile katolička i pravoslavna crkva, pošto je to zasijecalo u najbitnije, ekonomske interese i jedne i druge strane, jer su, naročito pod Turcima, obje živjele uglavnom od dažbina, ubiranih od vjernika, pa su svim sredstvima nastojale da povećaju ili bar da očuvaju svoje prihode. Da spriječi to prelaženje, svaka crkva je nastojala da kod svojih vjernika što više ocrni svoga suparnika, da između sebe i svoga protivnika iskopa što dublji i što nepremostiviji jaz. Na toj osnovi rađali su se kod katolika najteži napadaji ne samo na pravoslavnu crkvu nego i na sve njene pripadnike, a pravoslavni popovi nisu ostajali dužni u klevetanju i opadanju svega što je katoličko. Tako je rasla podvojenost i širila se netrpeljivost i mržnja između pravoslavnih i katolika, i tako su te klevete i omraze, izmišljene isključivo u cilju osiguranja prihoda popova na jednoj i na drugoj strani, stoljećima prodirale u naš neprosvijećeni narod, koji,

[223] Nedić, *Stanje redodržave Bosne srebrne za četiri vijeka.* Đakovo 1884, str. 69–70. – Ferman je ovdje citiran po Smičiklasu, nav. djelo, str. 83.

[224] Radonić, nav. djelo, str. 491.

[225] Tako tu rabotu krsti, između ostalih, i dr. Janko Šimrak, u svojoj raspravi *Pavao Zorčić Marčanski vladika.* »Spomenica kalendar grkokatolika križevačke biskupije za godinu 1933.« Zagreb 1933. Str. 70.

[226] Šišić, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda* ..., str. 236.

[227] Smičiklas, *Povijest Hrvatska, II.*

živeći pod tuđinom, potlačen i kulturno, često puta i nije mogao da čuje ni jednu drugu riječ, osim popovske.

U jednom katoličkom crkvenom izvještaju iz godine 1634 iznosi se između ostalog, kako »narod jatomice prelazi na pravoslavlje« u mjestima Ilok, Ljuba, Brkasovo, Kalotinci i nekim drugim selima Slavonije pod Turcima. U zapadnom Srijemu, Mitrovici, Rumi, Remeti, Golubincima i dr., katolici su u prvoj polovici 17 stoljeća prelazili na pravoslavlje.[228] Naravno da to izaziva ogorčen otpor kod katoličkoga svećenstva, koje osjeća, da mu je tim prevođenjima ugrožena životna egzistencija. Ponekad, ponajsposobniji katolički svećenici, naročito franjevci, i uspijevaju da to spriječe. »Pored svih nasilja pravoslavnih vladika nije mogla *pravoslavna crkva* uspjeti proti franjevcima, da ih sataru i njihov puk pomoću turske sile prevedu na pravoslavlje. Fratrima je dakako iza mnogo patnja, muka i novčanih žrtava pošlo za rukom dokazati, »da su sasvim druge sljedbe nego što su Grci, Srbi i Bugari, pa zato imadu običaje svoje crkve i zapovjedi svoje crkve slušati, a ne imaju ih uznemirivati Srbi, Grci i Bugari«. Jednom samo spominju nam spomenici veliki prelaz na pravoslavlje. Spominju se mjesta: Soljani, Velike Remete, Golubinci, Ruma, Vojinci (Vogninzi), Mangjeloš, Mitrovica u svemu više od dvije stotine katoličkih zadruga.«[229]

3. II. 1639 tuži se zagrebački katolički biskup Benko Vinković Kongregaciji, kako pravoslavni vladika Maksim »ometa ne samo širenje unije, nego čak katolike navodi da prelaze na šizmu i prihvate pravoslavne obrede ... Maksim katolike naziva jeretičima, a papu antihristom, svojoj pastvi ne dopušta da ulazi u katoličke crkve i sluša propovedi katoličkih svještenika. ... Vinković se, dalje, tuži da episkop Maksim privlači na svoju stranu katolike, time, što venčane lako razvodi, pa ih venčava sa svojim jednovernicima.«[230]

Bosanski biskup Orlovčić piše godine 1672, kako sarajevski pravoslavni mitropolit »s pomoću Turaka, goni katolike na dažbine i, na osnovu sultanove naredbe, goni ih da napuste rimokatoličku veru i njemu se potčine«.[231]

Skopski nadbiskup Bogdani žaleći se Kongregaciji kako pravoslavni patrijarh Arsenije III nasilu prevodi katolike na pravoslavlje, piše 24. IX. 1678 između ostaloga kako patrijarh »istupa oholo i tiranski prema katoličkom kliru da bi ga, na kraju krajeva, primorao da prihvati šizmu«.[232]

Nadbiskup Zmajević godine 1721 optužuje pravoslavne svećenike, da »prekrštavaju naše katolike«.[233]

[228] Isporedi Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I, str. 410.

[229] Vidi Smičiklas, navedeno djelo, str. 95. – Izvjestilac ovdje navodi kao razlog prelaženju nemarnost i nebrigu katoličkih popova, pa traži da se namjesto njih pošalju fratri, koji se većma brinu za katoličke vjernike i bolje ih čuvaju.

[230] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 72–73.

[231] Isto, str. 370.

[232] Isto, str. 370.

[233] Isporedi Milaš, *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad 1901. Str. IV.

»Unijatski biskupi stolovali su preko stotinu godina u samostanu Marči, sa samostanci sv. Basilija. Godine 1737 navali sa hajduci i razbojnici nesjedinjeni biskup Simo Filipović na Marču, zapali samostan na sam god crkveni, poubija samostance, samo njeki se spasiše, i osvoji samostanski posjed. Budući da je upravo tada bio rat s Turci, to se u to nasilje nije diralo, pak su nesjedinjeni ostali u posjedu Marče, a sjedinjeni biskup osta bez rezidencije *a doskora i bez stada, jer mu vjernici prodoše u nesjedinjenu crkvu.*«[234]

U prevođenju pravoslavnih na katoličku vjeru naročito su bili revni katolički biskupi u Marčanskoj biskupiji. »Primerna života i vatren katolik, a pod uticajem biskupa Hrena, dao se Dubravić na posao da pravoslavne u svojoj okolini, osobito u Križevcima i Koprivnici, prevede na uniju.«[235]

Prevođenje na uniju u području marčanskoga vladičanstva vršeno je uz direktnu asistenciju austrijske državne vlasti.[236]

I nastojanja zagrebačkih katoličkih biskupa oko prevođenja na uniju marčanskih pravoslavnih Srba imala su kao glavni motiv skupljanje dažbina.[237]

Ta borba oko dažbina i preotimanja vjernika kao izvora crkvenih prihoda dovodila je do krvavih borba na život i smrt, tako da su se nerijetko dvije suparničke popovske strane međusobno ubijale, vršile uzajamno paljevine, i sl. »Međutim, zaštitno pismo bilo je samo mrtvo slovo na hartiji, te je novi severinski vladika, Simeon Filipović, počeo žestoku borbu oko manastira Marče koji su unijati silom preoteli od Srba. ... Čudnovato je ipak da je još tokom rata s Turcima, s krajem 1738, pala odluka u Beču da se manastir Marča oduzme od Srba. A kada carske vlasti silom uvedoše unijatske kaluđere u Marču, zapališe Srbi, 17 juna 1739, i manastir i kaluđerske konake.«[238]

I na drugim mjestima dolazilo je do takve zakrvljenosti. »Kada je papinski izaslanik Pavao Rovinjanin g. 1640 prolazio iz Broda prema Požegi na slavonskim kolima u četveropregu, htjede i u varoš požešku proći. Ali kršćani njihovi pratioci veli on, da su im naveli predobre razloge, da treba obići Požegu. Najglavniji je bio, što su naši kršćani katolici ubili netom jednoga vladiku pravoslavnoga u požeškom polju, koji je izganjao svoje prihode ne samo od svojih vjernika, već i od katolika. Vladika je polazio sa kaluđerima, svećenicima i Turcima u pratnji od dvadeset i četiri osobe. Katolici ih ubiše na polju požeškom i zakopaše ih sve za-

[234] Ivančan, nav. djelo, Vjesnik zem. arhiva, IV, sv. 3, str. 159. Vidi i Smičiklas, *Povijest Hrvatska II*, str. 331.

[235] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 49.

[236] Tako austrijski nadvojvoda Ferdinand godine 1611 »izdaje pismo, kojim Simu Vratanju potvrđuje kao sjedinjenog biskupa, i nalaže mu, da istrijebi među uskocima svaku krivu nauku i da ih utvrdi u pravoj kršćanskoj vjeri«. (Vidi Šimrak, navedeno djelo, str. 2.) – Marčanski vladika Sime Vratanja prešao je te godine na uniju. – napom. V. B.

[237] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 489.

[238] Isto, str. 621.

jedno s njihovim konjma u velike jame. ... Sada se je čulo, da ide vladika katolički poslan od pape, a pravoslavni se spremahu na osvetu. Zato Pavao prođe mimo Požege u Veliku. Kako su upravo u 17. vijeku procvali razdori izmed katolika i pravoslavnih, o tom na drugom mjestu govorimo, ali i ovo je jedan gorak prinos te kršćanske nevolje.«[239]

»... 1670. g. proširila se unija i na Žumberak. Unijatska biskupija 1777. g. prenesena iz Marče u Križevce gde je i danas.«[240]

»Pravoslavni su u znatnom broju primili katoličku veru; bili su i unijaćeni. Kao što je poznato, ima krajeva u kojima je pravoslavno stanovništvo prešlo na katoličku ili unijatsku veru, naročito u dubrovačkoj oblasti (Pelješac, u mnogome i u Konavlima), u Dalmaciji (Dicmo iznad Splita, okolina Makarske i t. d.), u Hrvatskoj (Žumberak), na dosta mesta u Bosni i Slavoniji. To se dešavalo mnogo više nego što je zebeleženo; jer je u ranijim vremenima bio čest slučaj da se pojedine porodice, doseljene u katoličku sredinu, bez svoje crkve i popa, postepeno naviknu na katoličke obrede i prime katoličku veru. I u Kranjskoj i u Štajerskoj bilo je mnogo takvih slučajeva.«[241]

»A katolički biskupi, župnici, franjevački red izjavljuju da je papa vrhovni glavar obeju crkava, da su pravoslavni šizmatici a oni prava vera i rade na sjedinjenju crkava pod papom.

U zemljama pod Austrijom oseća se ista težnja kod nekih austrijskih vladalaca i zagrebačkih biskupa. (Vidi Smičiklas, p. d. s. 146; Šišić: Pregled pov. hrv. naroda, s. 303).

U Bosni i Slavoniji, franjevci, glavni predstavnici katoličke crkve, razvijaju veliku prozelitsku revnost jer kažu, njihova je prva dužnost »obraćanje inovernika na katoličku viru«. *Zbog svega toga je ojačala verska raznolikost u srpsko-hrvatskom narodu i razvila se verska osetljivost i surevnjivost*, koja se utecajem prosvete i napretkom civilizacije počela stišavati tek u toku XIX veka.«[242] – »Franjevci navode mnogobrojne primere, prema kojima su na hiljade pravoslavnih preveli na katoličanstvo. Njihovom saradnjom čak 1831 g. prešli na »katoličko sjedinjenje« popovi sela Krička i Baljka u Petrovom Polju u Dalmaciji zajedno sa seljacima ...«[243]

Prevođenje pravoslavnih Srba na katoličku vjeru vršeno je i u Istri, u senjskoj biskupiji, u Vinodolu[244] i drugdje.

Pokatoličavanje pravoslavnih provodilo se i u Srbiji u prvoj polovici 18 stoljeća, na čemu je, uz asistenciju austrijskih okupatorskih vlasti, naročito radio ugarski primas kardinal Kolonić.[245]

[239] Smičiklas, nav. djelo, str. 29.
[240] Cvijić, Balkansko Poluostrvo, I, str. 410.
[241] Isto, str. 224.
[242] Isto, str. 406.
[243] Isto, str. 408.
[244] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 72.
[245] »Pod utecajem katoličkog sveštenstva, car Karlo je, još pre zaključenja mira (»Požarevačkog« napom. V. B.), bio poslao u Srbiju njihove misionare, da rade na uniji. Državni organi dobili su naredbu da u samoj Srbiji pomažu katoličku veru ... Ništa nije tokom XVIII veka doprinelo više razjedinjavanju pripadnika pravoslavne

U toku velikoga austrijsko-turskog rata katolička crkva je na »oslobođenom« teritoriju masovno pokrštavala muslimane. »Iza toga predadu se iza malo oklijevanja Bilaj i Budak pa i ljuti inače Perušić, gdje je Marko Mesić odpjevao zahvalnu misu i pokrstio mnoge Turke, jer su tamo Turci ostali ne hoteći ostaviti svoju staru postojbinu. – Mesić sam piše: »Kada je vazeta Lika i Krbava došal je general karlovački z menom skupa u Perušić ... a Turci što su ostali u Perušiću da će se krstiti ...« Lopašić: Dva hrv. junaka str. 44.[246] – »Hrvati provalc do Vranograča (1696, napom. V. B.) i obsjednu ga. Istom kada su topovi prodrli zidine i neprijateljima ponestalo vode, odluče da se predadu. Zasužnjene kršćane ban oslobodi, a zarobljeni primiše sveti krst.«[247]

»Od interesa je spomenuti i suprotan proces, preobraćanje muhamedanaca našega jezika u katoličku veru, koje se izgleda najviše vršilo u Dalmaciji i Slavoniji ... U svojim izvještajima franjevci pripisuju sebi najveći broj ovakvih slučajeva. ... Preobraćali Turke u katoličku veru onda kad su Mlečići osvojili Dalmaciju a Austrija Slavoniju. Tako godine 1688 otac Andrija Rešica zađe po kninskoj Krajini i našavši dosta turskih porodica sve ih obuči i krsti. Po osvojenju Vrgorca franjevci obratiše u varoši i okolini 25 Turaka. Po osvojenju Čitluka u Neretvi godine 1694 Bartul Arbić pokrsti 30 Turaka. Kad je osvojen Imotski, župnik Stevan Vrlić pokrsti 23 Turčina. (Po Zlatoviću Stipanu [od franjevačkog reda]: »Franovci države presv. Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji«. Zagreb 1888, str. 233, 236.) Kao da je poslije zauzimanja Slavonije bilo još više pokrštavanja Turaka. Po Batiniću, sam fra Jakov Tvrtkovčanin, bivši sutjeski gvardijan, krstio 385, a ostala braća obratila su »silu nevjernika i raskolnika«. (Batinić fra Mijo V.: »Franjevački samostan u Fojnici od stoljeća XIV–XX.« Zagreb 1913, svezak II, str. 147)«.[248]

U strahu, da im konkurentska strana ne postriže pa i sasvim ne preotme stado, obje crkve su svima silama nastojale da spriječe svaki međusobni dodir pravoslavnih i katolika, pozivajući svoje vjernike da se klone pripadnika druge vjere kao kuge. »Skradinski biskup, Matija, javljao je, 1719, Kongregaciji u Rimu da smatra svojom dužnošću da sprečava među-

i katoličke vere koliko taj suviše revnosni rad katoličkih misionara da dođe do sjedinjavanja crkava. Naši ljudi prve polovine toga stoleća na svojim saborima ne govore gotovo ni o čem drugom toliko, koliko o gaženju narodnih privilegija i nasrtanju na pravoslavlje. Pravoslavne nateruju da silom praznuju katoličke praznike ... pravoslavne sveštenike, pa čak i episkope, mame, silom ili milom, na svoju stranu, u uniju, ili im, kad ne će da pređu u nju, prave raznovrsne neprilike; otimaju se pravoslavne crkve; od Srba se traži desetina za katoličke biskupe; zabranjuje se pravoslavno bogosluženje. Čak je sumnjiva i smrt trojice srpskih mitropolita u kratkom roku od četiri godine (Isaija Đakovića, Stevana Metohijca i Sofronija Podgoričanina) ...« (Ćorović, Istorija Jugoslavije, str. 375.) Godine 1726., u Smederevu je ustanovljena katolička biskupija za Srbiju, a kanonikati u Šapcu, Jagodini, Rudniku, Smederevu i Paraćinu. (Isporedi isto, str. 375.)

[246] Isporedi Smičiklas, nav. djelo, str. 150 i bilješka broj 6 na istoj strani.

[247] Isto, str. 167.

[248] Cvijić, Balkansko Poluostrvo, I, str. 410.

sobno versko opštenje između jednih i drugih, jer se boji da će kod mešovitih brakova stradati katolička vera.«[249]

Zadarski nadbiskup Zmajević u svom *Ogledalu istine* (Specchio della verità), napisanom godine 1721, poziva pripadnike katoličke vjere da se prema pravoslavnim Srbima drže ovako: »*Od tog odmetničkog naroda i njegove crkve mora se kloniti svaki pravi sin rimske crkve i izbjegavati svako općenje.*«[250]

Za razdvajanje, nadbiskup Zmajević svu krivicu baca, naravno, na pravoslavne svećenike, a prešućuje, da su i katolički (pa najviše i on sam) svoje vjernike isto tako odvajali od nekatolika. Po njemu, pravoslavni »zabranjuju svojima ulaziti u naše crkve, i kazne onoga, koji se posluži našom osvećenom vodom, i stružu onaj dio tijela, koji je tom vodom pokvašen bio, kao okaljan i opoganjen ... Zovu latine (katolike, napom. V. B.) ilirskim nazivom pagani, i poganom presvetu božansku vjeru, i psujući zovu je »pasija vjera i mišija vjera«. Laju kao bijesni psi na nebo, i bljujući otrov uzaludno se sile da okaljaju ono, što je na zemlji najsvetije i božansko« ... »Lukavstvo je svagda bilo prvi biljeg svake shizme, ali nigdje se ono nije pokazalo toliko strašno na štetu vjere prave, kao u Srbiji. A svemu su krivi episkopi i kaluđeri, koji osnivaju svoju sreću na mržnji i protivnosti. Znaju oni kako su im slabi dogmati, i da se ne mogu uzdržati u disputama o vjeri sa latinima, i radi toga izmišljenim svakojakim basnama oni zavode narod, i čine od njega aspidu, koja proniknuta unutrašnjom mržnjom odbija od sebe svaki poziv sa katoličke strane. Pa da ojačaju u narodu grozotu naspram naših stvari i da ga uzdrže od svakog općenja sa rimskim obredom, zapovijedaju da ne posti u subotu, i ako nema mrsnog jela, nalažu mu da taj dan moraju polizati ili od svoje krvi ili nož, kojim se prije meso sjeklo. ... Ali ma koliko da je pritajena prevara njihova, nije se ona mogla ipak sakriti od oka latinskih pastira, koji su otkrili njihov zanat i lukavstvo, koje je pravi otrov, upravo zaraza, od koje se slabiji i nevini mogu sačuvati samo, ako pobjegnu od njih.«[251]

»... Nisu mogli ili nisu znali obustaviti prijelaz iz jedne u drugu, radi toga su otuđivali braću od braće, govorili su pogrdno od protivne strane, samo da jedan pred drugim crn postane. Tim postupanjem do toga dođe, da nit je hotio katolik za nekatolika, držao ga je bo za prokleta, niti nekatolik za katolika, kog je on za raskolnika i krivovjerca imao, štogod učiniti niti se služiti drugoga udvorbom ...«[252]

Otimanje oko dažbina i oko vjernika urodilo je čitavim nizom međusobnih optužbi i psovki, od početka tih sukoba između dviju konkurentskih crkvi sve do godine 1901, pa i 1933.

Po nadbiskupu Zmajeviću, u Dalmaciju je »unesen otrov dolaskom Srba« koji su »zaraženi jeretičkim učenjem«. Pravoslavno svećenstvo je »perfidno, glupo i tvrdoglavo«; pravoslavna crkva je »postala kavez mno-

[249] Radonić, nav. djelo, str. 594.
[250] Isporedi Milaš, nav. djelo, str. IV.
[251] Milaš, nav. djelo, str. 357, 359, 360.
[252] *Slavenski Jug*, broj 63 od 29. svibnja 1849., str. 253.

gobrojnih i divljih zvjerova«; Srbi su »narod surov i divlji, ali bez ičega plemenitoga i ponosnoga«. »Otrovna nauka albigeza, proterana iz Francuske, a sklonjena u Srbiji, pokazuje svoj veliki otrov i danas među Srbima, jer kao što ih je ona jedanput ranila, to je morao ostati trag te rane, da se pokažu još i danas bogalji«. »A takav je upravo karakter naših Srba, koji su postali našljednici onih afričkih čudovišta na žalost Božje crkve i na propast države«. – »Srpska vjera ... gora je od sviju jeretika, koji su lajali protivu neba ...«; pravoslavni svećenici su »lukave lisice« i »divlji vukovi u ovčjoj koži«.[253]

Pravoslavni vladika Milaš, pošto je iznio sve Zmajevićeve psovke na pravoslavne vidi jasno, zašto katolički nadbiskup Zmajević ocrnjuje pravoslavnu crkvu: »On (Zmajević, napom. V. B.) – piše Milaš – psuje i grdi, kao što smo vidjeli, da ne može biti gore, srpsko dalmatinsko svećenstvo i episkope, *a sve to, jer se boji, da ne bi dalmatinski rimokatolici primili pravoslavnu vjeru*«,[254] čime bi se smanjili prihodi biskupa od katoličkih vjernika. A zna Milaš te motive sijanja vjerske mržnje i razdora zato, jer i on sam, u istom cilju, radi taj isti posao, ocrnjujući i klevećući katoličku crkvu na preko 600 stranica svoje *Pravoslavne Dalmacije*.

Pritom taj pravoslavni vladika ne uvida, da su njegovi napadaji na Južne Slavene katoličke vjere, štampani na početku dvadesetog stoljeća (1901), i da je njegovo sijanje vjerskog razdora i mržnje među Hrvate i Srbe, – daleko veći zločin, nego protupravoslavno pisanje katoličkog zadarskog nadbiskupa Zmajevića iz godine 1721.

A dr. Janko Šimrak optužuje godine 1933 pravoslavne kaluđere iz manastira Lepavina, da se godine 1678 protiv katoličkih i unijatskih biskupa, bore udruženi s razbojnicima: »*Lepavinski kaluđeri u vezi sa razbojnicima*. Lepavinski kaluđeri ne samo da se nisu umirili, nego su pokušali u svojoj đavolskoj i neobuzdanoj mržnji i posljednje sredstvo protiv Pavla Zorčića. Oni su najmili četu razbojnika, koja je imala noću navaliti na Marču, oplijeniti manastir i crkvu, Zorčića i sjedinjene kaluđere poubijati i tako uništiti jedinstvo.«[255] Izvori, međutim, što ih Šimrak navodi, ne potvrđuju tu njegovu optužbu.

Osim tih međusobnih psovki, produbljivanju jaza između pravoslavnih i katolika (što je kod nas, gdje se vjera identificirala s narodnošću, ujedno značilo i zaoštravanje razdora između Srba i Hrvata) znatno je pridonijelo i generaliziranje. Onaj, tko je, na primjer, na katoličko-hrvatskoj strani postao poznat kao najveći protupravoslavac iliti Srbožder, makoliko bio usamljen, proglašavan je kao predstavnik svih katolika Hrvata, – i obratno. Dovoljno je ovdje navesti samo jedan primjer, kako pravoslavni dalmatinski vladika Milaš generalizira Zmajevićevo djelo »Ogledalo istine«, – koje je sasvim izuzetno po svojoj mržnji i psovkama na pravoslavne, tvrdeći da Zmajevićevo napadanje na Srbe »sastavlja osno-

[253] Isto, str. 354–358, 360.
[254] Isporedi Milaš, nav. djelo, str. 363. (Podcrtao V. B.)
[255] Šimrak, navedeno djelo, str. 99.

vu sudenja latinskog sveštenstva, čak i danas (godine 1901, napom. V. B.) o pravoslavnim Srbima i daje pravac odnosima njegovima naspram pravoslavne vjere i srpskoga naroda«.[256]

Iz navedenih razloga, uglavnom zbog gloženja oko dažbina i zbog preotimanja vjernika dviju suparničkih crkvi, trvenja između pravoslavnih i katolika nisu prestajala ni u 18 stoljeću, pa ni kasnije. »Posle Požarevačkog mira 1718, iako su se odnosi nešto sredili, položaj katolika u Turskoj nije se poboljšao. Odnosi između pravoslavnih i katolika stalno behu zapeti u evropskoj Turskoj.«[257]

Treba pritom naročito ističi, da se uzroci vjerskog sukoba uopće nisu nalazili u različnosti, koja postoji u samom učenju dviju crkvi. Razlike u dogmama su neznatne, nebitne, a i one vanjske su isto tako sitne, pa često i smiješne (jedni popovi briju brade, a drugi ih puštaju da rastu, jedni se sa ženama vjenčaju, a drugi se ne vjenčavaju, i t. d.). Da uzroci tom sukobu, ni u doba najjačih vjerskih borbi uistinu nisu bili u različnosti i protivnosti između katoličke i pravoslavne vjere kao takve, Starčević navodi ove dokaze: »Beguncem (pravoslavnim, napom. V. B.) u belovarskoj županii, i bez dvojbe drugde, u koliko biahu nastanjeni ter ne bežaše od ovud pod Turčina, odonuda amo, dugo vremena svetjenici zapadne crkve podeljivaše svetotajstva. Dokaz, da proti duhovnikom, ni proti obredu nebiaše prigovora, i da o dogmah nebiaše govora, pače, koji o njih štogod znadoše, da se u njih slagaše ...«[258]

U danim teškim uvjetima o razlikama između vjerskih učenja ili nekoj dogmatskoj izdiferenciranosti nije moglo biti ni pomena u tursko doba u Slavoniji. Katoličko svećenstvo, koje živi s narodom, isto onako neuko kao i pravoslavno, nalazi se u tako teškim prilikama, da o nekoj naročitoj, striktnoj katoličkoj službi božjoj, koja bi se znatno razlikovala od pravoslavnog bogosluženja, ne može biti ni govora. U izvještaju papinskog vizitatora iznosi se o vjerskom stanju u Slavoniji u godinama 1629 - 1630 između ostaloga: »Spomenuti župnici jesu neznalice bez svećeničkoga obrazovanja, samo imadu misal i knjižicu za krščenje vrlo loše složenu. ... Župnici ne vode knjige niti o krštenju niti o vjenčanju.«[259] – A biskup Kolonić kazuje u svojoj relaciji o tome ovako: »Evo što pripovijeda biskup Kolonić g. 1688 dakle koncem 17 vijeka u svojoj relaciji: Bio jedan župnik kroz dvije godine bez misala, a da ipak njegovi župljani ne budu bez službe božje, prepisao si je jednom misu za pokojne, pak ju je čitao i pjevao na sve nedjelje i na sve blagdane u godini. Pozvan na odgovor izjavi, da je toliki siromah, da si nije mogao misala kupiti. Trudio se, da dobije kakov misal, ali badava. Tekar na velike molbe dobije jedan misal, ali samo na tako kratko vrijeme, da si je misu za mrtve mogao prepisati. Drugi opet nije čitao mise cijele godine, jer nije imao kaleža ni patene, samo što je izprosio u susjeda posvećenih hostija, te je

[256] Isporedi Milaš, nav. djelo, str. 355.
[257] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 549.
[258] A. Starčević, *Djela*, III, str. 213.
[259] Isporedi Smičiklas, nav. djelo, str. 91.

upotrebio za pričest svojih vjernika, ali mnogo puta nije dobio, pak su siromašni ljudi umirali bez posljednje utjehe.«[260]

Po svjedočanstvima suvremenika, pod Turcima stanje pravoslavnih svećenika, od kojih mnogi nisu znali čitati ni pisati, nije bilo ni malo povoljnije. »Ako je u 16. vijeku vidio Gerlach svećenika u Srbiji, koji je obučen kao svaki drugi srpski seljak, a obavlja sveti čin ukopa jednoga svoga vjernika golim nogama do koljena, a razlikuje se od drugih seljana samo dugim vlasima i što nosi drugačiju kapu, to je jedva bilo bolje i u 17. vijeku. U Ugarskoj kardinal Kolonić – moramo priznati očiti i ljuti njihov protivnik – psuje ih, da su najgori ljudi i neznalice ... da su svjetovnim gospodarima podani kao i drugi seljaci, da dobivaju isto tako batina i da bivaju sapeti u lisice kao i seljaci. ... Zatim navodi velike neurednosti, ali naročito dodaje, da je i kod katolika jedva štogod bolje, koji su bili pod Turcima. Kod svetih otajstva ne paze niti na formu niti na substanciju. U mnogim parokijama pri krstu ne spominju svetoga trojstva, već samo jednoga ili drugoga sveca. Mnogi propuste krstiti vodom, već krste vinom ili pivom. Kod službe božje služe se kadgod zobenim ili kojim drugim kruhom i tako mnoge druge stvari. Oholi katolički kardinal zaboravlja spomenuti, da to čine valjda u slučajevima ljutoga siromaštva.«[261]

Još je manje postojala neka razlika između naroda katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti, jer ni jedan ni drugi puk nije u to vrijeme mogao dobivati specifično katolički ili specifično pravoslavni vjerski odgoj, te je, što se tiče vjerskoga učenja i religioznih dogmi bio sasvim neupućen.

Što se pravoslavnog puka tiče još u XVIII vijeku, u kraju naseljenom »uskocima«: »u 3571 detce, prigodom cerkvene vizite, našlo ih se petero koja znadoše odgovoriti na pitanje: koliko je bogovah, kazati otče-naš i verovanje.«[262]

O vjerskoj naobrazbi katoličkih vjernika u Slavoniji pod Turcima papinski vizitator javlja godine 1629–30 između ostaloga i ovo: »U ovim mjestima« – u srijemskom i požeškom kraju – »nalazi se mnogo hiljada kršćana većim dijelom najvjerniji, najodaniji i najpokorniji apostolskim zapovijedima. Ali su velike nevježe u svima stvarima, koje spadaju na kršćanina, jer ne imaju poduke. Ispovijedaju se i pričešćaju jednom u godini, a mnogi ne znadu niti oče naš, niti zdravu Mariju niti vjerovanje. Ovdje ima mnogo vještica, koje su to naučile od Turkinja.«[263]

»Kada je ovako jadno svećenstvo pravoslavno koncem 17 vijeka, onda će i o puku njegovu vrijediti što Gerlach pripovijeda koncem 16. vijeka. »Manjina samo zna »oče naš« i »vjerovanje«; vele: »‚kako će čovjek to da nauči, kad mu valja tri do četiri mjeseca sprovesti u polju pored volova ili kad mu valja dan i noć, rano zorom i kasno u mrak kulučiti i mučiti se!?'« Ali ipak svi oni znaju, da ima jedan Bog, da je njegov sin

[260] Isporedi Smičiklas, nav. djelo, str. 92.
[261] Isto, str. 95.
[262] Starčević, *Djela*, III, str. 213.
[263] Smičiklas, nav. djelo, str. 94.

Isus Hristos, koji je radi nas postradao, raspet i uskrsao, pa će biti uskrsnuće mrtvih, i da ima život vječni. Kako vidjesmo nisu niti katolici na mnogo višem stepenu od ovih pravoslavnih. ... Živući ovako popovi i fratri ne samo da ne zatirahu već gojiše narodne običaje a i predsude i stara vjerovanja. ...

Isto su tako o čudesima i čudesnim stvarima jednako uvjereni Turci i kršćani. ... Čudesima matere božje u Olovu klanjaju se svom pobožnošću kršćani katolici, klanjaju se i pravoslavni, a prisiljeni su klanjati se i Turci.«[264]

Posljedice te nebrige katoličke crkve za vjersku naobrazbu vjernika u toku dugih feudalnih stoljeća, kada je osnovna stvar za crkvu bilo ubiranje dažbina, pokazivale su se decenijima još i nakon ukidanja feudalizma iz godine 1848. Tako još šezdesetih godina 19 stoljeća, u centru Hrvatske u Zagrebu, u čitavom nizu njegovih rajona, nema nijednog pismenog djeteta, a ima djece, koja se ni u sedmoj godini ne znaju ni prekrstiti, – premda je sve do tog vremena školski odgoj bio uglavnom povjeren crkvi. »Mnogi će se s toga začuditi, da je tako napredujući grad mogao u svojem krilu kriti pojav, koji po svojoj naravi spada u srednovječna vremena; taj su pojav prve u javnost izniele unionističke »Hrvatske novine« a o njem se onda u štampi mnogo raspravljalo. Današnji naraštaj, koji vidi toli velik napredak na polju kulture i školstva u Zagrebu, postignut revnošću i troškom gradskog municipija, morat će se svakako začuditi, kada sazna, da nije u ono vrijeme iz sela Trnja, Horvatah, Vrhovca, Pantovčaka, S. Duha, Ljubljanice i Prekrižja, brojećih 4000 duša a spadajućih kao i danas u područje gradske občine, ni jedno jedino dicte polazilo pučku školu, a bilo je i takove djece, koja se u sedmoj godini nisu još umjela prekrstiti. Spomenuti list htjede radi toga svaliti krivnju na školske oblasti. Taj napadaj bio je u prvom redu naperen proti duhovnim oblastima, koje su prije sadašnjega školskoga zakona vršile na pučku nastavu odlučan upliv. ...«[265]

Da je čitav taj vjerski sukob nastao zbog ekonomskih razloga, zbog otimanja dviju konkurentskih crkvi oko izrabljivanja jednog i istog kršćanskog puka, o tome daju dokaza i ove činjenice.

1. Oko dažbina i vjernika gložile su se ponekad i različite crkvene organizacije unutar same katoličke crkve. Iz dvadesetih godina 17 stoljeća sačuvala su nam se svjedočanstva o neprijateljstvu između franjevaca i papinskih izaslanika, vizitatora, koji su više dolazili radi prikupljanja dažbina, nego radi same vjere kao takve. »Nisu uvijek bili ugodni ovi vizitatori niti fratrovima. Imamo pred sobom tužbu jednoga takova čovjeka, koji je potajno prolazio Slavonijom. Taj fratre puno tuži, a izmed drugih stvari veli, da su nepoćudne sebi vizitatore stresli s glave time, što su ih obtužili Turcima, da su papinski uhode.«[266]

[264] Isto, str. 96, 97.

[265] Polić, *Parlamentarna povijest*, II, str. 37.

[266] Smičiklas, nav. djelo, str. 82.

Svađaju se zbog dažbina i katolici među sobom. »Rasle su svadje izmed fratara bosanskih i slavonskih. Ove iste godine (1659) učini se veliki razdor medju njima radi izbora provincijala. ... Biskup bosanski Nikola Ogramić htjeo bi poslije osvojenja ne samo Slavoniju pod svoju vlast, već dapače i sve one krajeve, koje su Hrvati Turcima oteli. ... A kakav je bio život biskupa u Slavoniji i Bosni.

Biskup ne ima stalne stolice, već sjedi u kojem samostanu najviše puta u Olovu. Franjevci mu moraju davati od svake župe po tri talira. Računa se, da je dobivao 240 talira, kada je imao Bosnu i Slavoniju, a uživao je još neke pristojbe. Samostani su mu plaćali još poslužitelje i konje, koje je trebao za svoje puteve.

Međutim čini se, da je biskupu bilo uvijek pomanjih sitnih prihoda, pa se je prilično nabiralo. Opet je i čast mamila tašte ljude, da i iz mirnoga kršćanskoga svijeta polete na ovo strašno ali i častno biskupsko dostojanstvo. Da čujemo još jednom don Simona doduše u verigama i u najgroznijem položaju, ali opet slika gorku situaciju i one, koji se izvana otimlju za biskupiju. On veli: »Koi od tuda iz Rima dodju, oće da su gospodari, a kada vide suprotivštine, tako bieže. Koju korist učini Dalmatin Petar Katić, biskup od Prizrina, s koga izgubi(še kršćani) tisuću škudi, a on obogati svoie rodiake; a takodjer fra Alberto (to je isti onaj fra Alberto, koji je kao biskup smederevski hoteći biskupovati (1626) u Slavoniji prouzrokovao silne sablazni) i ovi od Antibara, koi učini bogate svoje nepute ...«

Potvrđuje se, da su stranci slabo djelovali i redovito bivali s fratrima u nesporazumu. Ako i ne imamo drugih svjedočanstva, da bi si strani biskupi gledali nabrati novaca, pak bi onda uzmakli, opet pokazuje jasno, kakovo je bilo crno mišljenje franjevaca o stranim biskupima.

Ne govore opet dobro niti ovi *papinski vizitatori o fratrima.* Jedan od tih ljudi poslan u Slavoniju (1629–1630) da razvidi tamošnje stanje kršćana ne govori dobro o njima, ali ne govori niti sasvim istinito. ... »Fratri su omraženi, jerbo su raspušteni, a vjernici bi volili popove. Spomenuti fratri ne dadoše se vizitovati, već obtužiše vizitatore Turcima, da su papinski uhode. Ti vizitatori budu od Turaka uhvaćeni i zasužnjeni, te su samo velikom pomoćju kršćanskih trgovaca spasli život. ... Spomenuti fratri župnici pripovijedaju onomu puku, da imadu veću vlast od popova, pak daju oprosta i na 500 i 600 godina onima, koji čuju njihovu misu. I ovi fratri i popovi odrešavaju slučajeve, koji smiju odriješiti samo biskupi.«[267]

Sredinom 17 stoljeća se »vodila pravda izmed bosanskih franjevaca i biskupa Maravića radi Slavonije, gdje je Maravić tvrdio, da Našice i Velika spadaju njegovom biskupskom stolu, to jest *za prihod biskupov...*«[268]

[267] Smičiklas, nav. djelo, str. 89, 90, 91.

[268] Isto, str. 99.

Nakon Požarevačkog mira (1718) »carske vlasti otvorile su širom vrata jezujitskom uticaju u Banatu. One su svom snagom pomagale jezujite na štetu bosanskih franjevaca koji su dotle u Banatu bili skoro jedini predstavnici rimskoga zakona. Naravno, kako se i moglo očekivati, ubrzo je u Tamiškom Banatu počela borba između jezujita i franjevaca, poglavito oko katoličkih Srba Krašovana.«[269]

2. Ponekad kod pravoslavnih crkvenih upravljača jasno je dolazila do izražaja činjenica, da im nije toliko stalo do dogmatske strane stvari, nego do prihoda što ga imaju kao pravoslavni crkveni dostojanstvenici. Tako kardinal Csáki u pismu austrijskomu caru Karlu VI od 30. XI. 1718 ovako referira o svojim pregovorima sa predstavnicima pravoslavne karlovačke mitropolije o prelasku viših svećenika na katoličku vjeru i na uniju: »... ove pravoslavne crkvene starešine ističu da su voljni priznati rimskog papu kao faktičnu poglavicu crkve, a voljni su i njega u činu kardinala priznati za stub Rimokatoličke crkve ... Jedino se boje da će, u slučaju unije, izgubiti pravo uživanja dojakošnjih povlastica i imetka.«[270]

Da se u svim tim trvenjima vjerskim u osnovi radilo o otimanju oko dažbina, oko toga dakle, kome će vjernici plaćati crkvenu desetinu i davati ostala podavanja, da li katoličkoj ili pravoslavnoj crkvi, – vidi se između ostalog i iz *Prisege*, što ju je novo postavljeni unijatski marčanski vladika Zorčić položio »u palači zagrebačke biskupije u prisutnosti biskupa Martina Borkovića i punog broja zagrebačkih kanonika dana 8. aprila 1671«. Pošto se prvo zakleo na pokornost papi i »svetoj rimskoj cerkvi«, vladika Zorčić prisiže, da ne će na teritorij svoga vladičanstva puštati nikakve egzarhe i poslanike pravoslavnoga patrijarha »niti dopustiti, da bi ovde vu kerščanstvu i njegove svetlosti zemlji kakovu milostinju ili eleemozinu ali vu licu, ali vu obrazu eleemozine podanke ili harač rečenomu Pečkomu patrijarke i po njem turskomu caru pobirali i u vu tursku zemlju nosili, dapače ako budem čul, ali znal, da kojtakov egzarh dojde, krajiškim i takajše mojim duhovnim poglavarom njega i onoga, pri kojem stanuval bude, prepovedati hoću ...«[271]

3. Od vremena do vremena dolazilo je i do nagodbe između pravoslavnih odnosno pounijaćenih vladika na jednoj i katoličkih biskupa na drugoj strani o podavanjima pravoslavnog puka. Tako se vladika Simeon godine 1628 pogodio sa zagrebačkim katoličkim biskupom ovako: »Naseljenici Srbi na imanju manastira Marče rabotaće manastiru po dva dana od Đurdjeva do arhandjela Mihaila-dne, a od ovoga praznika pa do Đurdjeva po jedan dan. Uz slobodnu krčevinu, davaće episkopu desetak u vinu i od svake vrste žita, a drugom nikome. Episkop, pak obvezuje se, da će ih braniti od straže i od harača generalova (Vjesnik zem. arkiva, XVIII, 106–107).«[272] Nešto ranije, godine 1618, zagrebački biskup Petar

[269] Radonić, nav. djelo, str. 593.
[270] Radonić, nav. djelo, str. 490.
[271] Šimrak, nav. djelo, str. 73, 75–76.
[272] Radonić, isto, str. 53–54.

Domitrović »izdao je za episkopa Simeona i bratiju manastira Marče darovno pismo, po kome su dužni bili za zemljište oko manastira sv. Arhangela Mihaila na Marči, teritoriji zagrebačkog biskupa, davati zagrebačkim biskupima na dan sv. Martina 12 oka čistog voska.«[273]

4. Nadbiskup katoličke crkve, koja je prodavala oprost od grijeha na veliko, optužuje i anatemiše pravoslavnu crkvu, jer radi isto: »ona (pravoslavna crkva, napom. V. B.) poriče vječnost muka u paklu u korist rasputnosti i ujedno Epikurove škole; jer njihovi sveštenici prodaju taj espap, koji im donosi znatnu dobit. Ne priznavajući zajedno sa Grcima treće mjesto, gdje se duše čiste, malu bi oni korist imali u velikoj trgovini ... kad ne bi pokazali, da su oni kadri za odnosni sveti dinar izvući duše iz pakla ... Tajna ispovjedi to je javni pazar, na kome se prodaju i kupuju grijesi, ko da više. Javni ili tajni lupeži ugovaraju za oproštaj za novac. Rukopoloženje je bogato tržište, koje nosi samo dobit. Sva zasluga kandidata sastoji se u tome, koliko može da dade novca, koji važi više od svake sposobnosti i znanja.«[274]

Ondje, gdje zbog velikoga siromaštva u narodu ekonomski momenat nije igrao važne uloge, gdje se zbog krajnje neimaštine od puka jedva moglo što da ubire, – tu nije mogla uhvatiti korijena ni ovakva međusobna vjerska netrpeljivost između pravoslavnih i katolika. To je naročito bio slučaj u odnosu između Crnogoraca i Albanaca. »U Skopskoj Crnoj Gori nadbiskup (Matija, napom. V. B.) beleži, po njemu, ružnu naviku, da pravoslavni i katolici jedno drugom kumuju.«[275]

Nije, napokon, bez interesa, da postoje izvjesna svjedočanstva čak i sa frataske strane o tome, kako i u području, gdje je postojala najveća zakrvljenost između pravoslavnog i katoličkog svećenstva, sukoba u samom narodu nije bilo. Vjernici su se znali podvojiti samo na pitanju uvođenja novog kalendara, ali protivljenju pravoslavnih bili su se pridružili i katolici, – a u pitanju borbe za oslobođenje od Turaka bili su i jedni i drugi složni i jedinstveni. »Najprije valja da se pitamo: da li je između naroda bila onakova mržnja, kakova je bila između vladika i biskupa, između popova i fratara. »*Šizmatici bili su*« – veli Grgičević – »*vrlo dobri i prijateljski s katolicima prije uvedenja novoga koledara, a poslije toga vrlo su im protivni, a opet da dođe do oslobođenja sudjelovali bi*«. Ovo zlatno svjedočanstvo potvrđuje nam se i time, što se katolici kroz pedeset godina bore proti novomu koledaru, hoće da zajedno slave svete blagdane sa svojom braćom.«[276]

[273] Radonić, nav. djelo, str. 57.

[274] Milaš, nav. djelo, str. 358, 359.

[275] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 653. – I Cvijić je prilikom proučavanja crnogorskih krajeva zabilježio: »Crnogorac se ne ustežc oženiti djevojkom kakvog arbanaškog junaka. Razlika u vjeri, naročito ako je u pitanju katolička vjera, nije prepreka ili se bar o njoj ne vodi računa ...«

[276] Smičiklas, nav. djelo, str. 86.

Poglavlje drugo

SRPSKA ODNOSNO HRVATSKA IZRABLJIVAČKA KLASA KAO PREDSTAVNIK UGNJETAČKOG VLADAVINSKOG SISTEMA

I

Srpski izrabljivači kao eksponenti tlačilačkog sistema

1. Povezanost srpskih naročito crkvenih feudalaca s turskom državnom vlašću

Svakoj izrabljivačkoj, ugnjetačkoj klasi, da bi mogla da vlada nad obespravljenim i potlačenim slojevima naroda, da bi te slojeve držala u pokornosti i da bi mogla ekonomski da ih eksploatira, – neophodno je potrebna organizirana vojna i policijsko politička sila klasne države, njen državni aparat. Samo to sredstvo prinude u stanju je da osigura nepravednu, tlačilačku klasnu vladavinu i nesmetano izrabljivanje radnih narodnih masa.

Zbog toga su srpski svjetovni i crkveni feudalci, kada su uslijed turskih osvajanja izgubili svoju samostalnu srpsku feudalnu državu, morali u svom klasnom interesu da se oslone na novi, turski državni aparat.

U prvom razdoblju turske vladavine svi društveni slojevi, kojima je turski feudalizam pružao priliku da na ovaj ili onaj način sudjeluju u izrabljivanju vlastitog porobljenog naroda, povezali su se s turskom državom. Sve eksploatatorske klase: ne samo islamizirano plemstvo, nego i kršćani spahije, i crkveni dostojanstvenici, morali su da se oslone na tursku vlast, jer je egzistencija eksploatatorskih klasa moguća samo uz pomoć tlačilačke, organizirane državne sile; pošto su izgubile vlastitu feudalnu državu, te su klase mogle da se održe kao eksploatatorske *samo uz podršku tuđe*, osvajačke države.

Držanje naših svjetovnih i crkvenih feudalaca i ostalih pripadnika izrabljivačke klase već je sada jasno pokazalo, da su njima važniji klasni interesi od interesa nacionalnih, i da su uvijek gotovi da se udruže i s tuđinskom ugnjetačkom državom protiv vlastitoga naroda, samo da bi očuvali svoj povlašćeni socijalni položaj.

Jedno od osnovnih obilježja prvoga razdoblja turske vladavine nad nama bila je razlika u položaju pojedinih društvenih klasa u pokorenim zemljama. Nekadašnje izrabljivačke (takozvane više) klase uživale su u to prvo vrijeme turske vladavine privilegirani položaj. Jedni od pripadnika tih klasa zadržali su svoje ranije privilegije, a drugi su od turske vlasti dobili i neke nove povlastice. Time je bilo određeno i njihovo držanje prema turskom osvajaču. Svi povlašćeni elementi unutar porobljenog naroda: plemstvo (i to ne samo ono, koje je prešlo na islam, nego i feudalci, koji su ostali kršćani), crkveni dostojanstvenici i vladavinski sloj na selu, knezovi i primićuri – povezali su se s novom vlašću pomažući joj i služeći na ovaj ili onaj način.

U to prvo doba sav pritisak turskih feudalnih zavojevača bio se u osvojenim južnoslovenskim zemljama svalio na obespravljenu, potlačenu klasu naroda i samo između nje i osvajača dolazi tada do nepomirljive protivnosti i sukoba.

Pružajući otpor turskom nadiranju i sudjelujući u dugim protuturskim ratovima, braneći, naravno, prije svega svoje posjede, izginuo je velik broj srpskih feudalaca; i nekad brojna i jaka hrvatska feudalna klasa bila je tim turskim ratovanjem sasvim oslabljena. Mnogi naši velikaši istakli su se u tim ratovima svojom golemom sposobnošću i velikim junaštvom, što ih je proslavilo i izvan naših granica.

Ali oni južnoslovenski feudalci, koji su poslije osvojenja naših zemalja ostali da žive pod Turcima, prešli su na stranu osvajača, jer su samo pod tim uvjetom mogli zadržati svoja feudalna dobra i svoj dotadašnji položaj eksploatatorske klase. Oni su tursku vlast prihvatili kao vladavinu svoje vlastite feudalne klase i postali njenim glavnim osloncem i uporištem kod pokorenih naroda. Poslije propasti naših srednjevjekovnih država jedina organizirana sila, koja je feudalnoj klasi kao takvoj (pa prema tome i našim feudalcima) omogućavala izrabljivanje potlačenoga stanovništva – bila je turska feudalna država. Izgubivši svoj vlastiti feudalni državni aparat, naši plemići mogli su održati svoju dalju klasnu egzistenciju samo s pomoću sile turske feudalne države, jer bez njenog pritiska ne bi se moglo dalje živjeti od feudalnog izrabljivanja obespravljene raje. Zbog toga je s klasnog stanovišta našega plemstva bio daleko važniji feudalni karakter turske vlasti, nego njeno tuđinsko nacionalno obilježje.

Spasiti svoju klasnu egzistenciju putem povezivanja s novim nosiocima feudalne države postizalo se najjednostavnije i najsigurnije prelaskom na islam. Samim tim zadržavao je naš feudalac i zemlju i sve svoje dotadašnje klasne privilegije; to ga je izjednačavalo i u svim drugim pravima s ostalim muslimanima, tako da su Južni Slaveni muslimanske vjere mogli i u vojsci i u državnom aparatu da dostignu najviše položaje, kakav je, na primjer, bio slučaj s velikim vezirom Mehmed pašom Sokolovićem (1505–1579) i s mnogim drugim našim ljudima. Najčešće su ovi naši muslimani bili vjerski revniji od pravih Turaka želeći da se »pokažu dostojni nove vere, povlastica i novih položaja, koje im ona donosi i stavljali su se u sve veću suprotnost prema sunarodnicima, koji su ostali u staroj veri.« (Cvijić).[277]

Na osnovi novih istraživanja u carigradskim arhivima B. Đurđev je utvrdio, da su u prvo vrijeme u velikom broju prišli turskim osvajačima i oni plemići, koji su zadržali svoju ranију kršćansku vjeru. Naročito je

[277] Pored ovog glavnog klasnog interesa bilo je i drugih uzroka i motiva brojnoj islamizaciji našega plemstva; tako su na plemiće bogumile presudno djelovali vjerski progoni, kojima su bili podvrgnuti u Bosni uoči njenog pada pod tursku vlast. Bezobzirna gonjenja bogumila i sa strane državne vlasti i sa strane kršćanske crkve (i jedne, katoličke, i druge, pravoslavne) izazvala su čak i masovno prelaženje bogumilskoga puka na muhamedanstvo. »... i bogumili su se listom isturčili, jer su ih zbog njihove vjere slobodoumne gonili i pravoslavni i katolici.« (Pelagić V.)

velik broj ovih kršćana spahija u XV stoljeću bio u sjevernoj Srbiji. Tako je, na primjer, u defteru za Braničevski subašiluk iz godine 1467–8 upisano pedesetčetiri feudalna dobra (timara) na kršćane spahije, a svega trideset dva na spahije muslimane; u Smederevskom sandžaku u drugoj polovici XV stoljeća je upisano oko osamdeset timara na kršćane spahije.

Kršćani spahije imali su ista prava i obaveze kao i muhamedanci; i »položaj seljaka pod kršćaninom spahijom bio je isti kao i pod muslimanom spahijom«.

To naše kršćansko, neislamizirano plemstvo bilo je u ovo doba glavnim pomagačem i uporištem turske vladavine nad našim narodima.

Kršćanska crkva bila je glavni stup naših srednjevjekovnih država, jer su joj ove davale bogate poklone i goleme zemljišne posjede osiguravajući joj na njima izrabljivanje kmetova na bazi feudalnoga poretka. Odnos te feudalne crkve prema feudalnoj državi bio je najprisniji i njena ponajglavnija politička misija bila je idcološko opravdavanje i podržavanje feudalnoga sistema.

Poslije osvojenja naših zemalja turski feudalizam uza svu svoju primitivnost i vezanost za vlastitu muslimansku vjeru, ipak nije propustio da iskoristi u svoje osvajačke svrhe i kršćansku crkvu, tog tako iskušanog pomagača feudalne državne vlasti. S druge strane ni »crkve se ne odriču lako pozicija, koje su ranije stekle ...«[278] Radi toga su turski osvajači ostavljali kršćanskoj crkvi, kršćanskim samostanima imanja i potvrđivali njihove ranije povlastice. U defterima iz toga vremena postoje podaci, da su pravoslavnoj crkvi davani spahiluci (timari) i priznavana nad rajom spahijska prava. Interesantan je u tome pogledu defter za manastir Ravanicu, koji je objavio B. Đurđev, a u kome se između ostalog kaže: »U rukama kaluđera koji stanuju u manastiru postoji zapovijest pokojnog sultana Murata i njegovog veličanstva moga sultana – neka je vječna njegova moć – koja kaže da ne daju harač ni ispendže. Timar u rukama kaluđera Ravanice, koji ga uživaju i šalju u vojnu dva oklopnika. Sada pošto se prihod povećao, postavljeno je tri oklopnika.« Na kaluđera Nikona upisani timar predstavlja imanje manastira Resave (Manasije), koji daje dva vojnika za tvrđavu Resavu.

»Među hrišćanima spahijama upisana su i dva popa: pop Jakov ... i pop Todor ...«[279]

Turska država je tada i u mnogom drugom pogledu izlazila pravoslavnoj crkvi ususret. »Velik broj manastira Bosne i Hercegovine podignut je za vreme turske vlade XVI stoleća, kao trebinjski manastir (oko god. 1508), Žitomišljić (1563), Ozren, Lomnica, Vozuća, Moštanica ... Najveći deo fruškogorskih manastira potiče isto tako, iz turskoga perioda: Rakovac, Beočin, Šišatovac, Petkovica, Vrdnik i možda Velika Remeta. Čak je u budimskoj eparhiji manastir Grabovac iz toga perioda, iz god. 1585.«[280] Slično su Turci postupali u drugoj četvrti XVI stoljeća i u Dal-

[278] M. Petrović, navedeno djelo, str. 105.
[279] Vidi o tome podrobnije radove B. Đurđeva u Godišnjaku B. i H.
[280] Ćorović, navedeno djelo, str. 310.

maciji, gdje je tada također podignut veći broj pravoslavnih crkvi. Turska vlast je, nadalje, vladikama i drugim višim svećenicima osiguravala ubiranje crkvenih dažbina i, u slučaju potrebe, davala i oružanu asistenciju za njihovo nasilno utjerivanje, koja se zbog opadanja proizvodnje i osiromašenja nakon ratova često morala primjenjivati.

Više svećenstvo, koje je živjelo od nameta na narod, od oporezivanja i eksploatacije svojih vjernika, bilo je dakle prinuđeno da drži s novom turskom vlašću ne samo zato, što joj je ova (u prvo doba) ostavila imetak i feudalne povlastice, nego i zato, što joj je osiguravala prihode. Zbog toga se i privilegirano više svećenstvo isto onako kao i naša feudalna povlaštena klasa povezalo s osvajačem pretvorivši i crkvenu hijerarhiju u uporište turske vladavine nad našim narodima. Vladika je »imao pravo da naplaćuje poreze od svake kuće (dimnicu). Kako se narod odupirao da plaća ovaj namet, često je upotrebljavana oružana sila da se vladičini prihodi utjeraju. Zato je crkvena vlast održavala uvijek dobre odnose sa Turcima. Crkveni velikodostojnici su u neku ruku sankcionisali tursku vlast, a u mnogim prilikama su pomagali Turcima da se narod održi u pokornosti.«

Zato, što su u tom prvom razdoblju imali povlastica, koje su htjeli da zadrže, i što im je država osiguravala imetak i prihode, upravljači pravoslavne crkve ne samo da se nisu tada borili protiv turske vlasti, nego su služili učvršćivanju postojećeg stanja i održavanju naših naroda u podjarmljenosti, a glavna politička misija višeg svećenstva u to doba bila je smirivanje i gušenje buna i ustanaka u narodu.[281]

Koliko su bliski odnosi postojali tada između najviših nosilaca turske vlasti i upravljača pravoslavne crkve može se zaključiti po tome, što je za prvoga patrijarha obnovljene Pećke patrijaršije postavljen Makarije Sokolović, rođak vezira Mehmeda Sokolovića.

Crkvena organizacija Pećke patrijaršije je od 1557 do 1766 obuhvaćala sve Srbe pod turskom vlašću na ogromnom teritoriju od Makedonije do Budima i zapadne Hrvatske. Kroz dva puna stoljeća, u vrijeme kada je turska vladavina sprečavala postojanje bilo kakve druge kulturno-po-

[281] Ali i u ovom prvom razdoblju se ovako držalo prema turskim feudalcima samo *privilegirano, više svećenstvo, – dok su niži svećenici, čiji se ekonomski i društveni* položaj gotovo ni u čemu nije razlikovao od potlačenoga seljaštva, dijelili sudbinu obespravljene raje i već tada bili na strani naroda i njegove borbe protiv ugnjetača. To niže svećenstvo bilo je poput seljaštva izrabljivano i tlačeno ne samo od Turaka, nego i od vlastitoga višeg klera, koji je »od vjere načinio sredstvo koristoljubivog eksploatiranja« (Dositej). Zadržala su nam se svjedočanstva o tome, kako su pravoslavne vladike uz podršku turske vlasti iskorišćavali, globili, kažnjavali i na najbezobzirniji način progonili niže svećenstvo, – zbog čega su se između njega i viših crkvenih upravljača već tada stvorile takve suprotnosti, koje će se u kasnijem toku naše historije sve više zaoštravati. Ta oštra podvojenost između višeg i nižeg svećenstva odredit će i njihovo zauzimanje stava prema narodnoj borbi za slobodu: dok se više gotovo po pravilu suprotstavljalo toj borbi, dotle je niže išlo sa narodom.

Te *razlike unutar jedne i iste crkvene organizacije na sličan su način i u katoličkoj* crkvi razdvojile niže svećenstvo od višeg i presudno djelovale na njihovo nacionalno-političko opredjeljivanje.

litičke i nacionalne ustanove osim crkvene, Pećska patrijaršija je bila ne samo jedina vjerska, nego i moćna feudalno politička organizacija pod Turcima.

U prvo vrijeme nakon osvajanja srpskih zemalja Turci su nastojali da pravoslavnu crkvu, pomažući je i povlašćujući, upotrebe kao sredstvo za učvršćivanje svoje vlasti nad samim srpskim narodom. Na bazi uspješne suradnje s vrhovnim upravljačima pravoslavne crkve turski osvajači su kasnije, a naročito u vrijeme svojih ofenziva protiv katoličkih zemalja (ratovi protiv Hrvatske, Austrije i Venecije) došli na ideju da iskoriste postojanje vjerskih razlika između pojedinih naših naroda (naročito između Srba i Hrvata) u cilju da ih razdvoje jedne od drugih, da izazovu među njima vjersku mržnju, kako bi pravoslavne Srbe mogli upotrebiti kao oslonac u svom ratovanju protiv Hrvata i ostalih katolika. Dajući nova prava pravoslavnoj crkvi Turci su željeli preko njenih upravljača pridobiti i srpski narod na svoju stranu u ratovima, što ih vode na terenu Bosne, Hrvatske i Ugarske.

I obnova Pećske patrijaršije trebala je da posluži ostvarivanju toga turskoga plana: izdvojiti sve pravoslavne Srbe u turskom carstvu, izolirati ih u jednoj posebnoj, isključivo pravoslavnoj organizaciji, okupiti ih u njoj i tako podvrći jednom jedinom centralnom utjecaju crkve, kojom upravlja više svećenstvo kao prokušani suradnik i pomagač turske države.

Da su ovakvom svojom politikom turski osvajači išli za tim, da pravoslavni južnoslovenski živalj iskoriste u svojoj borbi protiv katoličkih Južnih Slavena i katolika uopće, – vidi se i po tome, što su Turci u ovo vrijeme pomagali pravoslavnu crkvu naročito u krajevima, gdje ima katolika: na osvojenom teritoriju Bosne, Hrvatske, Ugarske: »Od godine 1524 do god. 1537 podignuto je u osvojenoj turskoj Dalmaciji devet crkava; »*od toga vremena*«, piše N. Milaš po S. Končareviću, »počeo se bujnije razvijati crkveni život i *pravoslavna vjerska svijest u Dalmaciji*.«[282] Zbog toga se na tom teritoriju uz podizanje novih crkva i manastira osnivaju i nove episkopije.

»Grčka ili vizantijska crkva ovladala je, kao i turska država, gotovo cijelim poluostrvom, a njeni su organi bili mnogobrojno sveštenstvo i crkvene opštine koje su se umnožavale.«[283]

Na taj način se, u prvom razdoblju turske vladavine, feudalna pravoslavna crkva pretvorila u oslonac i sredstvo turske državne vlasti, turskog ugnjetačkog sistema.

Za nas je ovdje od osobite važnosti suradnja pravoslavne feudalne crkve s ugnjetačkim turskim vladavinskim sistemom na teritoriju Hrvatske.

Zbog protektorskog stava turske vlade prema pravoslavnim crkvenim upravljačima, ovi su ponekad, a naročito u vrijeme turskih osvajačkih ratova, uspijevali, da i jedan dio svojih vjernika mobiliziraju na strani

[282] Ćorović, navedeno djelo, str. 310. (Podcrtao V. B.)
[283] Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, I. str. 145.

turske vojne sile. I uopće, u doba turskog prodiranja na Sjever i Zapad zajedno sa turskom silom prostirali su se i Srbi, a paralelno s turskom državnom vlašću širila se je i vlast feudalne pravoslavne crkve potiskujući i tlačeći i katoličku crkvenu organizaciju i hrvatsko pučanstvo katoličke vjere.

»Ali opet moramo to spomenuti da su pravoslavni kršćani u turskim vojskama prednja četa, koja ima da pustoši kršćanska sela. Oni su pored Turaka »desno krilo« tursko na krajini.«[284] »Šireći svoju vlast na sever preko Save i Dunava, Turci su tokom XVI veka iz vojničkih razloga, duž granice prema habsburškoj Ugarskoj, naseljavali Srbe iz Bosne i Srbije. Tako je srpski elemenat još od XVI veka počeo gušće naseljavati Srpsku Vojvodinu sa Sremom, Slavoniju i južne krajeve Hrvatske. Od tih Srba formirala je Turska dobru pešadiju t. zv. martoloze. Osobito jako potisnuli behu Srbi katolike iz Like i Krbave, kada su one 1528 pale pod Turke.«[285]

Kao sredstvo svoga porobljivačkog pohoda protiv katoličkih zemalja turska državna vlast je upotrebljavala feudalne vrhove pravoslavne crkve i u Dalmaciji i u Bosni i drugdje u doba svojih ofenzivnih ratova. »Kongregacija prve mutne vesti o nasilju pravoslavnih na balkanske katolike doznala je privatno od pojedinaca. Negde na poč. 1662 došao je u Rim Beneventanac Cezar Roza. On je bio u turskom ropstvu pa je, po sporazumu s Turcima, ostavio mesto sebe zamenu, dok se on ne vrati s otkupom. Njega su katolički redovnici i sveštenici zamolili u najvećem poverenju da dostavi Kongregaciji kako je carigradski patrijarh dobio od sultana privilegiju, kojom se svi katolici u Turskoj podvrgavaju njegovoj vlasti. Patrijarh je za tim poslao katolicima, kao svoga emisara, nekoga šizmatičkoga episkopa da im to dostavi. Katolici su upravo zaprepašteni i u strahu za spas svojih duša. Njima je, pod kaznom nabijanja na kolac, zabranjeno da se obraćaju za pomoć Rimu i drugima, a uzeto im je i pet talaca.

Nadbiskup splitski javljao je u Rim, po kazivanju istoga Beneventanca, skoro isto, samo s tom razlikom da je patrijarh naredio katolicima da imaju preći na pravoslavnu veru. Franjevci s narodom toliko su bili ogorčeni da patrijarhov emisar nije smeo da napusti kuću, u koju se bio sklonio. Javljajući to, splitski nadbiskup molio je da mu se što pre pošalje dobar i pouzdan misionar da se Split ne pošizmatiči sasvim ...

S jeseni 1662 stigle su Kongregaciji nešto jasnije vesti iz Bosne. Banjalučani javljali su, naime, da je prošle godine došao u Banjaluku lično sam patrijarh (»il Patriarca di Pech scismatico«) sa širokom punomoći sultana da može po Bosni i susednim krajevima vršiti kanoničku vizitaciju, da može zabraniti katoličkim biskupima da obilaze svoje crkve, da bez njegova dopuštenja ne mogu sazivati provincijalne sinode, da fratri ne mogu birati svoga provincijala i gvardijana, da katolički klir ne sme služiti misu, ni venčavati i t. d. Da bi ovo sprečili, katolici su pozajmili

[284] Isporedi Smičiklas, nav. djelo, str. 100.
[285] Isporedi Radonić, nav. djelo, str. 43.

od turskih trgovaca 8.000 talira i u Carigradu potplatili sultanove doglavnike. Kako na tu sumu moraju da plaćaju veliki interes, mole Kongregaciju da naredi da svi bosanski katolici, po mogućstvu, podnesu ove troškove.« – »Ideja vodilja turske politike je ići na ruku pravoslavnima raznim povlasticama i privilegijama i jačati mržnju pravoslavnih na Latine. Vidi se to jasno, kaže Zmajević, iz referata Valijera. Providur Valijeri ističe da su Turci, ne mogući osvojiti oružjem Krit, zauzeli ostrvo s pomoću religije, jer su onde formirali pravoslavnu mitropoliju sa sedam sufragana koji su narod odvratili od Mletaka.«[286]

Skopski nadbiskup Bogdani žaleći se katoličkoj Kongregaciji godine 1678 na pravoslavnog patrijarha Arsenija III iznosi između ostalog i ovo: »Preko jednog svoga nedostojnoga episkopa pitao me je, veli nadbiskup, »ko me je postavio za nadbiskupa?« Odgovorio sam: »Bog i njegov vikar«. A on mi je na to odvratio: »Dakle, papa je veći od našega sultana?!« Napisavši ovo, što je tako malo verovatno, nadbiskup podseća Kongregaciju da je ona, 23 novembra 1671, pisala ćesarevom rezidentu u Carigrad i molila ga da se zauzme na Porti u interesu katolika. Carski rezident isposlovao je na Porti traženu naredbu, ali od nje nije bilo koristi. Katolici skopske nadbiskupije skupili su 30 talira, predali ih dubrovačkom poslaniku Kabužiću u ime troškova. Kabužić je dobio od Porte željenu naredbu koja se poštovala četiri godine. Nu kako je patrijarh sve više i izdašnije darivao Turke, pustili su ovi da patrijarh nastavi raniji pritisak, samo u većoj meri, tako da od katolika traži da mu dadu za jednu godinu upravo onoliko, koliko je trebalo da dadu za protekle četiri godine.«[287]

Taj pritisak pravoslavnih crkvenih dostojanstvenika uz asistenciju ugnjetačkog turskog državnog aparata nastavlja se i kasnije, i za vlade patrijarha Kalinika (1693–1710). »Pritisak od strane turskih lokalnih vlasti i patrijarha Kalinika I bio je toliko snažan da su skopski nadbiskup, Petar Karadžić, i novoizabrani nadbiskup Sofije, Pavle Joščić, utekli iz svojih rezidencija, a tri misionara bačeni u zatvor, iz koga su pušteni uz otkup s tim da što pre napuste Tursku.«[288]

Gledajući decenijima starješine feudalne pravoslavne crkve (koja se u to vrijeme poistovećuje sa srpskom narodnošću) kao sluge i predstavnike omrznutog turskog tlačilačkog sistema, – i katolička crkva i njeni hrvatski vjernici će zbog takvog držanja jedne (feudalne) srpske klase, zbog proturskog stava pojedinih pripadnika srpskoga naroda, – početi da identifikuju tursku porobljivačku vladavinu sa tim pravoslavno-srpskim njezinim eksponentima, – i da, generališući, smatraju sve Srbe za najljuće i najveće neprijatelje čitavog hrvatskog katoličkog naroda.

Pa premda je u drugom razdoblju turske vladavine nad našim narodima ta suradnja višeg pravoslavnog svećenstva sa Turcima prestala – (s prestankom pobjedonosnih ratova i s nestankom ratnog plijena i pljačke,

[286] Radonić, nav. djelo, str. 339–340, 598.
[287] Radonić, nav. djelo, str. 370.
[288] Isto, str. 476.

došlo je do smanjenja okupiranog teritorija i do osiromašenja turskih vojskovođa, spahija i janjičara, koji su sad morali da nadoknade jačim eksploatiranjem i pljačkanjem preostalog područja ono, što su izgubili, pa su nasrnuli i na imanja i prihode i pravoslavne crkve, čiji će se feudalni upravljači sada i sami povezati sa kršćanskim vladama i sudjelovati u protuturskim ratovima, što će izazvati sve jače progone sa strane Turaka) – jednom stvorena protupravoslavna i protusrpska netrpeljivost, mržnja i neprijateljstvo kod Hrvata katolika ostat će da traje i dalje, naročito pod utjecajem konkurentskog katoličkog svećenstva. Iako su dakle stvarni uzročnici toga neprijateljstva nestali, ono će i dalje živjeti u osjećajima i u svijesti katoličkih vjernika. Održavanju takvog raspoloženja pridonosilo je i proturško držanje pojedinih pravoslavnih vladika i u toku drugoga turskog razdoblja, koji su naročito poslije ukidanja Pećke patrijaršije (1766), tobože u ime pravoslavlja, i dalje služili turskoj nasilničkoj vladavini, pomažući joj da ugušuje sve oslobodilačke pokrete kršćanske raje i u Srbiji, i u Bosni, i svagdje, gdje bi se našli na upravi pravoslavne crkve.[289]

Na kraju ovoga poglavlja treba u vezi sa suradnjom između turske države i upravljača pravoslavne feudalne crkve upozoriti na dvije značajne činjenice.

1. Izuzetak je u pogledu te suradnje i u prvom razdoblju činilo ono pravoslavno više svećenstvo, koje ili nije trajno potpadalo pod tursku vlast, ili je živjelo u zemlji u kojoj ne postoji feudalni poredak pa, u vezi s tim, ni mogućnost izrabljivanja puka sa strane crkvenih feudalaca. To je bio slučaj sa crnogorskim vladikama, koji su od samoga početka po pravilu bili na protuturskoj strani između ostaloga i zato, jer im u uvjetima plemenskoga društvenoga uređenja tadašnje Crne Gore nije za feudalno izrabljivanje vlastitoga naroda bila potrebna turska državna sila.

2. Nije bez interesa da postoje neki dokumenti i o tome, kako su, još na početku 17. stoljeća s jedne strane i katolički fratri nudili suradnju turskoj državnoj vlasti, i, s druge, kako je i u to doba turska vlada ponekad uzimala u zaštitu i predstavnike katoličke crkve. U tom pogledu značajan je ovaj sultanov ferman iz godine 1618, koji između ostalog sadrži i ove odredbe: »veziru bosanskomu Skenderpaši i sandžacima zvorničkomu, srijemskomu, požeškomu, muhačkomu, pečujskomu, hercegovačkomu, kliskomu, ličkomu, smederovačkomu. Neka je svima znano, da su fratri iz spomenutih predjela poslali u ovu prestolnicu molbu i tužbu govoreći: Mi kao hodavci hodamo od mjesta do mjesta, kud stanuju naši sljedbenici – čafiri – po starinskom običaju po crkvama, manastirima i pazarištima i svojim vjernicima propovijedamo evanđelje po starinskom običaju, nukamo ih na službu carsku i na pokornost pre-

[289] Isporedi Matija Nenadović, *Memoari*, str. 236–237; Vuk Stefanović Karadžić, *Sakupljeni istorijski i etnografski spisi*, I, str. 14, 64, 68, 105–106; Novaković Stojan, *Vaskrs države srpske*, str. 25; Pantelić, navedeno djelo, str. 106; Skarić, navedeno djelo, str. 13; Bogićević, nav. djelo, str. 149.

ma visokim naredbama, preporučamo im, da se brinu samo o svom poslu. Na ovaj način mi postupajući i ne radeći ništa proti carskim naredbama i suviše imajući carsku povelju (»Ahdname«) i mnogobrojne prejasne odredbe po kojima postupamo, a protivno ne radimo. Ovo naše ponašanje ne mogući gledati ni podnijeti kojekakvi zlikovci kao što su tefterdari, tatari, emini, spahije, janjičari, softe i ostali zločinci stadoše od toliko crkava uzimati danke, zabranjuju svetkovanje nedjelje i drugih svetkovina, mrcvare i ubijaju puk, koji u strahu i žalosti k nama se utiče. Sada ištu od nas badžu i dumruk od hrane potrebite nama za vlastiti život i od odjeće za haljine, koje kupujemo po vašarima. To se ovim fermanom zabranjuje.«[290]

To oslanjanje turske državne vlasti i na katoličku crkvu, pa i specifično uzimanje u zaštitu baš katoličkoga svećenstva, osobito će se provoditi u doba, kada centralna turska vlast – naročito za vlade sultana Selima III (1789–1808), Mahmuda II (1808–1839) i Abdul-Madžida (1839–1860) – uvodi protuspahijske reforme, zbog čega dolazi u sukob sa svojim vlastitim feudalcima. »U svojoj borbi protiv feudalaca, centralna vlast je apelovala na viši pravoslavni i katolički kler da zadržavaju seljake, da ne staju na stranu begova, kao što je u seljačkim bunama tražila da vjerski starješine smiruju pobunjene seljake. Kao naknadu za to, turske vlasti su crkvi jednoj i drugoj, odnosno njenom višem kleru činile razne usluge, opraštajući ih od plaćanja državnih poreza, pa čak i od džulusa, vjerskog poreza što su ga morali da plaćaju nemuslimanski vjerski starješinc.

Karakterističan je primjer što ga navodi Strukić, koji kaže da je 1854 g. bosanski valija Huršid-paša doviknuo pred čitavim medžlisom u Sarajevu: »Uzimajte od svakog desetinu, paša bio, kajmekam bio, džamija bila, vakuf bio, osim samih fratara. Njih je devlet (država) mehaf učinio (izuzeo) i neću da mi takve dave (tužbe) od fratarski desetina više ikad dolaze«.[291]

2. Izrabljivački sloj srpskog društva u Vojnoj Granici na strani austrijskog porobljivačkog sistema

Pravni položaj u Hrvatsku doseljenih Srba Graničara, bio je lišen svake ustavne, zakonite podloge, te je isključivo zavisio od milosti bečkoga dvora, koji im je tako podarena prava svakog trenutka mogao ukinuti isto onako samovoljno, kao što ih je i dao, i koji je održavanje i obnavljanje privilegija uvjetovao apsolutnom vjernošću i pokornošću srpskih doseljenika prema habsburškoj dinastiji. (Taj uvjet sadržan je gotovo u svakoj privilegiji. Tako Leopold određuje trajanje svoje privilegije od 21. VIII. 1690 klauzulom: quatenus et quamdiu Nobis universi

[290] Isporedi Smičiklas, nav. djelo, str. 76.

[291] Vojislav Bogićević, *Stanje raje u Bosni i Hercegovini pred ustanak 1875–1878* godine. »Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine«, II, Sarajevo 1950, str. 149.

et singuli fideles et devoti erunt – na koliko i dok budu svi skupa i pojedinačno Nama vjerni i odani –; u zaštitnoj diplomi Karla III iz god. 1715 se ističe, da će privilegije vrijediti samo dok Srbi nepokolebivo ustraju u vjernosti, odanosti i poslušnosti prema vladaru i njegovom domu; to isto ponavlja se i u Karlovom Zaštitnom pismu iz 1735 i u Privilegiji Marije Terezije iz 1743, a u njenom Versicherungs-Patentu iz 1751 naglašava se, da je glavna osnova svih privilegija vjernost i pokornost dinastiji.) Ta nestalnost, nesigurnost i uvijek otvorena mogućnost njihovog oduzimanja (čime je dvor svijesno ucjenjivao doseljene Srbe primoravajući ih na poslušnost, što je otvoreno izneseno u elaboratu princa Hildburghausena o Vojnoj Granici iz god. 1737) čine glavno obilježje privilegija, zbog čega su i sva prava Srba u Hrvatskoj, zasnovana na njima, bila isto tako nestabilna, netrajna i neizvjesna, »od danas do sutra«.

Privilegijama ustanovljena zavisnost srpskih doseljenika isključivo od dinastije bila je od krupnih posljedica ne samo za njihovu budućnost, nego je znatno utjecala i na dalju historiju Hrvatske i na razvoj hrvatsko-srpskih odnosa. Davane spočetka radi obrane državnih granica od Turaka, privilegije su se ubrzo pretvorile u uspješno sredstvo dvorske politike, koja je već od prve polovice XVI stoljeća išla za tim, da centralistički podjarmi Hrvatsku Austriji uništavanjem njene feudalne državne posebnosti i samostalnosti. Stavljajući ih pod svoju neposrednu »zaštitu«, dvor je Srbe, naseljene na teritoriju Hrvatske, izuzeo ispod zakonite hrvatske vlasti i doveo u neminovan politički sukob i s hrvatskom državom.

Paralelno sa sukobom između doseljeničkoga srpskog puka i domaćega hrvatskoga plemstva traje i borba dvora protiv tog istog hrvatskoga plemstva s jedne strane zbog međusobnog otimanja oko eksploatacije seljaštva, a s druge zbog otpora feudalaca kraljevim apsolutističkim nastojanjima oko stvaranja centralističke vlasti ukidanjem državne posebnosti i samostalnosti feudalne Hrvatske. U to doba (od XVI do polovice XIX st.) glavni i gotovo jedini stvaralac svih dobara u Hrvatskoj bilo je seljaštvo (manufakture i industrije nema, obrt i trgovina su nerazvijeni); od proizvoda njegova rada imali su se izdržavati i kraljevska centralna vlast i domaća feudalna klasa. I baš zato, što je na teritoriju Hrvatske seljak bio izvor prihoda i za kralja i za feudalca, ova dva suparnika nužno su morala da se sukobe oko toga, koliko će kome pripasti seljačkih podavanja i plaćanja. Od donošenja Verbőczyjevog zakonika godine 1514 u Hrvatskoj je feudalac otimao od seljačkog podanika sve plodove njegova rada, ostavljajući mu samo onoliko, što je jedva dostajalo za golu, najbjedniju prehranu. Kralj i njegova centralna vlast mogli su tu dobiti nešto samo tako, ako smanje ili sasvim ukinu seljačka podavanja feudalcu. To otimanje oko prihoda poprimilo je drastične forme baš u Vojnoj Granici, gdje je kralj, oslobađajući privilegijama srpske doseljenike od podavanja hrvatskim feudalcima, sva njihova služenja i dažbine uzimao sebi (kao vojnici-zemljoradnici, koji sami sebe uzdržavaju, graničari su služili i donosili koristi samo centralnoj kraljevskoj vlasti) uskraćujući

silom hrvatskom plemstvu sva zakonita primanja s feudalnih posjeda na teritoriju Granice.

I drugi glavni sukob dinastije s plemstvom: podvrgavanje Hrvatske neposredno pod centralnu i apsolutnu vlast kralja, najoštrije se manifestirao u vezi sa stvaranjem Vojne Granice i tekao paralelno s tim procesom. Podčinjujući na osnovi privilegija srpske doseljenike politički i vojnički direktno sebi, bečki dvor je samim tim podjarmio Austriji i čitav graničarski teritorij, nastanjen tim Srbima. Time je dinastija protuzakonito odcijepila od Hrvatske goleme dijelove njenoga područja, i uništivši u njima potpuno hrvatsku državnu vlast pretvorila ih u isključivo vlasništvo austrijskoga vladarskoga doma (»patrimonium domus Austriacae«). Tako je od tih doseljenika spomoću privilegija stvorena usred Hrvatske država u državi. (»Po tom zakoniku ... oni su deržava u deržavi; od vlastelinah i oblasti kraljevine Hrvatske posve neodvisni«, Ratkaj.)

Ali hrvatska feudalna država nije oslabljena i samo ovako parcijalno podjarmljivana tim otkidanjem teritorija, nego je njena politička moć i samostalnost skršena i činjenicom, što je glavnu i najbrojniju oružanu silu u Hrvatskoj predstavljala baš ta graničarska vojska, koja se je, i opet na osnovi privilegija, nalazila pod isključivom i direktnom komandom Austrije. Bečko povlašćivanje srpskih doseljenika u Hrvatskoj pretvorilo ih je u moćno sredstvo dinastijine centralizatorske politike, jer su se interesi privilegiranog doseljeničkog puka, da ništa ne plaća hrvatskim feudalcima i da njime naseljeni teritorij ostane izuzet ispod hrvatske državne vlasti, koja bi od njih stvorila kmetske podložnike – poklapali s nastojanjima Habsburgovaca da oslabe hrvatsko plemstvo, svladaju njegov otpor i time unište samostalnost hrvatske feudalne države. Zato »Beč navalivši na ustav Hervatske i Ungarie, najde pomoćnike u onih Serbih ...«[292] »U takvim užasnim prilikama već nalazimo one dobjegle elemente kao graničare i sredstvo njemačkih generala i vlastodržaca protiv autonomijama, pravima i slobodama Hrvatske ... Hrvatska povijest onoga doba nije nego niz jeremijada proti atentatima bečke i gradačke kancelarije, njihovih generala i njihovih sredstava: ovih u Hrvatsku dobjeglih pravoslavnih elemenata ...«[293]

Tako je, zahvaljujući specifičnim historijskim uvjetima, antifeudalni savez između puka i kralja (koji je, naročito za vladanja prosvijećenih apsolutista u nacionalno homogenim državama bio pozitivan, jer je kršeći ekonomsku i političku moć plemstva i uklanjajući zastarjelu, srednjevjekovnu feudalnu rascjepkanost, pomagao stvaranje moderne, jedinstvene nacionalne države i služio progresu) odigrao u mnogonacionalnom Habsburškom carstvu, u čijem se sklopu nalazila Hrvatska, sasvim drugu, negativnu ulogu. U takvoj državi, u kojoj kralj, nosilac antifeudalne politike, pripada jednoj narodnosti, a plemstvo, branilac neprikosnovenosti feudalnih prava, drugoj, sukob između njih ima i jedno posebno značenje: centralističko-apsolutistička nastojanja tudinskog, njemačkog vladara ne

[292] A. Starčević, *Djela*, III. str. 205.

[293] Frano Supilo, nav. djelo, str. 300.

znače samo uklanjanje zastarjelih srednjevjekovnih formacija i feudalnih pregrada kao smetnji stvaranju naprednije, jedinstvene države, – nego i podvrgavanje takve feudalne državne formacije jednoj nacionalno tuđoj, neprijateljskoj, njemačkoj centralnoj vlasti, koja zajedno s feudalnom uništava i nacionalnu posebnost i samostalnost Hrvatske.

Zato otpor hrvatskoga plemstva protiv centralističkih i apsolutističkih nasrtaja dinastije, koji su u krajnjoj liniji i sa sigurnošću vodili denacionalizaciji i germanizaciji Hrvatske, nije značio samo obranu preživjelih feudalnih privilegija, nego i zaštitu nacionalne nezavisnosti, koja je u to doba sadržana u feudalnoj hrvatskoj državi i bila garantirana jedino njenim održanjem i opstankom.

U takvoj situaciji sudjelovanje srpskog doseljeničkog puka na strani centralne kraljevske vlasti u rušenju hrvatske feudalne državne organizacije i u svladavanju otpora jedinih tadašnjih, plemićkih nosilaca hrvatske državne i nacionalne nezavisnosti, značilo je ma i nesvijesno pomagati austrijske težnje za nacionalnim porobljavanjem Hrvatske, zbog čega je i antifeudalna borba doseljenika s domaćim plemstvom dobivala vid neprijateljske, protuhrvatske aktivnosti, jačajući sve više nacionalni sukob između Hrvata i Srba.

A tom austrijskom porobljavanju Hrvatske služio je potpuno svijesno onaj viši sloj srpskog graničarskog društva, koji se je, pod austrijskim okriljem tu formirao.

Srpski viši stalež učestvuje na strani Austrije u borbi protiv Hrvata ne samo zato, da bi svojom pokornošću zadržao milost austrijskoga dvora, nego i zato, da bi sačuvao svoj izrabljivački, vladavinski položaj nad pukom Vojne Granice, koji položaj je bio ugrožen zakonitim zahtjevima domaće hrvatske vlastele, da se Vojna Granica vrati pod vlast hrvatske države i plemstva.

Srpska gospoštija je dakle stupila u protuhrvatsku službu Austrije iz ličnih, staleških interesa, zato, da bi sačuvala svoja imanja i svoja dostojanstva, što ih je, nezakonito, od Austrije dobila i samo milošću Austrije mogla održati. Austrija je pak bila dovoljno vješta, da potpunu zavisnost i bezuvjetnu pokornost, u koju je dovela srpski viši stalež prema sebi, iskoristi u svoje protuhrvatske, porobljivačke svrhe.

Hrvatski narod kao cjelina je austrijski apsolutističko centralistički vladavinski sistem – koji je stoljećima gazio hrvatska državna i nacionalna prava i vršio različita nasilja i bezakonja – osjećao kao ugnjetački, neprijateljski, protuhrvatski, što je taj sistem u stvari i bio.

Zbog toga se na hrvatskoj strani rađala mržnja protiv svih onih, koji su se nalazili na strani te tlačilačke austrijske vladavine i, naročito, protiv glavnih eksponenata njenih u Hrvatskoj: protiv srpskog vladavinskog sloja u Vojnoj Granici.

Bečki dvor je, dakle, privilegijama oslobađao Srbe ispod vlasti hrvatskih feudalaca i hrvatske države i formirao poseban srpski vladavinski sloj u Vojnoj Granici zato, da bi upotrebio Srbe kao sredstvo u podjarmljivanju Hrvatske i da bi nakon toga i njih same, izolirane i oslabljene, podvrgao svojoj ugnjetačkoj vladavini. Već u 18 stoljeću Vojna Granica

se našla pod bezobzirnom, despotskom vladavinom austronjemačke soldateske i postala, i u socijalno-ekonomskom i u nacionalno-političkom pogledu, većma porobljena i obespravljena nego ostala Hrvatska.

Austrijski metod izazivanja srpsko-hrvatskoga sukoba povlašćivanjem i protežiranjem Srba nasuprot Hrvata imao je od samog početka za svoj glavni cilj podjarmljivanje i jednih i drugih.[294] Ali to ni jedan ni drugi narod, u jeku međusobne borbe, nije mogao jasno da sagleda. Zato će stoljetno učestvovanje srpske gospoštije u austrijskom ugnjetavanju i obespravljivanju Hrvatske ostati glavnim izvorom onih uzroka, koji su sve s nova i s nova oživljavali i podržavali vjekovno trajanje hrvatsko-srpskoga sukoba.

II

Pripadnici Hrvatske feudalne klase kao nosioci ili predstavnici ugnjetačkog vladavinskog sistema

Hrvatska feudalna klasa, i svjetovna i crkvena, bila je za trajanja feudalizma mnogo više povezivana s protunarodnim vladavinskim sistemom austrijskim i ugarskim, nego što je to bio slučaj s izrabljivačkim, višim slojem srpskoga društva u Hrvatskoj. Prvo zato, jer je ta hrvatska klasa i brojem, i ekonomski i politički bila mnogo znatnija od srpske (koja je uglavnom ograničena samo na malen broj viših pravoslavnih svećenika i na više oficire u Vojnoj Granici); već i na osnovi državnog, historijskog prava, u Hrvatskoj, po feudalnom ustavu posebnoj državi, nosioci vlasti bili su hrvatski feudalci. Drugo zato, jer se radi o katoličkoj državi, gdje je katolička vjera državna i gdje ona i u politici igra ponajvažniju ulogu.[295] Katolički biskupi su od vremena do vremena kao banovi ili namjesnici banske časti ujedno i nosioci vrhovne političke vlasti u zemlji.

Habsburška dinastija, njena reakcionarna politika, njena policajna država i cenzura, njeni progoni svih nacionalnih pokreta za slobodu nisu u čitavom austrijskom carstvu imali vjernijeg i pouzdanijeg pomagača, nego što su to bili hrvatski svjetovni i crkveni feudalci.

[294] Zbog toga se smisao onih privilegija, što ih je Austrija davala Srbima u Hrvatskoj, može ocijeniti samo po stvarnim historijskim rezultatima. A ti rezultati bili su negativni i po oba naroda štetni, usprkos tome, što neki srpski građanski historičari prikazuju te privilegije kao najvredniju tekovinu Srba na području austrijskoga carstva. (Vidi, na primjer, J. Radonić i M. Kostić: *Srpske privilegije od 1690 do 1792.* Posebna izdanja SAN, Beograd 1954, str. 2, gdje se između ostalog tvrdi kako su Leopoldove privilegije *»sačinjavale čvrst pravni osnov položaja i prava srpskog naroda u bivšoj Monarhiji«.)*

[295] »Sa ovakvim srednjevjekovnim shvatanjem države je bila u neposrednoj vezi velika moć katoličke crkve, jedine državne crkve u Austro-Ugarskoj. Po prirodi konzervativan, austriski klerikalizam je postajao, kad mu se ukaže prilika, vrlo nasrtljiv, čak i nasilnički. Bitno njegovo nastojanje je bilo potčinjavanje vere i verskih organizacija političkim ciljevima monarhije.« (Cvijić, *Balkansko Poluostrvo*, II, str. 241).

Tijesna suradnja između hrvatske izrabljivačke klase i austrijske feudalne države naročito je uspostavljena, pošto su prestali sukobi između plemstva i centralne kraljevske vlasti zbog Vojne Granice i pošto je protuaustrijski otpor Zrinskih i Frankopana bio u krvi ugušen. S izuzetkom vladara prosvijećenih apsolutista, a naročito Josipa II, – protiv čijih se antifeudalnih reforama plemstvo bori štiteći svoje klasne privilegije, – kasniji austrijski carevi imaju u feudalnoj klasi Hrvatske svog najsigurnijeg saveznika.[296]

U Habsburškoj monarhiji presizanja katoličke državne, vladajuće crkve protiv pravoslavnog življa (prinudno ubiranje desetine, vjerski progoni, unijaćenje i nasilno katoličenje) – vršena su uz direktnu pomoć austrijskog državnog aparata i austrijske vojske. »Dok je na Primorju akcija na širenju unije poticala poglavito od strane Rimske kurije, pomagane retko, pa i to slabo, od Mletačke Republike, u Hrvatskoj akciju Kurije pomaže Bečki dvor i katolički klir, osobito zagrebački biskupi.«[297]

Kako carski austrijski ljudi, pripadnici hrvatske izrabljivačke klase, gledaju potkraj XVI stoljeća na »Vlahe« (što znači i na Srbe istočne vjere), i kako ih s pomoću austrijske državne sile progone, o tome između ostalog svjedoči ovaj stav kancelara austrijskoga cara Rudolfa II. »Lov na ljude traje neprestano i s jedne i s druge strane. Kada Senjani hvataju Turke i Židove zagovara ih kancelar Rudolfa II. Faustin Vrančić, da moraju imati svoju zaslužbu na onim strašnim stražama. Pa što je zato, ako i kršćane hvataju, ta to su Vlasi grčke vjere, za koje nije šteta, da ih hvataju. Nadvojvodi Karlu opet treba za mornaricu ljudi, pak traži na hrvatskoj krajini, neka mu šalju, koji imadu sužanja turskih i vlaških, da ih meće na svoje galije, čemu odgovara cvileća mohamedovska pjesma, koja više puta pjeva sužnjevanje na galiji.«[298]

Simu Kordića, arhimandrita manastira Lepavine, optužila je godine 1663 suparnička strana »da je podizao bune među uskočkim narodom na pogibao Krajine i kraljevstva ... Na osnovu te tužbe Kordić je bačen u tamnicu najprije u manastiru Marči, zatim u Zagrebu i napokon u Varaždinu. Na koncu je bio osuđen na lomaču, ali je jedne noći opio čuvare i pobjegao u Tursku, gdje mu se posve zameo trag.«[299]

Karlovački austrijski general Herberstein progoni sedamdesetih godina 17. stoljeća u sporazumu s katoličkim zagrebačkim biskupom buntovne pravoslavne kaluđere, koji se odupiru katoličenju i unijaćenju. »Karlovački general Herberstein bio je vazda spreman nastupiti protiv buntovnih kaluđera najokrutnijim kaznama. On javlja zagrebačkom biskupu Borkoviću, da će naskoro putovati na Maltu, pa bi tom prilikom

[296] Unutar hrvatske feudalne klase, i svjetovne i crkvene, bilo je veoma značajnih časnih izuzetaka. (Vidi V. Bogdanov, *Hrvatska revolucionarna pjesma iz godine 1794 i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca.* »Starine Jugoslavenske akademije«, knjiga 46. str. 442–461.)

[297] Radonić, nav. djelo, str. 43.

[298] Smičiklas, nav. djelo, str. 45.

[299] Šimrak, nav. djelo, str. 7.

želio sa sobom povesti na lađe troveslarke kao robove nekoliko kaluđera, ako ih ima još takvih, kao što su oni, koji su bili prije osuđeni.«[300]

Pounijaćeni marčanski vladika Zorčić godine 1680 traži od zagrebačkog biskupa Borkovića da izradi, da lepavinski pravoslavni kaluđeri, koji se bore protiv njega i protiv pokatoličenja, budu kažnjeni »po Uskočkom običaju batinama i tamnicom«.[301]

Pritom ne treba gubiti iz vida, da je i u toku tog 17. stoljeća, pa po pravilu i u ranijim i u kasnijim vjekovima, procarsko, proaustrijsko držanje feudalne katoličke crkve bilo upereno i protiv najbitnijih interesa hrvatskog naroda i hrvatske države. Kardinal Kolonić s pomoću Sv. Pisma ide protiv Hrvatske i opravdava otimanje hrvatskih zemalja sa strane Austrije u doba austro-turskog rata 1683–1699. »Na bečkom dvoru prevladivala je teorija, da su sve zemlje careve, koje je njegova vojska osvojila. Ovo brani i zagovara osobito vele uplivni kardinal Kolonić navodeći za to svih mogućih dokaza dapače i iz svetoga pisma. Rado su to na dvoru prihvaćali i time smućivali stališe hrvatskoga kraljevstva. Po ovoj teoriji ne bi Hrvatskoj dopala Lika i Krbava, Slavonija niti Krajina na Uni, pa niti Primorje, niti Gorski Kotar ne bi Hrvatskoj nikada dopali. Hrvatska bi morala ostati i nadalje reliquiae reliquiarum.«[302]

I u politici carice Marije Terezije – premda je ona od vremena do vremena, kada su joj trebali, znala uzimati pravoslavne i u zaštitu – često je prevladavao katolički utjecaj hrvatskih i drugih svjetovnih i crkvenih feudalaca. »Požunska dijeta od 1741. po odobrenju kraljice Marije Terezije, usvojila je još i 46 zakonski članak, po kome se, na molbu hrvatskoga klira, s pozivom na 86 zakonski članak od 1723, u Hrvatskoj i Slavoniji neće, sem rimokatoličke, nikakva druga veroispovest dopustiti i da jedino rimokatolici onde mogu imati zemlje i posede. Istim člankom srpskom pravoslavnom mitropolitu ne dopušta se vršenje jurisdikcije u Karlovačkom i Varaždinskom generalatu. ... Nije prošlo ni punih pet godina od preliminarnog mira u Ahenu (30 aprila 1748) kojim je završen rat o nasledstvo, carica i kraljica Marija Terezija naredila je reorganizovanoj Ilirskoj dvorskoj deputaciji da izradi plan o sprovođenju unije, naravno u sporazumu s caričinim ispovednikom, jezuitom Kampmilerom. ... U vezi s tim, naravno, sprečavani behu srpski episkopi u vršenju kanoničkih vizitacija, a pojedinci, pa i čitavi krajevi, silom prevođeni na uniju.«[303]

Tajne izvještaje o ilirskoj protudržavnoj, revolucionarnoj aktivnosti, o njihovoj suradnji sa Srbima i sa Granicom, koji se šalju najvišim austrijskim vlastima, pišu, između ostalih, predstavnici višeg katoličkog svećenstva. U tom su pogledu veoma značajni konfidentski izvještaji biskupa Schrotta, koji denuncira Gaja kod austrijskog ministra policije, »da je ubacio zublju mržnje u miran narod, razbio harmoniju u familijama,

[300] Isto, str. 97.
[301] Isporedi Šimrak, nav. djelo, str. 99–100.
[302] Smičiklas, nav. djelo, str. 162.
[303] Radonić, nav. djelo, str. 622–625.

fanatizirao omladinu, pa čak i Granicu, da se na grub način upleo u politički život i da je postavio nov državni ideal sa ciljem uništenja stare države.«[304]

Isto je tako klasna, feudalna mađarska država za trajanja feudalizma imala svog najčvršćeg saveznika u hrvatskim, svjetovnim i crkvenim feudalcima. Naročito u doba Josipa II i neposredno poslije njegove smrti čitavo hrvatsko plemstvo se bez rezerve stavlja pod zaštitu jače ugarske feudalne klase i njene države;[305] kasnije, u prvoj polovici 19 stoljeća, više hrvatsko plemstvo tijesno je povezano s mađarskim magnatima, a niže (mađaroni) sa srednjim mađarskim plemićima kao predstavnicima nacionalističke svemađarske države.[306]

Rječe, pritisak katoličke crkve, uperen protiv pravoslavnog življa, pomaže i mletačka državna vlast. »Jedinstvo vere, mislili su tadašnji ljudi, potreban je preduslov za snažnu državu. U tom smislu izdao je generalni providur za Dalmaciju, svakako u sporazumu s Mletačkom vladom, 25 marta 1686, naredbu, po kojoj pravoslavni sveštenici u Dalmaciji imaju zavisiti od rimokatoličkih biskupa. ... Teško vreme nastalo je za pravoslavne Srbe u Dalmaciji dolaskom Justina Rive za generalnog providura Dalmacije. Uprkos spomenutog dukala o slobodnom ispovedanju pravoslavne vere od 12 septembra 1703, stavio je on, 9 oktobra 1705, pravoslavno sveštenstvo pod izvesnu jurisdikciju katoličkih biskupa. ... Episkop (pravoslavni, napom. V. B.) Busović napustio je svoju eparhiju pod pritiskom generalnog providura Rive, koji ga je hteo podvrgnuti jurisdikciji splitskog nadbiskupa, čemu su se episkop Busović i ceo narod žestoko opirali. Došlo je, čak, do pobune Srba koje je predvodio dragovički kaluđer Isaija. Ustanak je bio ugušen, kaluđer Isaija osuđen na doživotnu tamnicu, a episkop Nikodim sklonio se u Sv. Goru. ... Svakako pod uticajem Justina Rive, Mletačka vlada osnažila je, 18 januara 1708, ranije naredbe iz prve polovine XVI veka i naročito naglasila da se na mletačkoj teritoriji neće trpeti nikakva druga vera sem katoličke.«[307]

Vjerojatno potaknut takvim držanjem generalnog providura Justina Rive, generalni vikar skradinskoga biskupa Karlo de Rubeis, žaleći se rimskoj kongregaciji na rad pravoslavnih vladika, traži intervenciju državne vlasti, da bi se spriječila aktivnost pravoslavaca i da bi se pravoslavci istrebili. »Bez vladaočeve intervencije nemoguće je pravoslavne sprečiti u njihovu radu, a o nekom njihovom istrebljenju ne može se ni misliti.«[308]

Zadarski katolički nadbiskup Zmajević proglašuje predstavnike pravoslavne crkve opasnim antidržavnim elementima, od kojih treba pomoću državne sile, spasavati katoličku državu. »Za nadbiskupa Zmajevića vla-

[304] Isporedi V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe*, nav. djelo, str. 142.
[305] Vidi o tome V. Bogdanov, *Počeci stranačko političkog života u Hrvatskoj*, u knjizi »Živa prošlost«. Izdanje »Zore«. Zagreb 1957.
[306] Vidi V. Bogdanov, *Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49*, nav. djelo, str. 52–63.
[307] Radonić, nav. djelo, str. 587, 588, 589.
[308] Isto, str. 588.

dika Stevan Ljubibratić je pravo čudovište, opasno po državu, osobito kada ga je srpski patrijarh postavio za mitropolita dalmatinskog. ... Ne može se ovo više trpeti u katoličkoj državi, ne samo iz verskih, nego i državnih razloga.«[309] Isti Zmajević u svom *Ogledalu istine* (1721) piše o toj pravoslavnoj opasnosti i njenom suzbijanju uz državnu asistenciju između ostaloga i ovo: »Trgoše se tada katolički prelati, kad opaziše opasnost, *i digoše glas svoj pred prijestolom vladaoca, moleći za njegovu uzvišenu ruku u zaštitu vjere*, koja je bila u opasnosti. ...«. »Premise ne mogu biti jasnije za zaključak, da vjerske zablude ne treba nikako trpjeti u jednoj državi, kojom zapovijeda katolički vladalac, i kao što zlo potiče od otrovnog klira, sastavljenoga od episkopa i kaluđera, tako treba držati daleko od tih episkoga i kaluđera narod, da bi se sačuvao od zaraze i tijem ostao vjeran i Bogu i vladaocu svome; jer kad se ovi uklone, uklonjen je i uzrok, isto i pošljedica, da se jeretičkim otrovom ne zarazi prosti, nevini i dobri narod ...«.[310]

Naravno, da je takvo držanje hrvatske svjetovne i crkvene feudalne klase na strani protunarodnog austrijskog, mađarskog, a ponekad i venecijanskog vladavinskog sistema bilo podjarmljivačko i prema hrvatskome narodu.

Ali kad takva politika hrvatskih feudalaca kao eksponenata tlačilačke, porobljivačke državne vlasti pogađa Srbe u Hrvatskoj, onda ona nužno izaziva nacionalni sukob između hrvatskih nosilaca ugnjetačkog sistema na jednoj i srpskoga progonjenoga puka na drugoj strani. Jer ugnjeteni puk ni ovdje ne vidi feudalni državni sistem, nego njegove hrvatske nosioce i predstavnike, i zato ne mrzi apstraktan sistem, nego konkretnu njegovu personifikaciju.

Time, što su predstavnici protunarodnog ugnjetačkog vladavinskog sistema bili čas pripadnici srpske, a čas hrvatske izrabljivačke klase, – borba hrvatskog naroda protiv srpski obilježenog sistema nužno se pretvarala u sukob između Hrvata i Srba; i obratno, suprotnost između hrvatski obojenog tlačilačkog sistema i srpskoga ugnjetenog puka dobivala je isto tako vid međusobne srpsko-hrvatske borbe.

III.

Zajedničko služenje hrvatskih i srpskih izrabljivača protunarodnom ugnjetačkom sistemu

(»Jugoslavenska« varijanta)

Ostaje nam ovdje da razmotrimo još jedan naročiti oblik izvrgavanja borbe puka s protunarodnim vladavinskim sistemom u sukob Srba i Hrvata za trajanja feudalizma.

[309] Isto, str. 600.
[310] Milaš, nav. djelo, str. 362.

Dok se dosad sukob puka s ugnjetačkim režimom izvrtao u hrvatsko-srpski sukob zato, što su predstavnici protunarodnog režima bili pripadnici čas srpskog a čas opet hrvatskog gornjeg staleža, – dotle se potkraj prve polovice 19 stoljeća javlja jedna nova kombinacija služenja naših izrabljivačkih staleža protunarodnome vladavinskom sistemu.

Dok je obično srpska ili hrvatska izrabljivačka klasa preporučivala sebe onima »gore« (svojim gospodarima iz Beča ili Pešte), na taj način, što je tvrdila, da za sobom dovodi na stranu režima ili srpski ili hrvatski narod, dotle su sad pokušavale da steknu blagonaklonost protunarodnog vladavinskog sistema tako, da su tom sistemu nudile jedan još čvršći, sigurniji, bolji oslonac (nego što bi to mogao biti *samo* srpski ili *samo* hrvatski narod): one su, obećavale, da će u službu centralne vladavine podvesti čitav hrvatski i srpski narod zajedno, sve Srbe i sve Hrvate ujedinjene.

Ta vrsta režimlija, da bi postigla svoj cilj – služila se je lijepim riječima o jugoslavenstvu, o hrvatsko-srpskom bratstvu i o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba, koje da će dovesti do potpune nacionalne slobode Južnih Slavena.

Takva režimlijska nastojanja javljaju se četrdesetih godina 19 stoljeća s tako zvanim austroslavizmom, i nailaze s početka na brojne pristaše čak i među poštenim, dobronamjernim, idealnim srpskim i hrvatskim intelektualcima. Glavna osnova propagiranja austroslavizma bila je ova: u Austriji, većinu stanovništva sačinjavaju slavenski narodi; ako se oni ujedine, dobit će u centralnom austrijskom saboru većinu, Austrija će se pretvoriti u slavensko carstvo, gdje će svakom slavenskom narodu biti osigurana puna sloboda i nesmetani razvitak i napredak.

Kod Hrvata i Srba javljaju se ovakva politička nastojanja u doba ilirizma, kada Gaj kao eksponent baruna Kulmera nastoji još i prije 1848 taj uistinu južnoslovenski oslobodilački pokret da stavi u službu austrijske vlade. Prezren i odbačen od naroda zbog svog negativnog političkog držanja, taj glavni nosilac ilirskoga pokreta prodat će se u toku četrdesetosmaške revolucije definitivno bečkom dvoru i zajedno sa svojim nosiocima služiti austrijskoj porobljivačkoj vladavini.

Takvi režimlijski ujedinitelji Hrvata i Srba bili su godine 1848/49 i eksponenti austrijske dvorske politike general Jelačić i patrijarh Rajačić. »Jelačić je, preuzevši 19. aprila bansku čast, prihvatio narodni hrvatski program, on je postao nosilac ideje narodnoga ujedinjenja Hrvata i Srba, on je štaviše postao nosilac ideje slavenske uzajamnosti ...«[311]

Isto je tako, na riječima, bio tada »jugoslavenski« orijentiran i Rajačić.

Zloupotrebljavajući jugoslavenstvo i hrvatsko-srpsko bratstvo i jedinstvo Jelačić i Rajačić su u stvari za račun Beča radili na tome, da i srpski i hrvatski narod podvedu u ropstvo austrijansko.

[311] Prelog, navedeno djelo, str. 263.

Kao jedini stvarni rezultat tog rajačićevsko-jelačićevskog »jugoslavenstva« došla je deset godišnja Bachova apsolutistička vladavina nad Hrvatima i nad prečanskim Srbima.

To zajedničko porobljavanje hrvatskog i srpskog naroda ugnjetačkoj Austriji, vršeno sa strane ujedinjenih pripadnika i hrvatske i srpske izrabljivačke klase u ime »jugoslavenstva«, – izazvalo je kod potlačenog hrvatskog i srpskog naroda ne samo mržnju prema »jugoslavenskim« nosiocima takve politike, koja zasužnjuje narode, nego je urodilo i trajnim odbijanjem Hrvata i Srba od jugoslavenstva i za dugi niz decenija kompromitiralo ideju narodnoga jedinstva.

Otuda je Starčevićeva kritika takvog jelačićevskog, podjarmljivačkog »jugoslavenstva« bila izraz općeg narodnog ogorčenja ne samo protiv Bachova apsolutizma i njegova bana Josipa Jelačića, nego i protiv onih, koji su pod jugoslavenskom firmom pripremili hrvatskom i srpskom narodu ropstvo onda, kada se je taj narod nadao da će ujedinjen izvojevati slobodu. Starčević je svoje oštre protuilirske i protujugoslavenske napadaje pisao neposredno poslije toga, pošto su jelačićevski nosioci jugoslavenstva bili svojim služenjem austrijskoj kontrarevoluciji i Bachovu apsolutizmu kompromitirali i ilirstvo i južnoslavenstvo. Sam Starčević bio je neizmjerno oduševljen, vatren i požrtvovan Ilir i Jugoslaven dotle, dok se ilirstvo borilo za slobodu, ili dok je on u to vjerovao (do 1849), ali, razočaran u ilirsko-južnoslavenske vođe, Starčević će se svom žestinom okrenuti protiv jugoslavenstva, jer su njegovi predstavnici, na čelu s Jelačićem, pod tim barjakom ponovo zasužnjili Hrvatsku.

Starčević je protiv takvog jugoslavenstva i slavenstva zato »jer pod imenom slavjanskim niti se je kada radilo ni uradilo drugo nego sužanjstvo i nesreća«, on je protiv tih ljudi »koji kod nas kažu, da su Slavjani, Jugoslavjani«, ustajao zato, jer su oni »Hervatsku dali Madjarom i Nemcem, pak će ju, ako bude prilike, i drugim dati ...«. »... mislite li, da taj slavski program ima vodjah, osim kukavnih vladah ... apostolah, osim sebičnih nadutnikah: ljubiteljah, osim neprijateljah slobode, napretka, čovečanstva?« To »slavjanstvo« nije ništa drugo »nego sužanjstvo«, a ti Slavjani samo su »orudje sužanjstva«.[312] – To »slavstvo je čedo Austrije«, koje služi porobljavanju naroda. Ovakvo jugoslavenstvo Starčević je smatrao nastavljanjem austroslavizma, služenjem Austriji.[313]

Tako se još na završetku feudalizma u Hrvatskoj i Vojvodini javila feudalna varijanta podjarmljivačkoga »jugoslavenstva« i izazvala protiv sebe naše slobodoljubive narode na sličan način, kao što će to učiniti u mnogo većoj mjeri, kada će se takvo zloupotrebljavanje »jugoslavenstva« javiti u kapitalističkoj eri za monarho-fašističke diktature Aleksandra Karađorđevića.

[312] Starčević, Djela, III, str. 17, 19.
[313] Isto, str. 317.

SADRŽAJ*

Ivo Krbek

Upravni akt 5

Mijo Mirković

Geografski elementi u djelima Matije Vlačića 145

Miho Barada*

Prilozi kronologiji hrvatske povijesti 185

Stipe Gunjača

Ubikacija srednjovjekovnog castruma Brečevo 219

Ferdo Čulinović

Prestanak Kraljevine Jugoslavije i postanak Demokratske Federativne Jugoslavije 239

Svetislav M. Prvanović

Ko je bio hrvatski knez Borna 301

Jerko Alačević

Jadranske pruge 311

Vaso Bogdanov

Historijski uzroci sukoba između Hrvata i Srba 353

* *Napomena uredništva:* Poštujući pravo pojedinog autora, redakcija nije dirala u način izlaganja.

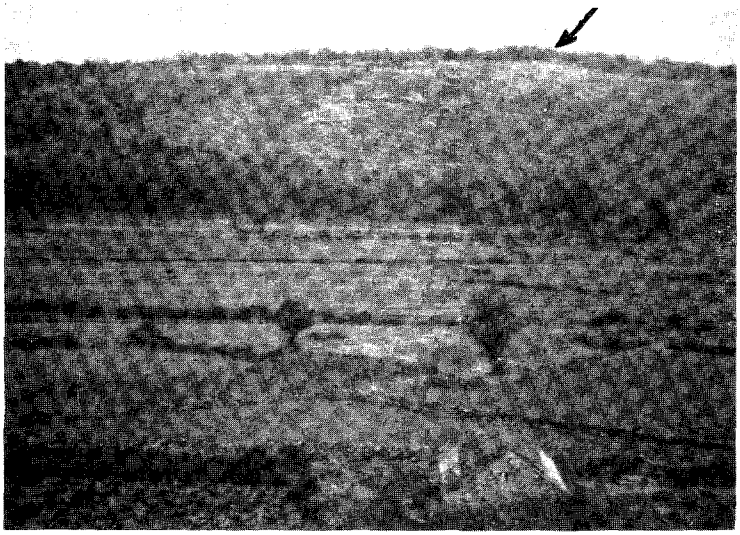

Sl. 1. Položaj castruma Brečevo u Bračeviću iznad polja Kanjevača

Sl. 2. Skupina stećaka na položaju »Križi« nedaleko kule Brečeva

Sl. 3. Ostaci srednjovjekovnog zdanja u Bračeviću nedaleko Brečeva u ogradi Ante Orak

Sl. 4. Polje Vrba zapadno pod Brečevom nekoć zvano Kanjevača. (Kanyamezu)

Sl. 5. Ostaci »Kapelice« u stvari castrum Brečevo

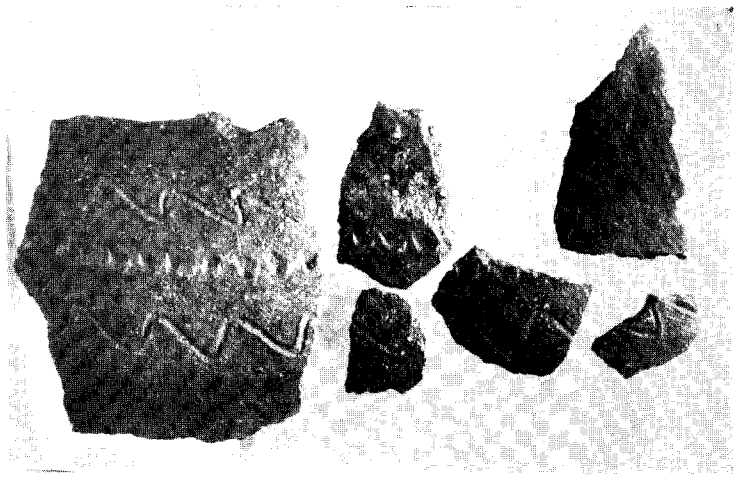

Sl. 7. Ulomci lonca s valovnicama nađeni prigodom čišćenja ostataka castruma

I.

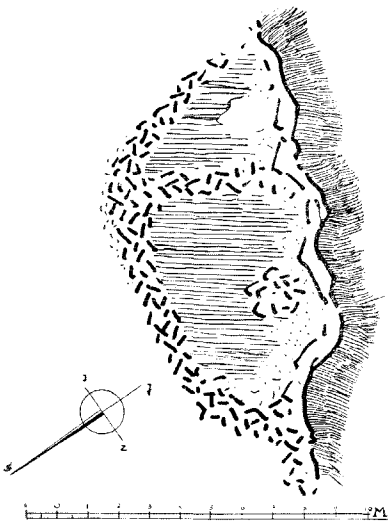

Skica I. Visovac - Velika greda, Gradina

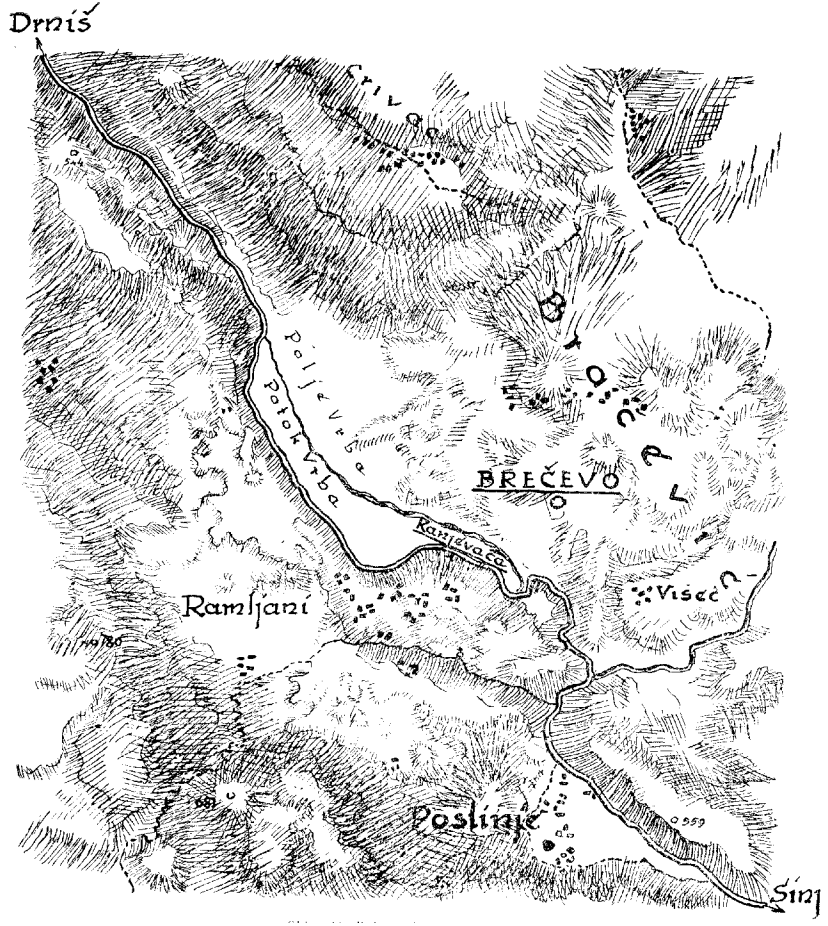
Drniš
Crivac
Polje Vrba
Potok Vrba
Ranjevača
BREČEVO
Ramljani
Visec
Poslinje
Sinj

TLORIS *Castrum Brečeva*

